

438

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

(ΑΡΙΘ. 56)

248

152

ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΙΟΥ

ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ

ΗΤΟΙ

ΣΥΝΤΟΜΟΣ ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΘΕΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

ΥΠΟ

Π. ΒΡΑΪΛΑ ΑΡΜΕΝΗ

ΧΟΡΗΓΟΥΝΤΟΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΑΠΠΑ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟΝ "ΒΕΝΙΑΜΙΝ" ΕΝ. ΠΛΟΜΑΡΙΟ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΟΜΗΛΑ

1884

ΔΕΣΧΗ ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ "ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ"
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878

'Αριθ. Πρωτ. 15610. 'Αριθ. ἐγκυκλ. 51.

Διεκπ.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Πρὸς τοὺς Γυμνασιάρχας, τοὺς Διευθυντὰς διδασκαλείων καὶ ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων, καὶ πρὸς τὰς προϊσταμένας τελείων Παρθεναγωγείων.

Χορηγίᾳ τοῦ ἐξόχως φιλοπάτριδος καὶ φιλομούσου κ. Κωνσταντίνου Ζάππα ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος ἐξέδωκε νεωστὶ μετὰ τυπογραφικῆς κομψότητος καὶ εὐπρεπείας τὸ τελευταῖον πόνημα τοῦ ἀρτιθανοῦς σοφοῦ Ἕλληνος Π. Βράϊλα Ἀρμένη ἐπιγραφόμενον «*Φιλοθέου καὶ Εὐγενίου ἐπιστολαί, ἤτοι σύντομος περὶ ψυχῆς καὶ Θεοῦ διδασκαλία.*» Ἐπειδὴ τὸ ἔργον τοῦτο ὑπαγορευθὲν ὑπὸ γενναίας προαιρέσεως φιλοτιμοτάτου χορηγοῦ, ἐκπονηθὲν δὲ ὑπ' ἀνδρὸς πολυμαθοῦς καὶ εὐσεβεστάτου, εἶνε πολύτιμον ἐφόδιον φιλοσοφικῆς ἅμα καὶ χριστιανικῆς παιδεύσεως, συντεταγμένον οὐ μόνον μετ' ἀκραιφνοῦς πίστεως καὶ ἐνθέρμου φρονήματος, ἀλλὰ καὶ μετὰ χάριτος λόγου καὶ γλαφυρότητος ἱκανῆς, κρίνομεν ὠφέλιμον νὰ συστήσωμεν αὐτὸ πρὸς ὑμᾶς διά τε τοὺς μαθητὰς καὶ τὰς μαθητρίας τῶν ἀνωτάτων τάξεων καὶ διὰ πάντα ἐραστὴν ὀρθῆς μαθήσεως καὶ Ἑλληνικῆς καλλιεπείας ὡς ἰδιαίτερον ἀνάγνωσμα παιδευτικόν τε καὶ ψυχολογικόν, ὡς ὕλην θεμάτων καὶ ἐκθέσεως ἰδεῶν καὶ ὡς ὑπόδειγμα καθ' ὅλου ἄξιον μιμήσεως καὶ μελέτης. Διὰ τὰ πλεονεκτήματα δὲ ταῦτα θαρροῦντες πεποίθαμεν, ὅτι τὸ φιλοπόνημα τοῦτο τοῦ ἀειμνήστου συγγραφέως θὰ συντελέσῃ οὐκ ὀλίγον εἴς τε τὸν φιλόστοργον σκοπόν, ὃν εὐφήμως πρωθῶν καὶ μοχθῶν οὗτος προέθετο, καὶ εἰς τὴν ἀγαθὴν ἔφεσιν τοῦ φιλοτιμοτάτου ἐκδότου.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 14 Νοεμβρίου 1884.

Ὁ Ὑπουργὸς
Δ. Σ. ΒΟΥΛΠΙΩΤΗΣ.

Στέφ. Μ. Παρίσης.

ΔΕΣΧΗ ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ "ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ"
• ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878 •

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τὸ προκείμενον πόνημα τοῦ εὐσεβοῦς ἅμα καὶ σοφοῦ ἀνδρός, οὗτινος πρὸ ὀλίγου χρόνου ἐστερήθη τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος*, ὀφείλεται καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὴν δεδοκιμασμένην πρὸς τὸ ἔθνος ἀγάπην τοῦ πανελληνίου εὐεργέτου Κυρίου Κωνσταντίνου Ζάππα, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν πατρικὴν αὐτοῦ περὶ τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας πρόνοιαν. Ὁ σεβαστὸς ἀνήρ, ἀγόμενος ὑπὸ τῆς προνοίας ταύτης, ἐπεβάλετο νὰ συντελέσῃ τὸ καθ' ἑαυτὸν εἰς τὸ νὰ στηριχθῇ ἐν τῇ πατροπαραδότῳ περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς διδασκαλίᾳ ἡ νέα γενεὰ τῶν Ἑλλήνων. Πρὸς τοῦτο δὲ σκόπιμον ἔκρινε νὰ προκαλέσῃ τὴν ἰδίαις αὐτοῦ δαπάναις σύνταξιν καὶ διάδοσιν βιβλίου, ἐπιτηδείου μὲν νὰ διαγωνισθῇ πρὸς τὰς ἀκμαζούσας σήμερον παντοδαπὰς ἑτεροδιδασκαλίας, ἁρμοδίου δὲ πρὸς τὴν σπουδάζουσαν νεολαίαν ἑκατέρου φύλου.

Ἡ πρωτοβουλία τοῦ φιλογενοῦς καὶ φιλοθρήσκου ἀνδρὸς εὗρεν ἑρμηνευτὴν κράτιστον καὶ ἐκτελεστὴν

*Ὁ Πέτρος Βράϊλας Ἀρμένης ἐτελεύτησεν ἐν Λονδίνῳ τῇ 3/15 Σεπτεμβρίου 1884, πρεσβευτὴς ὢν τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων παρὰ τῇ Βασιλίσσῃ τῆς Μεγάλης Βρεττανίας.

δοκιμώτατον τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων, τὸν ἐν συγγραφεῦσιν οὐχ ἧττον ἢ ἐν φιλοσόφοις διαπρέποντα Πέτρον Βράϊλαν Ἀρμένην. Ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος, συμπράττων κατὰ πρόσκλησιν τοῦ Κυρίου Ζάππα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀγαθοῦ αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας βουλεύματος, παρεκάλεσε τὸν ἀείμνηστον Βράϊλαν νὰ ἀναλάβῃ τὴν σύνταξιν τοῦ περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς βιβλίου, συμφώνως πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ χορηγοῦντος φιλογενοῦς ἀνδρός, οὗτινος μετέδωκεν αὐτῷ πιστὴν τὴν πρώτην περὶ τοῦ ἔργου ὑποτύπωσιν. Ὁ σοφὸς ἀνήρ, προθύμως ἀναλαβὼν ἐξετέλεσε τὸ ἔργον, παρασκευάσας πόνημα οὐ μόνον τῇ σπουδαζούσῃ νεότητι πρόσφορον, ἀλλὰ καὶ εἰς πᾶσαν ἡλικίαν καὶ τάξιν τῶν παιδείας εὐμοιρησάντων Ἑλλήνων ὄχι ἀπροσφυές. Ὁ Σύλλογος ἔσπευσε νὰ ἐκφράσῃ τῷ συγγραφεῖ, ζῶντι ἀκόμη, τὰς προσηκούσας εὐχαριστίας. Ἀλλ' ὀφειλομένην χάριν ἀπονέμων καὶ σήμερον εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ, καταχωρίζει ἐνταῦθα καὶ τοὺς ὀλίγους ἀφελεῖς ἅμα καὶ κατανυκτικοὺς λόγους, οὓς ἡ περὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ εἴδησις ἐνέπνευσε τῷ χορηγῷ Κυρίῳ Ζάππᾳ. « Διατελῶ, ἔγραψεν ἀπὸ 16/28 Σεπτεμβρίου ἐ. ἔ. πρὸς τὸν Σύλλογον, ὑπὸ τὸ κράτος μεγίστης θλίψεως, διότι ἡ πατρὶς ἐστερήθη τοιούτου ἀνδρός, καὶ εἴθε ἡ θεία δύναμις νὰ σκέπῃ τοὺς ὑπολειπομένους χρησίμους τοῦ ἔθνους ἄνδρας.

Ἂς ἔχωμεν τοὐλάχιστον τὴν παρηγορίαν, ὅτι συνετείναμεν εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν θρησκευτικῶν τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς δοξασιῶν διὰ τοῦ βιβλίου τούτου, ὅπερ ἐπεσφράγισε τὸν πολύμοχθον βίον του.»

Ἀλλὰ τὸ πόνημα τοῦτο δὲν εἶνε τὸ μόνον, ὅπερ ὁ φιλογενὴς χορηγὸς προῃρεῖτο νὰ παρασκευάσῃ πρὸς ὑγιεστέραν καὶ ἐθνικωτέραν τῶν Ἑλληνοπαίδων διάπλασιν. Ἡ ὅλη ἐξ ἀρχῆς προαίρεσις αὐτοῦ ἦτο νὰ συνταχθῶσι διὰ διαγωνισμοῦ, πλὴν τοῦ περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς βιβλίου, καὶ δύο ἄλλαι εἰς τὸν ἐθνικὸν καὶ εὐσεβῆ αὐτοῦ σκοπὸν ἀναφερόμεναι πραγματεῖαι. Περὶ τούτων ἀκριβέστερος γίνεται λόγος ἐν ταῖς πρὸς τὸν Σύλλογον δυσὶν ἐπιστολαῖς τοῦ Κ. Ζάππα, ἃς καταχωρίζομεν ὡς κυριωτάτας τῆς περὶ τοῦ προκειμένου ἀλληλογραφίας, ἵνα γνωρισθῇ τῷ κοινῷ ἥ τε ὅλη διάνοια τοῦ ἀνδρὸς ὡς τὸ πρῶτον μετεδόθη τῷ Συλλόγῳ, καὶ ἵνα ὑπάρχῃ καταφανὲς τὸ εὐρὺ αὐτοῦ πρόγραμμα περὶ τῆς ἠθικοθρησκευτικῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας νεολαίας. Ὁ Κ. Ζάππας ἐλπίζει πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι καὶ εἰς ἄνδρας λογίους καὶ εὐσεβεῖς, ἔχοντας πρὸ ὀφθαλμῶν τό τε βιβλίον τοῦ μακαρίτου Π. Βράϊλα καὶ τὰ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ περιλαμβανόμενα, εὔλογος δίδεται ἀφορμὴ νὰ συντελέσωσιν εἰς τὸν μέγαν σκοπὸν διὰ συγγραφῆς ἰδίων βιβλίων, ἀποτεινομένων πρὸς τὴν νεανικὴν ἡλικίαν. Πρὸς ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Κ. Ζάππα ταύταις ἀπαραίτητον

ἦτο νὰ δημοσιευθῇ καὶ ἐν τοῦ Συλλόγου πρὸς αὐτὸν ἔγγραφον, δι' οὗ ἀπαντήσεως διδομένης εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολὴν προτείνονται τροποποιήσεις τινὲς εἰς τὸ ἐξ ἀρχῆς σχέδιον τοῦ χορηγοῦ. Τὰ τρία ταῦτα ἔγγραφα, ἅτινα παρακολουθοῦσιν εἰς τὸν παρόντα πρόλογον, ὑπὸ ἴδια ἕκαστον στοιχεῖα καὶ κατὰ χρονολογικὴν σειράν, εἶνε: Α') Ἡ ἀπὸ 26 Ἰανουαρίου 1882 ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Ζάππα, δι' ἧς προτείνει νὰ προκηρυχθῇ διαγωνισμὸς χάριν δύο πονημάτων, τοῦ Περὶ Θεοῦ καὶ Ψυχῆς καὶ τοῦ Ἐγκολπίου τοῦ Ἕλληνος· Β') Ἡ πρὸς ταύτην ἀπάντησις τοῦ Συλλόγου ὑπ' ἀριθ. 126 ἀπὸ 28 Φεβρουαρίου 1882, δι' ἧς συνιστᾶται μὲν νὰ μὴ γίνῃ διαγωνισμὸς ὡς πρὸς τὸ πρῶτον, ὅπερ νὰ ἀνατεθῇ τῷ Π. Βράϊλᾳ, ἀναβάλλεται δὲ ἡ περὶ τοῦ δευτέρου φροντίς· Γ') Ἡ ἀπὸ 3 Ἀπριλίου 1882 ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Ζάππα, δι' ἧς ἀποδεχόμενος οὗτος τὰς τοῦ Συλλόγου συστάσεις διασαφεῖ ἔτι μᾶλλον τὰ κατὰ τὸ δεύτερον πόνημα, προτείνει δὲ καὶ τρίτον ἀγώνισμα, τὸ « Κατὰ τίνα τρόπον δύνανται νὰ συνταχθῶσι τὰ ἐγκύκλια μαθήματα τῆς κατωτέρας καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἵνα ἐνυπάρχῃ ἐν αὐτοῖς ὁ ἠθοποιὸς χαρακτὴρ, ἐδραιῶν τὴν πίστιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς.» Τῶν δύο τελευταίων ἀγωνισμάτων τὸ μὲν πρῶτον, τὸ Παιδαγωγικὸν Ἐγκόλπιον, ἀνεβλήθη ἔπειτα ὑπὸ τοῦ φιλογενοῦς χορηγοῦ εἰς δευτέρας

σκέψεις· περὶ δὲ τοῦ δευτέρου ὁ Σύλλογος ἀπήντησεν ὅτι διὰ τὴν πολλὴν δυσχέρειαν τῆς ἐκτελέσεως, ἀνέβαλλε τὰς ὁριστικὰς αὐτοῦ πρὸς τὸν Κ. Ζάππαν προτάσεις.

Οὕτω μέχρι σήμερον ἐξεπονήθη μόνον τὸ περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς βιβλίον, ὅπερ ἅμα συντελέσας ὁ συγγραφεὺς ἀπέστειλε πρὸς τὸν Σύλλογον διὰ τῆς ἀπὸ 8/20 Μαΐου 1883 ἐπιστολῆς αὐτοῦ, ἥτις καταχωρίζεται μετὰ τὰ μνημονευθέντα τρία ἔγγραφα ὑπὸ στοιχεῖον Δ'., ὡς βραχεῖα εἰς τὸ ἔργον εἰσαγωγὴ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἐπιφέρεται ὑπὸ στοιχεῖον Ε'. ἀπόσπασμα τῆς ὑπ' ἀριθ. 695 ἀπὸ 7 Ἰουνίου 1883 ἐπιστολῆς τοῦ Προέδρου τοῦ Συλλόγου πρὸς τὸν Κ. Ζάππαν, γραφείσης μετὰ τὴν παραλαβὴν καὶ ἀνάγνωσιν τοῦ χειρογράφου. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο καταχωρίζεται ὡς συμπλήρωμα τῆς ἀνωτέρω εἰσαγωγῆς, περιέχον ἐν ταὐτῷ καὶ σύντομον μὲν τοῦ πονήματος ἀνάλυσιν, ἐξήγησιν δὲ καὶ δικαιολογίαν τῆς εὐρυτέρας ὄψεως ἀφ' ἧς ὁ Σύλλογος ἐνόμισεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπραγματεύθη τὰ προταθέντα εἰς αὐτὸν ζητήματα.

Κατὰ ρητὴν ἐξ ἀρχῆς ἀξίωσιν τοῦ χορηγοῦ ἐζητήθη παρὰ τοῦ ἡμετέρου ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ὑπουργείου νὰ εἰσαχθῇ τὸ βιβλίον εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν γυμνασίων καὶ τῶν ἀνωτέρων Παρθεναγωγείων. Τὸ ὑπουργεῖον ὑπεσχέθη διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 15992, 16307

ἀπὸ 2 Ἰανουαρίου ἐγγράφου αὐτοῦ, ὅτι «θέλει φροντίσει ἐν τῇ προσεχῶς γενησομένῃ ἀναθεωρήσει τοῦ προγράμματος τούτου νἀναγράψῃ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Πέτρου Βράϊλα ὡς ἀναγνωστικοῦ καὶ ὡς βιβλίου θεμάτων ἐπιστημονικῶν ἑδραίωσιν τῶν πεποιθήσεων τῶν νέων», καὶ ὅτι «τοῦτ' αὐτὸ θέλει φροντίσει καὶ περὶ τῶν ἐν ταῖς ἀνωτάταις τάξεσι τῶν Παρθεναγωγείων φοιτωσῶν νεανίδων.» Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκ λόγων ἀνεξαρτήτων ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ χορηγοῦ καὶ τοῦ Συλλόγου ἡ τοῦ βιβλίου ἔκδοσις δὲν εἶχε περατωθῇ πρὸ τοῦ Ἰουνίου ἐ. ἔ. ὅτε ἐγένετο ἡ τοῦ προγράμματος ἀναθεώρησις, τὸ ὑπουργεῖον ἐπηγγείλατο διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 17760 ἀπὸ 13 Νοεμβρίου ἐ. ἔ. ἐγγράφου αὐτοῦ ὅτι θὰ λάβῃ τὸ βιβλίον ὑπ' ὄψιν ὅταν θὰ μεταρρυθμισθῇ ἐκ νέου τὸ πρόγραμμα τῶν Γυμνασίων, ἐξέδωκε δ' ἐν τῷ μεταξὺ περὶ αὐτοῦ τὴν ὑπ' ἀριθ. 51 ἀπὸ 14 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἐγκύκλιον. Διὰ τῆς ἐγκυκλίου ταύτης, καταχωριζομένης πρὸ τοῦ παρόντος προλόγου, συνιστᾶται πρὸς τὰς οἰκείας παιδευτικὰς ἀρχὰς τὸ βιβλίον ὡς ἰδιαίτερον ἀνάγνωσμα παιδευτικόν τε καὶ ψυχολογικόν, ὡς ὕλη θεμάτων καὶ ἐκθέσεως ἰδεῶν. Εἰσαγωγὴν ὁμοίαν εἰς τὰ οἰκεῖα Γυμνάσια καὶ Παρθεναγωγεῖα δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θὰ προθυμηθῶσι νὰ ἐγκρίνωσι καὶ ἐνεργήσωσιν εὐθὺς καὶ αἱ ἐκτὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου ὁμογενεῖς ἐκκλησιαστικαὶ καὶ παιδευτικαὶ ἀρχαί.

Μετὰ ταῦτα πάντα πρόδηλον καθίσταται ὅτι πᾶν ὅ,τι ἐξήρτητο ἐκ τοῦ χορηγοῦ, ἐκ τοῦ συγγραφέως καὶ ἐκ τοῦ Συλλόγου ἐγένετο μετὰ τῆς δεούσης προθυμίας, ἐπιμελείας καὶ ἀφειδίας. Οὐδὲν δὲ ἄλλο ὑπολείπεται νῦν ἢ νὰ εὐχηθῶμεν εἰς τὸ βιβλίον καρποφορίαν, ἀνάλογον μὲν πρὸς τὴν ἐλπιζομένην διάδοσιν αὐτοῦ, ἀνταξίαν δὲ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ μεγαλοψύχου κηδεμόνος τῆς Ἑλληνικῆς νεότητος Κυρίου Κωνσταντίνου Ζάππα.

Κατὰ μῆνα Νοέμβριον τοῦ ᾳωπδ'.

ΔΕΣΧΗ ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878

Α'

Βροσθένιον (Ῥουμανίας) 26 Ἰανουαρίου 1882

Τῷ ἐν Ἀθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγῳ.

Ἀξιότιμε Κύριε Πρόεδρε,

Ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος, οὗ ἐπαξίως πάνυ προΐστασθε, διὰ τῆς ἐσκεμμένης αὐτοῦ πορείας καὶ τῶν πράξεων, μεθ' ὧν πεφωτισμένως βαίνει πρὸς τὸν ἑαυτοῦ προορισμόν, ἐφελκύει τὸν σεβασμὸν παντὸς τῆς πατρίδος τέκνου καὶ περιβάλλεται διὰ τῆς στοργῆς καὶ τῆς ἐξιδιασμένης ἐκτιμήσεως, λογιζόμενος δικαίως κέντρον τῆς διανοητικῆς τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐνεργείας. Οἱ δὲ περὶ αὐτὸν φιλογενεῖς ἄνδρες, οἵτινες ἀθορύβως καὶ πατριωτικώτατα διευθύνουσιν οὕτω σκοπίμως τὰ βήματα τοῦ σεβαστοῦ τούτου σωματείου, ἀξιοῦνται τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ πανελληνίου, ὅπερ ἐπικαλεῖται ὑπὲρ αὐτῶν τὰς εὐλογίας τοῦ Ὑψίστου καὶ τὴν ἐνίσχυσιν εἰς τοὺς εὐγενεῖς ἀγῶνάς των. Πρὸς τούτους λοιπὸν ἔκρινα, ὅτι δύναμαι μετ' ἀδελφικοῦ θάρρους νὰ ὑποβάλω σκέψεις μού τινας καὶ νὰ ἐπικαλεσθῶ ἐπὶ τούτων

τὰς πεφωτισμένας γνώμας καὶ τὴν ἠθικήν των σύμπραξιν.

Καίτοι μακρὰν τῆς πατρίδος ζῶν, διατελῶν ὅμως ἐν διηνεκεῖ πρὸς αὐτὴν ἐπικοινωνίᾳ πνευματικῶς, συμμερίζομαι τὰς δυσπραγίας καὶ εὐπραγίας αὐτῆς, ἐξ ὧν ἐμόρφωσα ἰδέαν τινὰ καὶ πεποίθησιν, ὅτι ὑποκρύπτεται ἐν τῷ σώματι αὐτῆς νόσημά τι ὅπερ βαθμηδὸν μαραίνει τὴν ζωτικότητα καὶ ἀλλοιοῖ τὸν χαρακτῆρά της. Τὸ νόσημα τοῦτο εὑρίσκω ἐν τῇ καταπτώσει τῶν τέως ἠθικῶν ἀρχῶν, αἵτινες διέκριναν τοὺς πατέρας ἡμῶν, διότι οὐδεμίαν αὐτῶν πατριωτικὴν ἢ κοινωνικὴν ἀρετὴν βλέπει τις εἰς τὴν νεωτέραν γενεάν, ἣν ἄλλαι ἰδέαι καὶ σκέψεις, ἄλλαι ἀντιλήψεις ἐμπνέουσι. Καὶ πῶς, λέγω, εἶναι τοῦτο δυνατόν, ἀφοῦ τὸ μέγιστον μέρος τῶν πατέρων ἡμῶν ἐστερεῖτο τοῦ ἀγαθοῦ τῶν φώτων τῆς παιδείας, ἥτις ἀνυψοῖ καὶ ἠθικοποιεῖ μᾶλλον τὸν ἄνθρωπον—ὡς καὶ ὄντως ἀνύψου τοὺς ἐκ τῶν πατέρων ἡμῶν μετέχοντας αὐτῆς—ἐνῷ τὰ φῶτα ταῦτα πλημμυροῦσι σήμερον τὸ Ἔθνος καὶ εἰς πλεῖστον βαθμὸν ἁπαντᾷ τις ἐν αὐτῷ τοὺς λεγομένους πεπαιδευμένους; Καὶ ὅμως παρὰ τούτοις μᾶλλον φαίνεται ἡ παρατηρουμένη ἀλλοίωσις τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος, καὶ δικαίως ὑποπτεύει τις μήπως

κακῶς γίνεται ἡ παίδευσις, διαστρέφουσα ἀντὶ νὰ ἐδραιόνῃ τὸ πνεῦμα εἰς τὰς θετικὰς καὶ ἀληθεῖς τῶν ὄντων ἰδέας. Φαίνεται ὅτι μετακομίζοντες οἱ ἐξ Εὐρώπης ἐπανερχόμενοι ἡμέτεροι λόγιοι νέας περὶ Θεοῦ καὶ τῶν δημιουργημάτων αὐτοῦ θεωρίας καὶ τὴν ἀπιστίαν εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, μεταδίδουσιν αὐτὰς ὡς γνώσεις νέας καὶ ἐπιστημονικὰς εἰς τὰς τρυφερὰς τῶν ἀπείρων καὶ ἀσχηματίστων ἔτι νέων καρδίας, οἵτινες ἐκ τούτων ἀποβαίνουσιν ὑλισταὶ καὶ ἀποκλίνουσιν εἰς τὸ δόγμα τοῦτο, εὑρίσκοντες αὐτὸ ἡδονικώτερον καὶ χαριστικώτερον τῆς ἀληθείας, ἥτις « πάντοτε εἶναι πικρά. » Πολλὰ εἶναι τὰ σημεῖα, ἐξ ὧν δύναταί τις νὰ κρίνῃ ὅτι αἱ ὑλιστικαὶ ἰδέαι διέπουσι σήμερον τὸ πλεῖστον μέρος τῆς ἐγγραμμάτου νέας γενεᾶς, περὶ ἧς ἀνάγκη κατεπείγουσα εἶναι νὰ ληφθῇ σπουδαία φροντὶς πρὶν ἢ αἱ ἰδέαι αὐταὶ ῥιζοβολήσωσι καὶ μεταδώσωσιν εἰς τὸ ἔθνος τοὺς ὀλεθρίους καρπούς των. Ἀνάγκη εἶναι νὰ καταπολεμηθῇ ἡ γάγγραινα αὐτὴ πρὶν ἢ θανατώσῃ αὐτό, καὶ καθῆκον ἔχει νὰ συντελέσῃ πρὸς τοῦτο πᾶς Ἕλλην ἀπὸ τοῦ τελευταίου μέχρι καὶ τοῦ ἀνωτάτου σεβαστοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως. Τοῦ καθήκοντος τούτου ἡ ἐκπλήρωσις μὲ ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι

ἐπειδὴ ἡ πρώτη τοῦ κακοῦ τούτου αἰτία ἔγκειται—ἂν δὲν ἀπατῶμαι—εἰς τὴν μὴ καλῶς ἤδη γενομένην παίδευσιν τῶν νέων, καὶ μάλιστα τὴν μέσην καὶ ἀνωτέραν, ἄρα εἰς τὴν πηγήν του αὐτὴν δέον νὰ πολεμηθῇ. Πρὸς τοῦτο δὲ ἀπαραίτητον νομίζω τὴν ἠθικὴν σύμπραξιν τῆς Κυβερνήσεως ἀφ' ἑνός, τῶν διδασκάλων καὶ καθηγητῶν ἀφ' ἑτέρου, καὶ τῶν σπουδαιοτέρων τοῦ Ἔθνους ἀνδρῶν, τοῦ Ὑμετέρου Συλλόγου προστατεύοντος καὶ κινοῦντος τὸ ζήτημα. Οἱ σπουδαιότεροι, δηλαδή, τῇ προσκλήσει τοῦ Συλλόγου, ν' ἀσχοληθῶσι σπουδαίως εἰς συγγραφὴν βιβλίων, ἅτινα νὰ ἔχωσι χαρακτῆρα διδακτικὸν διὰ μαθητὰς ἀπὸ τῆς ἀνωτέρας τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τάξεως καὶ τῆς ἀναλόγου τῶν Παρθεναγωγείων μέχρι τῆς τετάρτης τῶν Γυμνασίων, βαθμηδὸν προχωροῦντα κατὰ τὸν κύκλον τῶν γνώσεων καὶ τὸ ὕφος τῆς γλώσσης ἀπὸ τὰ μικρότερα εἰς τὰ μεγαλείτερα, κατὰ τεύχη, καὶ ἔχοντα τὰ ἑξῆς θέματα:

α') περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ,

β') περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς—τοῦ μεγίστου τούτου δώρου, δι' οὗ ἐπροίκισεν ὁ Θεὸς ἐκ τῶν πλασμάτων του μόνον τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κατέστησεν ἀνώτερον καὶ κύριον τῶν λοιπῶν, δυνά-

μενον δι' αὐτοῦ νὰ προοδεύῃ, ν' ἀναπτύσσηται καθ' ἑκάστην τελειοποιούμενος, καὶ νὰ παράγῃ ἔργα κινοῦντα τὸν θαυμασμόν, ἐνῷ ὅλα τὰ ἄλλα πλάσματα μένουσι διὰ παντὸς στάσιμα καὶ ἐν τῇ πρώτῃ τῆς γεννήσεώς των καταστάσει· διότι ὅταν καλῶς ἐννοηθῇ τοῦτο καὶ ἐκτιμήσῃ κατ' ἀξίαν ὁ ἄνθρωπος τὸ θεῖον δῶρον, οὗ εἶναι ἠξιωμένος παρὰ τοῦ μόνου δυναμένου νὰ δώσῃ τοῦτο ὡς ἴδιον Πλάστου, θὰ σέβηται καὶ τιμᾷ αὐτὸ καὶ θὰ ὑπακούῃ εἰς τὰς ἐμπνεύσεις του, αἵτινες εἶναι πάντοτε ἀγαθαὶ καὶ τοῦ κακοῦ ἀποτρεπτικαί. Οὕτω δὲ δύναται νὰ ἐπέλθῃ ἡ τελεία ἠθικοποίησις.

γ') Ποίαν ἰδέαν εἶχον οἱ πρόγονοι καὶ οἱ πατέρες ἡμῶν περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, οἵτινες ἐκ ταύτης μόνης τῆς πεποιθήσεως ἐμεγαλούργησαν καὶ ἐδόξασαν δόξαν εὐγενῆ ἑαυτοὺς καὶ τὴν πατρίδα, καὶ εἰς οὓς ἡμεῖς ἐγκαυχώμεθα σήμερον.

δ') Ποῖα καὶ πόσα κακὰ δύνανται νὰ προέλθωσιν εἰς τὰ ἔθνη καὶ τὰς κοινωνίας ἐκ τῶν ἀρνητικῶν ἰδεῶν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, αἵτινες παραλύουσι πάντα κοινωνικὸν δεσμόν, ἀποστεροῦσι τὴν καρδίαν παντὸς φίλτρου πρὸς τὴν πατρίδα, τοὺς γονεῖς, τὴν

οἰκογένειαν, παντὸς αἰσθήματος ὑψηλοῦ τῆς φιλίας, τῆς τιμῆς καὶ τοῦ καθήκοντος, καὶ ἓν μόνον κυριεύει ἐν αὐτοῖς αἴσθημα, ὁ κορεσμὸς τῶν ἡδονῶν, καὶ ἡ ἀπόλαυσις τῶν ὀρέξεων, δηλαδὴ ἡ ἐξομοίωσις πρὸς τὴν ζωώδη φύσιν.

Πρὸς δὲ καὶ πᾶν ἕτερον δυνάμενον νὰ ἐδραιόνῃ τὸ φρόνημα τῶν νέων εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικῆς.

Σχετικὸν πρὸς τὰ βιβλία ταῦτα καὶ διὰ νὰ σχηματισθῇ καὶ μορφωθῇ καθαρῶς ἑλληνικὸς χαρακτήρ, ἀμιγὴς τῶν ὀθνείων κακῶν νεωτερισμῶν, νομίζω ἀναγκαῖον ἐπίσης καὶ τὴν συγγραφὴν « Παιδαγωγικοῦ Ἐγκολπίου τοῦ Ἕλληνος, » εἰς ὃ νὰ περισυναχθῶσιν ὅλα τὰ καλὰ ἤθη καὶ ἔθιμα, ἅτινα εἶχε — καὶ διασώζονται ἴσως ἀκόμη εἰς πολλὰ μέρη τῆς πολυπαθοῦς ἰδιαιτέρας πατρίδος μου Ἠπείρου, ὡς ἐν παραδείγματι ποιοῦντες σπονδὰς ἐπιλέγουσιν ἀντὶ πάσης ἄλλης προσφωνήσεως καὶ εὐχῆς « νὰ ζήσῃ ἡ ὑπόληψίς σου » τοῦθ' ὅπερ κατὰ τοὺς νῦν καιροὺς πολλὴν ἔχει τὴν σημασίαν — ὁ ἰδιωτικός, κοινωνικὸς καὶ ἐθνικὸς βίος τῶν πατέρων μας, ἅτινα συνδυαζόμενα καὶ συναρμολογούμενα ὑπὸ δεξιοῦ καλάμου νὰ νομοθετηθῶσιν, οὕτως εἰπεῖν, ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ, ὅπερ νὰ ἦναι ἐπίσης προωρισμένον ὡς διδακτικὸν διὰ τὰς ἰδίας μὲ τὸ προηγούμενον τάξεις Παρθε-

ναγωγείων, Ἑλληνικῶν Σχολείων καὶ Γυμνασίων.

Ἡ σύμπραξις τῆς Κυβερνήσεως κατὰ τοῦτο μόνον θὰ ἦναι χρήσιμος πρὸς τὸν σκοπὸν τῶν βιβλίων τούτων, τοῦ νὰ διατάξῃ νὰ ἐμπεριληφθῶσιν εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων ὡς ὑποχρεωτικὰ καὶ νὰ ἐπιβληθῶσι πρὸς διδασκαλίαν, συνιστῶσα εἰς τοὺς διδασκάλους καὶ καθηγητὰς ὡς ἱερώτατον τῆς συνειδήσεώς των καθῆκον τοῦ νὰ θεωρῶσι καὶ ταῦτα ὡς τῶν σπουδαιοτέρων μαθημάτων καὶ νὰ ἐφιστῶσιν ἰδιάζουσαν προσοχὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν ἐν τῇ παραδόσει, γινώσκοντες ὅτι τὰ γράμματα μόνα, μὴ συνοδευόμενα καὶ ὑπὸ ὑγιῶν τῆς ἠθικῆς ἀρχῶν, ἀποβαίνουσι πρόξενα βλάβης ἀντὶ ὠφελείας, διότι ἀκονίζουσιν ἔτι μᾶλλον τὴν κακίαν καὶ καθιστῶσι τὸν φύσει κακὸν κάκιστον.

Τὰς ἰδέας ταύτας ἔρχομαι νὰ ὑποβάλω εἰς τὴν σκέψιν καὶ κρίσιν Ὑμῶν καὶ νὰ παρακαλέσω, ὅπως συζητήσαντες ἐπὶ τούτων μετὰ τῶν Ὑμετέρων συναδέλφων μὲ καθοδηγήσητε κάλλιον εἰς αὐτὰς μεταδίδοντές μοι τὰς γνώμας Ὑμῶν. Ἐὰν κατ' ἀρχὴν ἠθέλετε ἐπιδοκιμάσει τὰς σκέψεις μου, καὶ νομίσητε ὅτι δύνανται ν' ἀποβῶσι συντελεστικὰ καὶ τελεσφόρα τὰ προτεινόμενα μέτρα, εὐαρεστήθητε συγχρόνως νὰ ὑπολογίσητε τὸ ἀπαι-

τούμενον χρηματικὸν ποσόν, ὅπως ἱδρυθῶσι δύο διαγωνίσματα πρὸς σύνταξιν τοιούτων βιβλίων, ἓν διὰ τὰ πρῶτα καὶ ἕτερον διὰ τὸ Παιδαγωγικὸν Ἐγκόλπιον τοῦ Ἕλληνος, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ γέρας τοῦ συγγραφέως δέον νὰ ἦναι ἀνάλογον πρὸς τὴν σπουδαιότητα τῶν θεμάτων, ὥστε νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸν ἀγῶνα ὅσον ἔνεστι σπουδαῖοι ἄνδρες, ὅτι τὰ βιβλία βραβευόμενα θὰ μένωσιν ἀποκλειστικῶς κτῆμα τοῦ Ὑμετέρου Συλλόγου, καὶ ὅτι ταῦτα θὰ ἐκτυπόνωνται δαπάνῃ τῶν διαγωνισμάτων στερεοτύπως ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκδόσεως εἰς τόσας χιλιάδας ἀντιτύπων, ὅσος θὰ ἦναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητριῶν καὶ τῶν μαθητῶν ἔν τε τῇ Ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι καὶ τῇ Δούλῃ, ἔνθα ἐλπίζει ὁ Σύλλογος νὰ εἰσαχθῶσιν ὡς διδακτικά, δωρεὰν προσφερόμενα.

Ἀναμένων, Ἐρίτιμε Κύριε, τὴν Ὑμετέραν ἀπάντησιν, παρακαλῶ νὰ δεχθῆτε τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ἐξόχου πρὸς Ὑμᾶς καὶ τὸν Ὑμέτερον Σύλλογον τιμῆς, ὑπολήψεως καὶ σεβασμοῦ, μεθ' ὧν διατελῶ

Πρόθυμος

ΚΩΝΣΤ. ΖΑΠΠΑΣ

Τῷ ἐριτίμῳ Κυρίῳ
Ν. Μαυροκορδάτῳ, προέδρῳ
κτ.λ. κτ.λ. κτ.λ.

Εἰς Ἀθήνας

Β΄

Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων.

Ἀριθ. 126.

Ἐν Ἀθήναις, 28 Φεβρουαρίου 1882.

Φιλογενέστατε Κύριε,

Ἐν καιρῷ ὑπεβλήθη εἰς τὸ ἡμέτερον Συμβούλιον καὶ δεόντως ἐμελετήθη τὸ ἀπὸ 26 Ἰανουαρίου ἐ. ἔ. γράμμα Ὑμῶν. Τὸ Συμβούλιον ὑπερεχάρη ἐφ' αἷς προβάλλετε προτάσεσιν, ἀπὸ ψυχῆς δὲ συγχαίρει Ὑμῖν ἐπὶ τῇ μεγαλοψύχῳ περὶ τὰ ἐθνικὰ καὶ τὰ πάτρια προαιρέσει, ἧς λαμπρὰ καὶ αὖθις παρέχετε δείγματα.

Ἀσπαζόμενοι εἰλικρινῶς ἣν ἐπιδείκνυσθε περιπαθῆ μέριμναν περὶ τῶν ἠθῶν καὶ τῶν τρόπων τῆς νέας γενεᾶς, εἰς ἣν κατὰ φύσιν ἐναποτίθενται αἱ τύχαι καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἡμετέρου Ἔθνους, συνομολογοῦμεν ὅτι μεγάλην εἰς τὸ προκείμενον ἔχουσι ῥοπὴν αἱ θρησκευτικαὶ διδασκαλίαι καὶ ἐντυπώσεις, αἱ πάτριαι παραδόσεις καὶ ἡ τιμὴ καὶ σπουδαιότης ἣν ἐθίζονται νὰ ἀπονέμωσιν εἰς αὐτὰς παῖδες ὄντες οἱ πολῖται. Μεταξὺ πολλῶν

εἰδικῶν περὶ ταῦτα ἠθοποιῶν ὀργάνων, ὅσα διὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν παρέχει ὁ βίος, ἡ Ὑμετέρα φιλογένεια ὀξέως διεῖδεν ὅτι οὐχὶ ἐσχάτην τάξιν ἔχουσι τὰ καλὰ διδακτικὰ βιβλία. Καὶ ὁ ἡμέτερος Σύλλογος, φρονῶν ὅτι τὰ καλὰ βιβλία εἶναι δι' ἓν ἔθνος πολλῶν ἀντάξια ἀγαθῶν, ἀπὸ χρόνου πολλοῦ ζητεῖ πόρους ἐπαρκεῖς καὶ ἄνδρας ἐπιτηδείους εἰς οὓς νὰ ἀναθέσῃ τὴν σύνταξιν τῶν ἀναγκαίων διδακτικῶν βιβλίων, μάλιστα δὲ ἐκείνων δι' ὧν ἰδίως διαπλάσσεται τὸ ἦθος καὶ ῥυθμίζεται τὸ φρόνημα τῆς νεότητος, οἷον αἱ περιστάσεις τοῦ Ἔθνους καὶ οἱ ἡμέτεροι χρόνοι ἀξιοῦσι. Τοιαῦτα βιβλία, πρόσφορα πρὸς τοὺς παιδαγωγικοὺς σκοποὺς τοῦ Ἔθνους, εἶναι πλὴν τῶν πολυειδῶν ἱστορικῶν καὶ περιγραφικῶν, τὰ πάσης φύσεως ἀναγνωστικά, ἅτινα παρακολουθοῦντα κατὰ τοὺς διαφόρους τῶν σπουδῶν βαθμοὺς τὸν νέον, ἐγκολάπτουσι λεληθότως ἀλλὰ ζωηρῶς εἰς τὴν ψυχὴν τὰς ὀρθὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, τὰς ὑγιεῖς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ τὰ ἐθνικὰ αἰσθήματα, ἅτινα φέρει μεθ' ἑαυτοῦ ὡς πρῶτον ἠθικὸν ἐφόδιον εἰς τὸν βίον ὁ πολίτης. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι τοιαῦτα ἀναγνωστικὰ βιβλία θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παρασκευασθῶσι καὶ διὰ πᾶσαν μετὰ ταῦτα ἡλικίαν.

Ἐκ τῆς γνώμης ταύτης, ἣν περὶ τῆς δυνά-

μεως τῶν βιβλίων ἔχει τὸ ἡμέτερον Συμβούλιον, κατανοεῖτε, Φιλογενέστατε Κύριε, μεθ' ὁπόσης προθυμίας ἀποδέχεται ἣν ἀξιοῦτε σύμπραξιν τοῦ Συλλόγου περὶ τὴν σύνταξιν καὶ διάδοσιν τῶν ὑφ' Ὑμῶν προτεινομένων δύο βιβλίων, καὶ περὶ τὴν εἰσαγωγὴν αὐτῶν ὡς διδακτικῶν ὑποχρεωτικοῦ μαθήματος εἴς τε τὰ δημόσια σχολεῖα, ἐνεργείᾳ νομίμῳ τῆς Κυβερνήσεως, καὶ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Συλλόγου ἀλλαχοῦ διατηρούμενα ἢ βοηθούμενα.

Ὡς πρὸς μὲν τὴν ὑπὸ τοῦ Συλλόγου διάδοσιν τῶν βιβλίων, ἐφ' οἷς θέτετε ὅροις, καὶ τὴν εἰς τὰ σχολεῖα εἰσαγωγήν, καθ' ὅσον ἐξ αὐτοῦ ἐξήρτηται, τὸ ἡμέτερον Συμβούλιον ἐννοεῖται ὅτι προθυμότατα ἀναλαμβάνει νὰ πράξῃ κατὰ τὰς Ὑμετέρας φιλογενεῖς προτάσεις. Ὡς πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν ὅμως καὶ ὑποχρεωτικὴν αὐτῶν διδασκαλίαν ἐν τοῖς δημοσίοις σχολείοις, δὲν κρίνομεν ἀπὸ τοῦδε εὔκαιρον νὰ προβῶμεν εἰς ἐπισήμους παρὰ τῇ Κυβερνήσει ἐνεργείας, αἵτινες ἄλλως, μήπω παρεσκευασμένων τῶν βιβλίων, καὶ ἀδικαιολόγητοι θὰ ἦσαν.

Ἀλλὰ περὶ τῆς συντάξεως τῶν βιβλίων νομίζομεν ὅτι καὶ ὡρίμως καὶ πολὺ πρέπει νὰ σκεφθῶμεν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ. Δύο ὄντων δυνατῶν ἐπὶ

τοῦ προκειμένου τρόπων, τοῦ μὲν διὰ διαγωνισμοῦ, οἷον Ὑμεῖς προτείνετε, τοῦ δὲ κατὰ παραγγελίαν εἰς εἰδικοὺς καὶ ἀνωμολογημένης ἱκανότητος ἄνδρας, τὸ Συμβούλιον ἡμῶν νομίζει ὅτι ἀδιστάκτως πρέπει νὰ προτιμήσωμεν τὸ δεύτερον, τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὸ ἓν ἐκ τῶν δύο πονημάτων, τὸ περὶ Θεοῦ καὶ Ψυχῆς. Ἀληθῶς περί τινα εἴδη διανοητικῶν ἔργων ὁ διαγωνισμὸς εὐδοκιμεῖ. Ἀλλ' εἰς διαγωνισμὸν περὶ συγγράμματος τοιούτου ἀπίθανον εἶναι ὅτι θὰ κατήρχοντο ἔξοχοι ἱκανότητες, εἰς ὁποίας μόνον εὐλόγως δύναταί τις νὰ ἐμπιστευθῇ ἔργον πολλῆς σπουδῆς ἄξιον. Παρ' ἡμῖν ὑπῆρχον συγγραφεῖς ἄνδρες ἀληθῶς ζηλωταὶ τοῦ περὶ τὰ θεῖα καὶ τὰ πάτρια καταρτισμοῦ τῶν νέων Ἑλλήνων, οἷοι φέρ' εἰπεῖν ἦσαν οἱ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν μεταστάντες ἀφ' ἡμῶν Λέων Μελᾶς καὶ Δημήτριος Μαυροκορδᾶτος. Ἐὰν οἱ ἀείμνηστοι ἐκεῖνοι ἄνδρες ἦσαν ἐν τοῖς ζῶσιν, οὐδαμῶς θὰ ὠκνοῦμεν νὰ ἐμπιστευθῶμεν εἰς τὴν ἐπιστήμην, τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐσέβειαν αὐτῶν τὸ ἔργον. Ἀλλὰ καὶ σήμερον ὑπάρχουσιν ἐπάξιοι τοῦ ζητουμένου πονήματος συγγραφεῖς, ὧν μεταξὺ δὲν διστάζομεν νὰ ὀνομάσωμεν τὸν νῦν ἐν Παρισίοις Πρεσβευτὴν τῆς Ἑλλάδος Κύριον Πέτρον Βραΐλαν Ἀρμένην, ἄνδρα καὶ χριστιανὸν ζηλωτὴν καὶ

φιλόσοφον δόκιμον καὶ συγγραφέα ἄριστον. Εἰς τὸν Κύριον Βράϊλαν, καὶ περὶ ἄλλα ὅμοια πονήματα εὐδόκιμον γενόμενον, νομίζομεν ὅτι θαρρούντως δυνάμεθα νὰ ἀναθέσωμεν τὸ πρῶτον τῶν Ὑμετέρων βιβλίων, τὸ περὶ Θεοῦ καὶ Ψυχῆς, ἐπὶ εὐλόγῳ καὶ ἀξίᾳ τοῦ πράγματος ἀμοιβῇ. Ἐὰν ἀποδέχεσθε τὴν γνώμην ἡμῶν παρακαλοῦμεν νὰ γνωστοποιήσητε ἡμῖν τοῦτο ἐγκαίρως, ἵνα ἐρωτήσωμεν τὸν Κύριον Βράϊλαν ἂν ἀναδέχεται τὸ ἔργον, σκεφθῶμεν δ' ἔπειτα περὶ τῶν περαιτέρω.

Ὡς πρὸς τὸ Ἐγκόλπιον τοῦ Ἕλληνος νομίζομεν ὅτι δύναται νὰ προκληθῇ διαγωνισμός. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο τὸ Συμβούλιον ἡμῶν ἔχει ἀνάγκην χρόνου τινὸς πρὸς μελέτην τοῦ θέματος, καὶ ἀκριβεστέραν θέσιν μὲν τῶν ὅρων, ἔκθεσιν δὲ τοῦ προγράμματος, καὶ δικαιότερον ὁρισμὸν τοῦ βραβείου. Περὶ τούτου θέλομεν γράψει καὶ αὖθις πρὸς Ὑμᾶς.

Διατελοῦμεν, φιλογενέστατε Κύριε καὶ ἔξοχε εὐεργέτα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μετ' ἄκρας ὑπολήψεως καὶ ἀφοσιώσεως. *Ὁ Πρόεδρος*

Ν. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ

Πρὸς τὸν Φιλογενέστατον Κύριον
Κύριον Κωνσταντῖνον Ζάππαν κτλ. κτλ. κτλ.

Εἰς Βροσθένιον

Γ'

Βροσθένιον 3 'Απριλίου 1883.

Τῷ ἐν 'Αθήναις πρὸς διάδοσιν τῶν 'Ελληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγῳ.

'Αξιότιμε Κύριε Πρόεδρε,

'Ασμένως ἐδεξάμην, πρὸ δεκαπέντε μόλις ἡμερῶν περιελθόν μοι, τὸ ἀπὸ 28 Φεβρουαρίου ὑπ' ἀριθ. 126 Ὑμέτερον γράμμα, δι' οὗ μοι ἀνακοινοῦτε τὴν γνώμην τοῦ σεβαστοῦ τοῦ Ὑμετέρου Συλλόγου Συμβουλίου ἐπὶ τῶν προτάσεων, ἃς καθυπέβαλον ὑπὸ τὴν Ὑμετέραν σκέψιν διὰ τοῦ προηγουμένου γράμματός μου, ἀποδεχόμενοι τὴν ἀπάντησίν μου ὡς πρὸς τὸ ἕτερον τῶν πονημάτων, τὸ περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς.

Εὐγνωμονῶν Ὑμῖν ἀπὸ καρδίας ἐπὶ τῇ εὐγενεῖ προθυμίᾳ, ἣν ἐπεδείξασθε περὶ τὴν ἐμβριθῆ μελέτην τῶν προτάσεών μου καὶ περὶ τὴν σύμπραξιν, ἣν ἀναδέχεται τὸ Ὑμέτερον Συμβούλιον πρὸς τὴν ὅσον οἷόν τε ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ, ἀδιστάκτως δύναμαι νὰ θεωρήσω ὀρθότατον τὸ πόρισμα τῆς διασκέψεως Ὑμῶν, ἀπορρέον βεβαίως ἐκ τῆς πλήρους τοῦ πράγματος ἐκτιμήσεως καὶ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως καὶ πείρας Ὑμῶν περὶ ταῦτα, ἵνα ἀντὶ τοῦ διαγωνισμοῦ, ἐν ᾧ δύναται

ἴσως νὰ διακυβευθῇ ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἔργου, ἐὰν δὲν κατέλθωσιν εἰς αὐτὸν οἱ ἁρμόδιοι ἄνδρες, προτιμηθῇ τὸ μέτρον ὅπως ἀνατεθῇ τοῦτο εἰς εἰδικοὺς καὶ ἀνωμολογημένης ἱκανότητος ἄνδρας. Συμμερίζομαι δὲ πληρέστατα τὴν γνώμην Ὑμῶν, ὅτι μεταξὺ τούτων διαπρεπῆ κατέχων θέσιν ὁ σεβαστὸς κύριος Πέτρος Βράϊλας Ἀρμένης δύναται νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς ἡμετέρας προσδοκίας, ἐὰν ἀναδεχθῇ τὴν ἐκπόνησιν τοῦ προκειμένου βιβλίου ἐπὶ εὐλόγῳ καὶ ἀξίᾳ τοῦ πράγματος ἀμοιβῇ.

Οὐδεμίαν ἔχω ἀμφιβολίαν, ὅτι τὸ Ὑμέτερον Συμβούλιον ἐκτιμῆσαν τοσοῦτον, ὡς παρίσταται ἐν τῷ γράμματι Ὑμῶν, τὸ περὶ οὗ πρόκειται ἔργον θέλει μελετήσει ἐπισταμένως, κατὰ τίνα τρόπον δύναται νὰ ἀποβῇ τοῦτο συντελεστικώτερον πρὸς τὸν σκοπόν, καὶ διαγράψει ἐκ προτέρων ποιούμενον τὴν πρότασιν πρὸς τὸν συγγραφέα τὰς βάσεις αὐτοῦ· προστίθημι οὐχ ἧττον καὶ ὡς ἐκ περισσοῦ δευτέρας ἐπὶ τούτου μελέτας καὶ σκέψεις μου. Νομίζω ὅτι ὁ ἁρμόζων νὰ δοθῇ εἰς αὐτὸ χαρακτὴρ δέον νὰ ᾖ παιδαγωγικὸς καὶ ἐπαγωγὸς ὅσον ἔνεστι. Διότι ἐὰν ἡ ἀνάπτυξις τῶν θεμάτων γίγνηται διὰ σοφῶν μὲν ἀλλὰ ξηρῶν θεωριῶν, κίνδυνος εἶναι μὴ φανῇ παρὰ τοῖς διδασκομένοις ἀτερπές τι ἀνάγνωσμα καὶ τεθῇ ἐν ἴσῃ

μοίρᾳ πρὸς τὰ ὁμοίας φύσεως ἄλλα διδακτικὰ— θρησκευτικὰ ἢ θεολογικὰ — βιβλία, ἅτινα ὡς γνωστόν, εἰ καὶ ἐπιβλητικὰ εἰς τὴν διδασκαλίαν, δὲν προσελκύουσιν ἀνάλογον τὴν προσοχὴν τῶν διδασκομένων, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ παραμελοῦνται καὶ οἱονεὶ περιφρονοῦνται ὥς τι ἄχαρι καὶ ὀχληρὸν μάθημα! Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει οὐδὲν ἔσεται τὸ πρακτικὸν τοῦ σκοποῦ ἡμῶν ἀποτέλεσμα. Αὐτὰ τὰ συγγράμματα τοῦ ἀϊδίου μνήμης Λέοντος Μελᾶ, οὗ μνημονεύει τὸ Ὑμέτερον γράμμα, παρέχουσιν ἡμῖν πρόχειρον τὴν σύγκρισιν τῆς ἐξ αὐτῶν ὠφελείας καὶ ὑποδεικνύουσιν οὕτω τὸν μᾶλλον ἁρμόζοντα εἰς τοιαῦτα ἔργα χαρακτῆρα. Ἐὰν ὁ Γεροστάθης ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ πλέον τῶν ἄλλων φιλοπονημάτων του ὀφείλεται βεβαίως τοῦτο εἰς τὸ ἐπαγωγὸν μεθ' οὗ διεξέρχεται ἕκαστον αὐτοῦ κεφάλαιον. Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον, ὅπερ κέκληται διὰ τάξεις καὶ ἡλικίας μαθητῶν ἀνωτέρας, ἑπομένως δὲ ἔσεται καὶ σπουδαιότερον, ὁ ἐργασθησόμενος φιλόσοφος νοῦς ἔχων ὡς κέντρον τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θεμάτων, περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ καὶ ἀθανασίας ψυχῆς, θὰ δύναται νὰ περιβάλῃ αὐτὸ οὕτως ὥστε νὰ προκύπτῃ ἡ ἔννοια τούτων αὐτόματος μᾶλλον ἢ ἀξιωματικῶς ἐπιβαλλομένη, τοι-

αὐτὴν ἔχοντος τοῦ βιβλίου πλοκὴν ὥστε νὰ κινῇ τὸ διάφορον καὶ τὴν ἔφεσιν τῆς σπουδῆς αὐτοῦ, ἕλκον καὶ μὴ ἀπωθοῦν διὰ τῶν ἁπλῶν μόνον θεωριῶν.

Τὰς γενικὰς ταύτας ἰδέας πρὸς ταῖς ἐκτεθείσαις ἐν τῷ προλαβόντι μου, ἐν ᾧ ὥριζον τὸν κύκλον τοῦ μαθήματος τούτου, ὑποβάλλω Ὑμῖν, ἵνα ἂν ἐγκρίνῃ τὸ Ὑμέτερον Συμβούλιον διαγράψῃ οὕτω τὸ πρόγραμμα τῆς προκειμένης συγγραφῆς, ἀνατιθέμενον αὐτὴν εἰς τὸν ἄνδρα τῆς ἐγκρίσεώς του καὶ ἐπιφυλάττον πάντοτε εἰς ἑαυτὸ τὴν κρίσιν μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτῆς, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀμοιβῆς ἣν θέλει ὁρίσει ἐκ προτέρων ὑπὲρ τοῦ συγγραφέως.

Ἐκ τοῦ Ὑμετέρου γράμματος κρατύνας ἐν ἐμοὶ τὴν πεποίθησιν περὶ τῆς ἐπιῤῥοῆς παρὰ τῇ νεολαίᾳ τοῦ Ἔθνους ἡμῶν τῶν καλῶν βιβλίων πρὸς μόρφωσιν ἀγαθῶν πολιτῶν, προάγομαι νὰ ὑποβάλω ὑπὸ τὴν ἐμβριθῆ Ὑμῶν σκέψιν καὶ τὸ ἑξῆς, παρακαλῶν ἵνα ἐὰν κρίνητε τοῦτο ἐφικτὸν προβάλητε εἰς διαγώνισμα προκηρύσσοντες αὐτὸ ἐπὶ βραβείῳ ὃ ἠθέλετε κρίνει ἀνάλογον, «Κατὰ τίνα τρόπον δέον νὰ συνταχθῶσι τὰ ἐγκύκλια μαθήματα τῆς κατωτέρας καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἵνα ἐνυπάρχῃ ἐν αὐτοῖς ὁ ἠθοποιὸς χαρακτὴρ ἑδραιῶν τὴν πίστιν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς.» Ἡ περὶ τούτου γνώμη δέον

νὰ συνοδεύηται ὑπὸ προγράμματος ἀναλυτικοῦ καὶ ἰδιαιτέρας ἐκθέσεως ἐπεξηγούσης αὐτὸ ἐν τοῖς καθέκαστα, ἐφ' ἧς θ' ἀποφασίζῃ τὸ Ὑμέτερον Συμβούλιον. Μετὰ δὲ τὴν ἔγκρισίν του θέλομεν συνεννοηθῆ περὶ τῶν περαιτέρω.

Παρακαλῶν Ὑμᾶς νὰ δεχθῆτε τὴν εἰλικρινῆ ἔκφρασιν τῆς πρὸς Ὑμᾶς καὶ τοὺς Ὑμετέρους συναδέλφους ἐξόχου τιμῆς καὶ ἀγάπης μου,

Διατελῶ πρόθυμος ΚΩΝΣΤ. ΖΑΠΠΑΣ

Τῷ Ἐξοχωτάτῳ Κυρίῳ Κυρίῳ Ν. Μαυροκορδάτῳ Προέδρῳ κτλ. κτλ. κτλ.

Εἰς Ἀθήνας

Δ'

Ἐν Κερκύρᾳ τῇ 8/20 Μαΐου 1883.

Κύριε Πρόεδρε,

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω τὸ ἔργον ὅπερ ὁ Σύλλογος, οὗ τοσοῦτον ἐπαξίως προΐστασθε, εὑηρεστήθη νά μοι ἀναθέσῃ. Ἐάν μοι τὸ ἐπέτρεπεν ἡ κατάστασις τῆς ὑγείας μου, διενοούμην νὰ προτάξω εἰσαγωγὴν ἐμφαίνουσαν τὸ πνεῦμα ὑφ' οὗ ἐνεπνεύσθη ὁ συγγραφεὺς καὶ τὸν σκοπὸν εἰς ὃν ὤφειλε ν' ἀποβλέψῃ. Ἀλλὰ ταῦτα προκύπτουσι σαφῶς ἐκ τῆς ἀπὸ 26 Ἰανουαρίου 1882

ἐπιστολῆς τοῦ φιλογενοῦς ἀγωνοθέτου, ἣν εἶχον πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ μικροῦ τούτου πονήματος, καὶ ἥτις ἠδύνατο τυχὸν νὰ τυπωθῇ μετ' αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ ἡ ἐμὴ συγγραφὴ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν ἐθνωφελῆ σκοπὸν τοῦ σεβαστοῦ ὁμογενοῦς καὶ εὐεργέτου, ἀπόκειται εἰς τὴν ἀμερόληπτον καὶ πεφωτισμένην κρίσιν τοῦ Συλλόγου νὰ τὸ ἀποφασίσῃ. Τὸ κατ' ἐμέ, προσκληθεὶς νὰ συντάξω βιβλίον περιέχον σύντομον καὶ εὔληπτον ἀπόδειξιν τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν προσόντων τοῦ Θεοῦ, καὶ δυνάμενον ὡς ἐκ τούτου νὰ χρησιμεύσῃ εἰς ἠθικὴν διάπλασιν τῶν νέων οἵτινες δὲν συνεπλήρωσαν εἰσέτι τὰς ἐπιστημονικὰς μελέτας καὶ εὐκόλως ἀποπλανῶνται ἀσπαζόμενοι τὰς ψευδεῖς καὶ φθοροποιοὺς ἀρχὰς τοῦ κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας ἐπιπολάζοντος ὑλισμοῦ καὶ σκεπτισμοῦ, οὐδόλως ἐδίστασα νὰ ἐπαναλάβω τινὰς ἐκ τῶν θεωριῶν ἃς εἶχον ἀναπτύξει πολλαχοῦ τῶν ἀσθενῶν μου ἔργων, διότι ἡ ἀλήθεια εἶναι μία, καὶ δὲν ἠδυνάμην ἢ νὰ ἐκθέσω ὑπὸ νέαν μορφὴν τὰς διδασκαλίας ἃς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν πρεσβεύω καὶ προσπαθῶ νὰ διαδώσω, διότι θεωρῶ αὐτὰς ἀληθεῖς καὶ οὐ μόνον ἐπιφερούσας τὴν γαλήνην καὶ σωτηρίαν τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ

καὶ ἐγγυωμένας ἀσφαλῶς πᾶσαν ἠθικήν, νοητικὴν καὶ ὑλικὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ὡς δὲ πρὸς τὸν τρόπον καθ' ὃν ἔπρεπεν αἱ ἰδέαι αὗται ν' ἀνα τυχθῶσιν, ὅπως εἰσέλθωσιν εὐκόλως εἰς τὰς νεανικὰς διανοίας, ἐνόμισα ὅτι ἀλληλογραφία μεταξὺ νέου εὐγενοῦς φύσεως καὶ φιλομαθοῦς ἀλλ' οὐκ ὀλίγας ἔχοντος ἀπορίας περὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς ὑγιοῦς φιλοσοφίας καὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, καὶ γέροντος ἔχοντος εἰς τὰς ἀρχὰς ταύτας ἀκράδαντον πίστιν, παρεῖχεν ἀφορμὴν εἰς μὲν τὸν πρῶτον, νὰ ἐκθέσῃ τὰς ἀπορίας ὅσαι εἴτε οἴκοθεν ἐν τῷ πνεύματι αὐτοῦ ἀναφύονται εἴτε εἰσέρχονται εἰς αὐτὸ ἐκ τῆς περιστοιχιζούσης αὐτὸν πνευματικῆς, οὕτως εἰπεῖν, ἀτμοσφαίρας, εἰς δὲ τὸν δεύτερον, νὰ λύσῃ τὰς ἀπορίας ταύτας διὰ παντοίων ἐπιχειρημάτων καὶ νὰ ἐμπεδώσῃ εἰς τὴν ἀστήρικτον διάνοιαν τοῦ νέου τὰς ὑγιεῖς καὶ σωτηρίους ἀρχὰς τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης. Ἐὰν δὲ κατά τε τὴν οὐσίαν καὶ τὸν τύπον τὸ ὑποβαλλόμενον βιβλιάριον ἦναι πρόσφορον εἰς ὃν προώρισται σκοπόν, καὶ ἐὰν ἐξεπλήρωσα εὐπρεπῶς τὴν ἐντολὴν δι' ἧς ἐτιμήθην, θέλει κρίνει ὁ Σύλλογος· ἐγὼ δὲ θέλω εὐγνωμονεῖ πάντοτε πρὸς αὐτόν, οἷα δήποτε ἦναι ἡ κρίσις αὐτοῦ.

Δέξασθε, Κύριε Πρόεδρε, τὴν βεβαίωσιν τῆς

πρὸς Ὑμᾶς ἐξαιρέτου ὑπολήψεως καὶ εἰλικρινοῦς φιλίας μεθ' ὧν διατελῶ Ὅλως πρόθυμος

Π. ΒΡΑΪΛΑΣ ΑΡΜΕΝΗΣ

Τῷ περικλεεῖ Καθηγητῇ
Κυρίῳ Κ. Παπαῤῥηγοπούλῳ,
Προέδρῳ τοῦ πρὸς διάδοσιν τῶν
Ἑλλην. Γραμμάτων Συλλόγου

Εἰς Ἀθήνας

Ε'

Ἀριθ. 695.

Ἐν Ἀθήναις
τῇ 7 Ἰουνίου 1883.

Πρὸς τὸν Κύριον Κωνσταντῖνον Ζάππαν
κτλ. κτλ. κτλ.

Εἰς Βροσθένιον

. . . . . .

. . . . . .

Ἡ συγγραφή, διηρημένη εἰς δύο μέρη συνετάχθη ἐν εἴδει ἀλληλογραφίας μεταξὺ τοῦ νέου Εὐγενίου καὶ τοῦ πρεσβύτου Φιλοθέου. Ὁ Εὐγένιος, διδαχθεὶς πάντα τὰ νεώτατα πορίσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὁμολογεῖ πρὸς τὸν Φιλόθεον ὅτι διεσείσθη ἐξ αὐτῶν ἡ πρὸς τὸν Θεὸν πίστις αὐτοῦ καὶ ἡ περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς πεποίθησις, καὶ διὰ σειρᾶς ἐπιστολῶν ἐξηγεῖ πρὸς

αὐτὸν ἀλληλοδιαδόχως τοὺς λόγους ὧν ἕνεκα ἐξωλίσθησεν εἰς τὸν σκεπτικισμὸν καὶ τὸν ὑλισμόν. Ὁ δὲ Φιλόθεος, ἀνὴρ ὢν ἐγκρατέστατος πάσης τῆς ἐπιστήμης τῶν τε προγενεστέρων καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς φυσιοδιφῶν, δεξιὸς δὲ περί τε τὴν πραγματικὴν τῶν καθ' ἕκαστα ἐξέτασιν καὶ περὶ τὴν ἐκ περιωπῆς φιλοσοφωτέραν τῶν πάντων θεωρίαν, διαλύει διὰ τῶν ἀποκρίσεων αὐτοῦ τὰς ἀπορίας τοῦ νέου, καὶ ἐξάγων αὐτὸν βαθμηδὸν ἐκ τῶν πολλῶν πειρασμῶν καὶ ἐκ τοῦ σκότους εἰς ὃ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἐνέπεσεν, ἐπαναφέρει εἰς τὸν ἀνέφελον ὁρίζοντα τῆς προτέρας πίστεως περὶ δημιουργοῦ τοῦ παντὸς καὶ περὶ τῆς ἐνοικούσης ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀθανάτου ψυχῆς.

Ἡ ἀλληλογραφία αὕτη διεξάγεται μετὰ ἐμβριθείας ἅμα καὶ τῆς ἐνδεχομένης εἰς τοσοῦτον δεινὰ ζητήματα ἀφελείας καὶ χάριτος. Δὲν θέλει βεβαίως ἀναγνωσθῆ ὑπ' ἀνθρώπων ὅλως ἀμυήτων τῆς τε ὀρθοτομούσης καὶ τῆς καινοτομούσης ἐπιστήμης. Δὲν ἀπευθύνεται, ἀνάγκη νὰ τὸ ὁμολογήσωμεν, οὐδὲ εἰς μαθητὰς τῆς ἀνωτέρας τῶν ἑλληνικῶν Σχολείων, καὶ παρθεναγωγείων τάξεως, ὅπως ηὔχεσθε ἐν τῇ ἀπὸ 26 ἰανουαρίου 1882 ἐπιστολῇ Ὑμῶν. Ἀλλ' ἐπιτρέψατέ μοι, Φιλογενέστατε Κύριε, νὰ ὑποβάλω εἰς τὴν κρίσιν Ὑμῶν

τὰς ἀκολούθους παρατηρήσεις. Ἡ ἡλικία αὕτη ἀδύνατον νὰ ἀντιληφθῇ ἐπαρκῶς ὅλων τῶν γνώσεων, ὅσαι ἐπήγαγον τὰς πλάνας, καὶ ὅλων τῶν γνώσεων, ὅσαι ἀναιροῦσιν αὐτάς, ὥστε νὰ κρίνῃ οἴκοθεν ἀσφαλῶς τὰ συνημμένα μετ' αὐτῶν περὶ δημιουργίας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως ζητήματα. Οἱ νεαροὶ τῆς παιδείας λευῖται, καὶ ἐν γένει οἱ ἄμοιροι τῆς προσηκούσης παιδείας ἄνθρωποι, δὲν διαπλάττονται οὐδὲ εἶναι δυνατὸν νὰ διαπλασθῶσι περὶ τὰ ὕψιστα ἐκεῖνα τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας προβλήματα δι' ἰδίων ἀναγνωσμάτων, μελετῶν καὶ σκέψεων· περὶ ταῦτα αἱ ψυχαὶ αὐτῶν ὑφίστανται πάντοτε τὴν ἐπίδρασιν, ἀγαθὴν ἢ πονηράν, τῶν πεποιθήσεων καὶ δοξασιῶν τῶν προηγμένων εἰς τὴν παιδείαν τάξεων, καὶ ἰδίως τῶν διδασκάλων καὶ τοῦ κλήρου. Ἀνάγκη λοιπὸν πρὸ πάντων αἱ προηγμέναι αὗται τοῦ ἔθνους τάξεις νὰ φωτισθῶσι καὶ νὰ πεισθῶσι, διότι τούτου γενομένου, τὸ φῶς καὶ ἡ πίστις ἀπὸ τῶν ὑψηλοτέρων κορυφῶν τοῦ ἔθνους θέλουσιν ἀναποδράστως κατέλθει ἐπὶ τὰ ταπεινότερα αὐτοῦ στρώματα. Τὸ κατ' ἐμέ, ἀφοῦ μετὰ πάσης ἐπιστάσεως διεξῆλθον τὸ ἔργον τοῦ καλοῦ κἀγαθοῦ ἀνδρός, θαρρούντως λέγω ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὐτοῦ καὶ ἡ καρδία θέλουσι πείσει πάντα ἄνθρωπον, ὅστις δὲν εἶναι ἐκ προοιμίου ἀποφασισμένος νὰ μὴ πεισθῇ.

. . . . . .

. . . . . .

Ὁ Πρόεδρος Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΕΙΡΑ ΠΡΩΤΗ

ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ "ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ"
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878

ΔΕΣΧΗ ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ "ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ"
• ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878 •

ΣΕΙΡΑ ΠΡΩΤΗ

Α΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Περὶ ψυχῆς καὶ περὶ Θεοῦ ἐπιθυμεῖς νά σε διδάξω, φίλτατε Εὐγένιε, ὅσα ἐγὼ γινώσκω· καὶ ἐπειδὴ ἀρκετὰ ἔζησα, καὶ πολλὰ εἶδον, καὶ πολλὰ ἔπαθον, καὶ ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν πονημάτων τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων οὐκ ὀλίγα ἀνέγνων καὶ ἐμελέτησα, ὑποθέτεις ὅτι δύναμαι νὰ λύσω τὰς ἀπορίας σου, νὰ καθησυχάσω τὴν τεταραγμένην καρδίαν σου, καὶ νά σοι μεταδώσω πεποιθήσεις βεβαίους καὶ ἀμετατρέπτους περὶ τῶν μεγάλων τούτων ζητημάτων, δηλαδὴ ἐὰν ὑπάρχῃ ἐν ἡμῖν ψυχὴ ἄϋλος καὶ ἀθάνατος, ἢ ἐὰν εἴμεθα μόνον ὑλικὸς ὀργανισμὸς κατά τι τελειότερος τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν φυτῶν καὶ τῶν κτηνῶν· καὶ ἐὰν ὑπάρχῃ Θεὸς ἄπειρος καὶ τέλειος ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, ἢ ἐὰν ὁ ἀπέραντος οὗτος κόσμος εἶναι αὐθύπαρκτος, ἔχων ἐν ἑαυτῷ τὴν

αἰτίαν καὶ τὸν νόμον τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ζωῆς του, διότι φρονεῖς, καὶ πολὺ ὀρθῶς, ὅτι ἐκ τῆς λύσεως τῶν δύο τούτων ζητημάτων ἐξαρτᾶται καὶ ὁ κανὼν τοῦ ἡμετέρου βίου καὶ ἡ ἐν τούτῳ εὐδαιμονία. Ἀλλά, φίλτατέ μοι, ἠξεύρεις τί ζητεῖς παρ' ἐμοῦ; Ζητεῖς νά σοι ἐκθέσω ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ὅλα τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ νέου κόσμου, καὶ νὰ τὰ ἀναλύσω λεπτομερῶς καὶ ἐπικρίνω κατὰ βάθος, ὥστε οὐ μόνον νὰ γίνωσι καταληπτὰ εἰς τὴν νεανικήν σου διάνοιαν, ἀλλὰ καὶ νὰ δυνηθῇς νὰ διακρίνῃς τί τὸ ἀληθὲς ἐν αὐτοῖς καὶ τί τὸ ψευδές, ὅπως ἀποδεχθῇς τὸ πρῶτον, καὶ ἀπορρίψῃς τὸ δεύτερον. Ζητεῖς δηλαδὴ πλήρη διδασκαλίαν φιλοσοφικὴν περὶ τῶν ὑψίστων φιλοσοφικῶν ζητημάτων, περὶ τῶν θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς σπουδαιοτάτων. Καὶ εἰς τὴν μελέτην ταύτην θέλεις νὰ εἰσέλθῃς ὅλως ἀπαράσκευος, διότι μοὶ λέγεις ὅτι τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας οὐδέποτε ἐμελέτησας, καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας στοιχεῖα μόνον τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς παρεδόθης, ὡς ἐπίσης ἐδιδάχθης στοιχεῖα μαθηματικῆς, φυσικῆς, χημείας καὶ φυσικῆς ἱστορίας· καὶ μάλιστα, ἐὰν ὀρθῶς ἐνόησα τὴν πνευματικήν σου κατάστασιν, φαίνεται ὅτι ἐκ τῶν τελευταίων τούτων γνώσεων

ἠγέρθησαν ἐν τῇ διανοίᾳ σου αἱ ἀπορίαι αἵτινες σὲ ἀνησυχοῦσι, καὶ πρὸς ἀπαλλαγὴν αὐτῶν ἀποτείνεσαι εἰς ἐμέ, καὶ ζητεῖς τὴν συνδρομήν μου. Ἀξιέπαινος ἡ ἐπιθυμία σου, καὶ πολὺ εὐγνωμονῶ ὅτι μ' ἐθεώρησας ἱκανὸν νά σε ὁδηγήσω κατὰ τὴν νέαν ταύτην πορείαν τοῦ πνεύματός σου. Ἀλλ' ἐὰν σύ, φίλτατέ μοι, δὲν βλέπῃς τὴν ψυχήν σου ἐντὸς σεαυτοῦ, καὶ τὸν Θεὸν πανταχοῦ, τί δύναται νὰ κατορθώσῃ ἡ ἀσθενής μου διδασκαλία; Ἐὰν διὰ τῆς συνειδήσεώς σου δὲν συναισθάνεσαι ὅτι δὲν εἶσαι μηχανὴ κινουμένη κατ' ἀνάγκην ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων, καὶ ὅτι ἔχεις ἰδίαν βουλὴν καὶ κρίσιν, πῶς δύναμαι ἐγὼ νὰ εἰσέλθω εἰς τὸ πνεῦμά σου, καὶ νά σοι ἀποκαλύψω τὴν ἀληθῆ εἰκόνα τῆς ψυχῆς σου; Ἐὰν δὲν σὲ πλήττουσι τὰ θαύματα τοῦ κόσμου, καὶ ἐὰν αὐτοὶ οἱ νόμοι τῆς ὕλης, τοὺς ὁποίους δι' αὐτῶν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐμελέτησας μέχρι τοῦδε, δέν σοι ἀπέδειξαν θεῖον νομοθέτην, πῶς θὰ δυνηθῶ ἐγὼ νὰ διασχίσω ὅλα τὰ παραπετάσματα τῆς φύσεως, καὶ νά σοι καταδείξω ὄπισθεν αὐτῶν τὴν ἀκτινοβόλον θεότητα;—Οὐδὲν ἧττον δέν σοι ἀποποιοῦμαι τὴν ἀσθενῆ μου βοήθειαν. Τοῦτο μόνον ἀπαιτῶ· νά μοι ἐκθέσῃς τὰς ἀπορίας σου ἄνευ μηδεμιᾶς ἐπιφυλάξεως, οὐδὲν ν'

ἀποκρύψῃς ἐκ φόβου μήπως δυσαρεστηθῶ, νά μοι δείξῃς αὐτὸ τὸ βάθος τοῦ νοός σου καὶ τῆς καρδίας σου, ὅπως μετ' ἀκριβῆ διάγνωσιν τοῦ παθήματος ἐπιφέρω, εἰ δυνατόν, τὴν δέουσαν θεραπείαν.

Β΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Ὄχι, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, δὲν θέλω σοι ἀποκρύψει οὐδὲν ἐξ ὅσων διανοοῦμαι ἢ συναισθάνομαι, καὶ πραγματικῶς νόσημα καὶ ὀδυνηρὸν νόσημα εἶναι ὁ σκεπτισμὸς ἐν ᾧ διατελῶ, καὶ ὑφ' οὗ ταλαιπωροῦμαι. Καὶ πῶς ἄλλως δύναμαι ν' ἀνταποκριθῶ εἰς τὴν πρός με ἀγαθήν σου διάθεσιν, εἰμὴ διὰ τῆς πλέον μεγάλης εἰλικρινείας; Ἀλλὰ δὲν πταίω ἐγὼ ἐὰν κατήντησα καὶ περὶ ἐμαυτοῦ καὶ περὶ Θεοῦ ν' ἀμφιβάλλω. Οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ ἐμὲ ζῶσι καὶ πράττουσιν ὡς ἂν μὴ ὑπῆρχε Θεός, ἢ ὡς ἂν μὴ εἶχον ψυχὴν ἐλευθέραν, ἔλλογον καὶ ἑπομένως ὑπεύθυνον. Δὲν ἐννοῶ τοὺς ἀμαθεῖς καὶ τοὺς δεισιδαίμονας, οἵτινες διοικοῦνται ὑπὸ τῶν ἕξεων καὶ ὑπὸ τῶν προλήψεων, ἀλλ' ἅμα ἀπαντήσω ἄνθρωπον ὁπωσοῦν λόγιον, καὶ ἔλθω μετ' αὐτοῦ εἰς ὁμιλίαν σχετιζομένην

πρὸς τοιαῦτα ἀντικείμενα, νοῶ ἀμέσως ὅτι οὐδὲν πιστεύει περὶ ψυχῆς καὶ περὶ Θεοῦ, ἢ τοὐλάχιστον πολὺ ἀμφιβάλλει· ἐὰν ἀναγνώσω τὰ μᾶλλον ἐπιζητούμενα βιβλία, τὸ αὐτὸ εὑρίσκω ἐν αὐτοῖς πνεῦμα δυσπιστίας καὶ ἀσεβείας, ὅπερ ὡς ψυχρὸς ἄνεμος περιβάλλων με πανταχόθεν μοῦ παγόνει τὰς φλέβας· ἐὰν καταφύγω εἰς τὰ διδάγματα τῶν ἐπιστημόνων, οὗτοι μοὶ λέγουσιν ὅτι ψυχὴ εἶναι μεταφορικὴ λέξις δηλοῦσα μόνον τὸ σύνολον τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν λειτουργιῶν τῶν σωματικῶν ὀργάνων, ὅτι πνεῦμα δὲν ὑπάρχει, καὶ εἶναι ἐπίσης μεταφορά, ὅτι οὐδὲν εἶναι ἄϋλον, ὅτι πάντα εἶναι ὕλη καὶ δύναμις, ὅτι πᾶσα δύναμις ἐνεργεῖ κατ' ἀνάγκην, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπάτη, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος, ὅτι ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀρχὴν τῆς ἰδίας κινήσεως καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς φαινομένων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος γεννᾶται, ζῇ καὶ ἀναπτύσσεται ὡς τὰ ἄλλα ζῷα, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι κατά τι δύναται νὰ τελειοποιηθῇ, ὅτι ἡ εἰς Θεὸν πίστις εἶναι δεισιδαιμονία γεννηθεῖσα ἐξ ἧς ἔχει ἡ φαντασία ἀνάγκης νὰ δημιουργῇ ἰδανικά τινα ὄντα, καὶ ὅτι τὰ πλάσματα ταῦτα τῆς φαντασίας ἡ ἀμαθὴς μερὶς τῆς ἀνθρωπότητος σέβεται καὶ λατρεύει ὡς θεοὺς ἢ ὡς θεόν· καὶ ἡ λατρεία αὕτη,

προϊούσης τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ὑποχωρεῖ καὶ ἐλαττοῦται, καὶ ὅτι μία μόνη βεβαιότης ὑπάρχει, ἡ βεβαιότης τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, ἥτις καταστρέφει τὰ εἴδωλα, ἀπελευθερώνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ πάσης προλήψεως καὶ δεισιδαιμονίας, τὸν διδάσκει τὴν ἀλήθειαν περὶ ἑαυτοῦ καὶ περὶ τοῦ κόσμου, καὶ τὸν ὁδηγεῖ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν. Ἐὰν δὲ στρέψω τὰ ὄμματα πρὸς τὰ σοφώτερα ἔθνη τοῦ κόσμου, βλέπω τὴν διδασκαλίαν ταύτην πανταχοῦ σχεδὸν ἐπικρατοῦσαν, πανταχοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐγείρεται κατὰ τοῦ Θεοῦ, προσπαθεῖ νὰ ἐξομοιωθῇ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς τὸ κτῆνος, καὶ ἡ καθολικὴ τάσις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ συνταύτισις παντὸς νοεροῦ καὶ ἠθικοῦ στοιχείου πρὸς τὴν ὕλην καὶ τοὺς ἀναγκαίους αὐτῆς νόμους. Πῶς λοιπὸν νὰ μὴ ἀμφιβάλλω καὶ περὶ ἐμαυτοῦ, περὶ τοῦ προορισμοῦ μου, περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ βίου μου, καὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ προνοίας τοῦ Θεοῦ; Ἐὰν τὰ ἀνωτέρω δόγματα ἀληθεύωσι, τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος, πόθεν ἔρχεται, ποῦ πορεύεται, τί ὀφείλει νὰ πράττῃ; Ἐὰν δὲν εἶναι ἐλεύθερος, οὐδὲν ὀφείλει· ἐὰν δὲν εἶναι εἰμὴ ὕλη καὶ δύναμις ἐνεργοῦσα κατ' ἀνάγκην, πρὸς τί ἡ ἀτομική του προσπάθεια, ἡ κρίσις του, ἡ θέλησίς του; Ἐὰν εἶναι

ὕλη καὶ δύναμις, ἂς ἐνεργήσῃ ἡ δύναμις αὕτη, ὡς ὠθεῖται ὑπὸ τῶν ἄλλων δυνάμεων πρὸς ἃς συγκρούεται· πῶς δύναμαι ἐγὼ νὰ ἐμποδίσω ἢ νὰ ῥυθμίσω τὴν σύγκρουσιν ταύτην; Ὁ κόσμος εἶναι ἔρημος, καὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ ἐγὼ εἶμαι ὡς κόκκος ἄμμου παρασυρόμενος ἐν τῷ στροβίλῳ μετ' ἄλλων ὁμοειδῶν ἀτόμων ὑπὸ τῆς πνοῆς ἀγνώστου ἀνέμου, διότι ἀγνοοῦμεν πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ μᾶς ὠθεῖ. Δὲν εἶχον λοιπὸν δίκαιον, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, νά σοι γράψω ὅτι περίλυπος εἶναι ἡ ψυχή μου, ὅτι νοσῶ καὶ τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν, καὶ νὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν πατρικὴν ἀρωγήν σου;

Γ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς σου βλέπω πόσα ἐρείπια ἐπεσωρεύθησαν ἐν τῇ ψυχῇ σου, καὶ δικαίως ἀδημονεῖς, ἀλλ' οὐκ ἐπίσης δικαίως μέμφεσαι τὴν ἐπιστήμην καὶ τοὺς ἐπιστήμονας καὶ τὸ σκεπτικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας. Ναὶ βεβαίως, ὑπάρχει ἐπιστήμη φέρουσα εἰς ὀλέθρια συμπεράσματα, εἰς ἀπόλυτον σκεπτισμὸν καὶ ἀπαρηγόρητον ἀπελπισίαν, ὑπάρχει ἐπιστήμη ἰσχυριζομένη οὐ μόνον

ὅτι οὔτε Θεὸς ὑπάρχει, οὔτε ψυχή, ἀλλ' ὅτι καὶ αὐταὶ αἱ ἔννοιαι ἀπείρου καὶ τελείου ὄντος, καὶ πνευματικῆς ἐν ἡμῖν ὑποστάσεως εἶναι παράλογοι, ἀντιφατικαὶ καὶ ἀκατάληπτοι· ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶναι ἐπιπόλαιος, αὐθαίρετος καὶ ἀτελὴς ἐπιστήμη, οὐδεμία δὲ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὀρθῶς νοουμένη καὶ ἐντὸς τῆς νομίμου αὐτῆς ἐπικρατείας περιοριζομένη ἀξιοῖ νὰ καταστρέψῃ τὰς αἰωνίους ταύτας πεποιθήσεις τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι οἱ μέγιστοι τῶν μαθηματικῶν, τῶν φυσικῶν, τῶν φυσιολόγων, τῶν ἀστρονόμων τῆς πρὸ ἡμῶν ἐποχῆς, αὐτοὶ οἱ πατέρες τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, καὶ οἱ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις διασημότεροι αὐτῶν θεράποντες οὐ μόνον δὲν ἀποβάλλουσι τὰς πεποιθήσεις ταύτας, ἀλλ' ὁμολογοῦσι καὶ πρεσβεύουσιν αὐτὰς πανδήμως. Καὶ περὶ μὲν τῶν ἀρχαίων παραπέμπω σε εἰς τὴν ἀθάνατον ἐκείνην τριανδρίαν τοῦ Σωκράτους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὧν τὰ δόγματα πόρρω ἀπέχουσι τῶν ἀπελπιστικῶν θεωριῶν τοῦ καθ' ἡμᾶς σκεπτισμοῦ, καὶ εἰς ἐναντίας φέρουσι πεποιθήσεις· περὶ δὲ τῶν ἀμέσως προηγηθέντων τῆς παρούσης ἐποχῆς καλὸν θὰ ἦτο ν' ἀναγνώσῃς μικρόν τι πόνημα τοῦ Ernest Naville ἐπιγραφόμενον La

philosophie des fondateurs de la physique (ἐν τῇ Bibliothèque universelle τῆς Γενεύης), καὶ περὶ τῶν συγχρόνων ἀρκοῦσι τὰ μεγάλα ὀνόματα τοῦ Cauchy, τοῦ Ampère, τοῦ Dumas, τοῦ Pasteur, οἷς προσθετέοι καὶ ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι δευτέραν θέσιν κατέχοντες ἐν τῇ χορείᾳ τῶν καλλιεργητῶν τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσεως, οἵτινες καὶ οὗτοι οὔτε τὸν Θεὸν ἀρνοῦνται, οὔτε τὴν ψυχήν, καὶ ἀποστρέφονται τὴν ὑλολατρείαν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀπαισιοδοξίαν. Τοῦτο εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸ μέγα δυστύχημα νέων τινῶν τῆς παρούσης γενεᾶς, ὅτι ἀναγινώσκουσιν εὐχαρίστως τὰ ἐπιπόλαια καὶ ἐπιπολάζοντα φιλοσοφήματα, ἅτινα ἐκλαμβάνουσιν ὡς τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἀγνοοῦσι τὰς κατ' αὐτῶν ἀντιρρήσεις. Ὥστε ἡ ἐπιστήμη μέχρι τινὸς μόνον ἐνέχεται εἰς τὴν κατηγορίαν σου, καὶ θέλω σοὶ ἐκθέσει βραδύτερον ποῖα εἶναι τὰ βέβαια καὶ θετικὰ πορίσματα τῆς περὶ τὴν ὑλικὴν φύσιν ἐπιστήμης, καὶ ὅτι ταῦτα ἄγουσι πρὸς τὸν Θεόν, ἐμπεδοῦσι τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν ἢ τὴν προετοιμάζουσι, καὶ ἐμμέσως καὶ τὴν πνευματικὴν ἡμῶν φύσιν ἀποδεικνύουσι. — Περὶ δὲ τῆς συγχρόνου γραμματολογίας, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐν Γαλλίᾳ εἶναι ἐν γένει καὶ ἀσελγὴς καὶ ἀσεβής,

καὶ λυπηρὸν εἶναι ἐπίσης ὅτι εἰς ταύτην πρὸ πάντων οἱ πλεῖστοι τῶν ἡμετέρων ἐνασμενίζουσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ ὑπάρχουσι λαμπραὶ ἐξαιρέσεις, καὶ οὔτε ἀσεβὴς οὔτε ἀσελγὴς εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ γραμματολογία ἐν Ἀγγλίᾳ, ἐν Γερμανίᾳ, ἐν Ἀμερικῇ, καὶ περὶ τούτου ἐπίσης πολλὰ ἠδυνάμην νὰ σοὶ ἀναφέρω πρόσωπα σεβαστὰ καὶ συγγράμματα σπουδαῖα. Ὥστε κατὰ τοῦτο ἡσύχασε, φίλτατέ μοι, δὲν εἶναι διόλου ἀνάγκη ν' ἀπομονωθῇς τοῦ παρόντος αἰῶνος, ν' ἀπαρνηθῇς τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, τὰ γράμματα τῶν σοφωτέρων ἐθνῶν, ν' ἀποβάλῃς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, καὶ ν' ἀναπλεύσῃς τὸν ποταμὸν τῆς ἱστορίας, ἵνα πιστεύσῃς ὅτι δὲν εἶσαι μόνον ὕλη ἐνεργοῦσα κατ' ἀνάγκην, καὶ ὅτι ὑπάρχει Θεὸς ποιήσας τὸν κόσμον καὶ διέπων αὐτὸν διὰ τῆς προνοίας του. Ὄχι, δὲν εἶναι αἱ πεποιθήσεις αὗται πεπαλαιωμέναι προλήψεις καὶ ἀρχαῖαι πλάναι, τὰς ὁποίας δῆθεν διασκεδάζει τὸ φῶς τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, ἀλλ' εἶναι μέγισται ἀλήθειαι καὶ αἱ ὕψισται τῶν ἀληθειῶν, διότι ἐξ αὐτῶν ἀπορρέουσι καὶ διηνεκῶς ἐξαρτῶνται οἱ νόμοι τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς, τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως καὶ τῆς ἱστορικῆς προόδου τῆς ἀνθρωπότητος, οἱ νόμοι καθ' οὓς καὶ ἤθη κόσμια ἐμορφώθησαν καὶ

ὑψηλοὶ χαρακτῆρες, οἱ νόμοι πρὸς οὓς συμφωνοῦσιν αἱ λαμπρότεραι καὶ εὐεργετικώτεραι πράξεις τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰ ἐνδοξότερα κατορθώματα, καὶ πρὸς οὓς συμμορφοῦται ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις κατὰ τὰς κρίσεις της ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ, ἐν πάσῃ κοινωνίᾳ καὶ κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν τῆς ἱστορίας. Ἢ πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐπλανᾶτο μέχρι τοῦδε ἡ ἀνθρωπότης, ἂν καὶ ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τῶν νόμων τούτων ἀναντιρρήτως προώδευσεν, ἢ ὅτι πλανῶνται αὐτοὶ οἱ ἀρνούμενοι τὴν ὕπαρξιν τῶν νόμων τούτων καὶ τῶν ἀρχῶν ἐξ ὧν λογικῶς ἀπορρέουσιν, οἱ ἀρνούμενοι, δηλαδή, τὴν πνευματικὴν ἡμῶν φύσιν, τὴν ἠθικὴν ἐλευθερίαν, τὸ καθῆκον καὶ τὴν θείαν πρόνοιαν.

Δ΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Πολύ σοι εὐγνωμονῶ, σεβαστέ μοι διδάσκαλε, διὰ τὴν ἐπιστολήν σου. Αὕτη ἐπέφερεν ὀλίγην γαλήνην εἰς τὴν τεταραγμένην ψυχήν μου. Ἀφ' οὗ τὰ ἐξαγόμενα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν συμβιβάζονται μὲ τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν πνευματικὴν ἡμῶν φύσιν, καὶ οἱ σοφώτεροι διδάσκαλοι τῶν ἐπιστημῶν τούτων παραδέχονται ὅτι ἐντὸς

τοῦ ἡμετέρου ὀργανισμοῦ ὑπάρχει ἀρχή τις μὴ συνταυτιζομένη μετὰ τῆς ὕλης, καὶ ἴδια ἔχουσα προσόντα καὶ δυνάμεις ἰδίας μὴ ἀναγομένας εἰς τὰς γνωστὰς δυνάμεις τῆς ὕλης, καὶ ἀναγνωρίζουσιν ὡς ποιητὴν τοῦ παντὸς ὂν ἄπειρον καὶ τέλειον, βεβαίως ἡ ἄρνησις τῶν ἀληθειῶν τούτων εἶναι ἀποτέλεσμα ἡμιμαθείας, ἐπιπολαιότητος καὶ οἰήσεως ἀσυγγνώστου, καὶ εὐκόλως νοῶ ὅτι οὐχὶ πάντοτε ἡ ἐπιστημονικὴ πεποίθησις παράγει τὴν ἀπιστίαν, καὶ ὅτι οὐχὶ σπανίως ἀπιστοῦμεν πρὸς ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τὸν Θεόν, διότι κυριευόμεθα ὑπὸ τῶν σαρκικῶν ὀρέξεων, καὶ δυσανασχετοῦμεν κατὰ τοῦ σωτηρίου ζυγοῦ ὃν ἐπιβάλλει ἡμῖν ἡ πρὸς τὸν Θεὸν πίστις καὶ ἡ ἠθική μας συνείδησις, ὥστε ἀρνούμεθα ὅσα ἀπαρέσκουσιν εἰς τὴν φιληδονίαν μας, ὅσα δὲν ἀνέχεται ἡ ἀγέρωχος καὶ ἐμπαθὴς ἡμῶν φύσις, καὶ ἡ ἀπιστία εἶναι συνέπεια οὐχὶ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ τῆς ἀκολασίας. Νοῶ πάντα ταῦτα, καὶ μέχρι τινὸς τὰ παραδέχομαι. Νοῶ ἐπίσης καὶ δὲν δυσκολεύομαι νὰ παραδεχθῶ ὅτι ἡ εἴς τινα μέρη τῆς Εὐρώπης ἐπικρατοῦσα ἀσελγὴς καὶ ἀσεβὴς γραμματολογία εἶναι οὐχὶ γενικὴ τάσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἀλλὰ μερικὴ ἐξαίρεσις καὶ πρόσκαιρος παρεκτροπή, καθ' ἣς τάχιον ἢ βράδιον θὰ προκύψῃ

ἐξ αὐτῆς τῆς ὑπερβολῆς τοῦ κακοῦ σωτήριος ἀντενέργεια καὶ ἐπιστροφὴ πρὸς τὸ ὄντως καλόν, ὅπερ καὶ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἀχώριστον. Νοῶ πάντα ταῦτα, καί σοι εὐχαριστῶ ὅτι τὰς παρηγόρους ταύτας σκέψεις μοὶ ὑπηγόρευσας διὰ τῆς ἐπιστολῆς σου. Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἐπίτρεψόν μοι, ἀγαθὲ διδάσκαλε, νά σοι ὑποβάλω τὰς ἀπομενούσας μοι ἀμφιβολίας. Νοῶ τὴν ὕλην, ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ νοήσω τὸ πνεῦμα. Ὕλη εἶναι πᾶν ὅ,τι αἰσθάνομαι διὰ τῆς ἁφῆς, διὰ τῆς ὁράσεως, διὰ τῆς ἀκοῆς, διὰ τῆς γεύσεως, διὰ τῆς ὀσφρήσεως. Τί εἶναι τὸ πνεῦμα; διὰ τίνος αἰσθήσεως δύναμαι ν' ἀντιληφθῶ αὐτοῦ; ἀφ' οὗ δὲν ἔχει οὔτε ὄγκον, οὔτε βάρος, οὔτε σχῆμα, οὔτε πλήττει τοὺς ὀφθαλμούς μου ἢ τὴν ἀκοήν μου, καὶ οὔτε γεῦσιν ἔχει, οὔτε ὀσμήν, τί ἕτερον εἶναι; διὰ τίνος μέσου γίνεται γνωστὸν καὶ καταληπτόν; διατί νὰ ὑποθέσω ὅτι ὑπάρχει τι ἄϋλον ἐν ἐμοί, ἐν ᾧ οὐδὲν ὑπάρχει ἄϋλον περὶ ἐμέ, ἐν ᾧ διὰ τῆς ὕλης, διὰ τῶν ἐσωτερικῶν αἰσθήσεων γινώσκω τὴν ὕπαρξίν μου καὶ διὰ τῶν ἐξωτερικῶν γινώσκω τὰ ἐκτὸς ἐμοῦ, τὰς ποιότητας, τὰς δυνάμεις, τὰς ἐνεργείας των; ὑπάρχει τὶς ὁ ἀμφιβάλλων περὶ τούτων; πᾶσα γνῶσις δὲν ἔρχεται ἔξωθεν; εἰ μὴ εἴχομεν αἰσθήσεις, θὰ εἴχομεν τὴν ἐλαχίστην

γνῶσιν; αἱ γνώσεις αὐξάνουσιν, ὅσῳ περισσότερον ἀναπτύσσονται καὶ τελειοποιοῦνται αἱ αἰσθήσεις· ἡ φυσιολογία ἀποδεικνύει ὅτι πᾶσα νοητικὴ ἐργασία συνδέεται μετά τινος ἀλλοιώσεως τῆς ἐγκεφαλικῆς ὕλης, καὶ ἐπίσης πᾶσα ἡμετέρα ἐνέργεια ἢ πρᾶξις γίνεται διὰ κινήσεως καὶ ἀλλοιώσεως ὑλικῶν μορίων, διὰ τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Ἐὰν λοιπὸν πᾶσα ἀπὸ τῶν ἔξω εἰς τὰ ἔσω ἐνέργεια, καὶ πᾶσα ἀπὸ τῶν ἔσω πρὸς τὰ ἔξω ἀντενέργεια εἶναι ὑλική, ποῦ εἶναι τὸ πνεῦμα; διατί νὰ ὑποθέσωμεν χώραν κενὴν ἐντὸς τοῦ ὀργανισμοῦ, ἔνθα ἐδρεύει ἄϋλόν τι ὅπερ ὀνομάζομεν πνεῦμα; — Περὶ δὲ Θεοῦ τί νά σοι εἴπω; Συμφωνῶ ὅτι ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ, πρέπει νὰ τὸν ἐπινοήσωμεν, τόσον ἡ ἔννοια αὕτη εἶναι ἀναγκαία καὶ σωτήριος, ἀλλὰ ποῦ ἡ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεώς του; Ὁ κόσμος ὑπάρχει, καὶ ἡμεῖς ὑπάρχομεν ἐν αὐτῷ, καὶ διὰ τῆς προόδου τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων γινώσκομεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὸν κόσμον, τὴν σύστασίν του, τοὺς νόμους του, ἀλλὰ τὸ πρῶτον αἴτιον τοῦ κόσμου τίς εἶδε, τίς γινώσκει; πῶς νὰ προβῶμεν ἐπέκεινα τῆς φύσεως, ὑπεράνω αὐτῆς, καὶ πῶς νὰ μορφώσωμεν ἰδέαν τινὰ τοῦ ἀπείρου καὶ τελείου τούτου ὄντος, ἐν ᾧ πάντα περὶ ἡμᾶς εἶναι πεπερασμένα καὶ ἀτελῆ, πάντα ἐφήμερα,

οὐδὲν αἰώνιον; καὶ ἐὰν οὐχὶ ἐξ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τοῦ κόσμου, πόθεν ἄλλοθεν νὰ πορισθῶμεν τὴν ὑπερφυσικὴν ταύτην γνῶσιν; πῶς θέλομεν εἰσπλεύσει εἰς τὸν ἄπειρον τοῦτον ὠκεανόν, δι' ὃν δὲν ἔχομεν, ὡς ἔλεγεν ὁ Λιττρέ, οὔτε πλοῖον, οὔτε ἱστία; Οὐ μόνον ἄγνωστος εἶναι ὁ Θεός, ἀλλὰ καὶ ἀνέφικτος τῇ ἡμετέρᾳ γνώσει, εἶναι, δηλαδή, ἄγνωστος κατὰ τὴν διπλῆν τῆς λέξεως σημασίαν, καὶ διότι δὲν τὸν γνωρίζομεν, καὶ διότι δὲν δυνάμεθα νὰ τὸν γνωρίσωμεν. — Ἐπαναλαμβάνω, καλὸν θὰ ἦτο ἐὰν ἤμην πνεῦμα ἄϋλον καὶ ἀθάνατον, καὶ ἐὰν ὑπῆρχε Θεὸς ποιητὴς τοῦ κόσμου καὶ πατὴρ τῶν ἀνθρώπων, παρ' ᾧ ἕκαστος ἡμῶν ἤθελεν εὕρει μετὰ θάνατον δικαίαν κρίσιν καὶ ἀνταπόδοσιν, καὶ μετὰ βίον ἐνάρετον, αἰώνιον μακαριότητα· καὶ συμφωνῶ ὅτι ἠθικὸν σύστημα ἐπὶ τῆς διπλῆς ταύτης πίστεως στηριζόμενον εἶναι σωτήριον, καὶ συμφώνως πρὸς αὐτὸ ζῶντες βεβαίως προοδεύομεν καὶ τελειοποιούμεθα· ἀλλὰ τί νὰ γίνῃ, ἀφ' οὗ ἡ ἐπιστήμη ἀδιακόπως καὶ ἀνηλεῶς ὑποσκάπτει καὶ κατεδαφίζει πάντα τὰ ἐπὶ τῶν ἰδεῶν τούτων ἐγερθέντα ὑπὸ τῆς ἀτελοῦς μαθήσεως τῶν πατέρων ἡμῶν οἰκοδομήματα, καὶ πᾶσαν μεταφυσικὴν καὶ θρησκευτικὴν διδασκαλίαν ἀποσκορακίζει, καὶ μόνον τὰς φυσικὰς καὶ θετι-

κὰς καὶ ἀποδεδειγμένας ἀληθείας παραδέχεται καὶ καθιεροῖ; Βεβαίως ἡ ῥιζικὴ αὕτη ἀνακαίνισις τοῦ ἐπιστητοῦ ἄλλην ἠθικὴν θέλει ἐπιφέρει, ἄλλην πολιτικήν, ἄλλην κοινωνίαν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ καὶ πάλιν, τί νὰ γίνῃ; δὲν πρέπει νὰ προτιμῶμεν πάντοτε τὴν ἀλήθειαν; καὶ ἐὰν ἡ ἀνακάλυψις καὶ ἡ εἰσαγωγὴ νέων ἀληθειῶν εἰς τὸν κύκλον τῆς ἐπιστήμης ἐπιφέρῃ πρὸς στιγμὴν σύγχυσιν εἰς τὰς ἰδέας τῶν ἀνθρώπων καὶ συγκρούσεις καὶ ἀντενεργείας, δὲν εἴδομεν τὰ αὐτὰ κατὰ πᾶσαν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος; Παλαίει ἐπί τινα χρόνον ἡ ἀρχαία πλάνη κατὰ τῆς νέας ἀληθείας, ἀλλ' αὕτη ἐπὶ τέλους θριαμβεύει, καὶ διὰ τοῦ θριάμβου της νέαν τάξιν ἀντικαθιστᾷ εἰς τὴν ἀρχαίαν, καὶ ἡ εὐημερία τοῦ ἀνθρώπου αὐξάνει, καὶ ἡ πραγματοποίησις τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ πληρέστερον ἀσφαλίζεται καὶ θαυμασίως ἐπισπεύδεται. Ταῦτα σκέπτομαι καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς τελευταίας ἐπιστολῆς σου, καὶ ἡ ἀμφιβολία εἰσέτι μὲ ἀνησυχεῖ, καὶ ὁ δαίμων τοῦ σκεπτισμοῦ ὑποκώφως μὲ βασανίζει. Σπεῦσον λοιπόν, διδάσκαλέ μου, νὰ λύσῃς τὰς ἀπορίας μου, καί σε ἐξορκίζω μὴ περιορισθῇς πλέον εἰς γενικὰς παρατηρήσεις καὶ ἐμμέσους ἀνασκευάς, εἴσελθε εἰς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ ζητήματος, εἰς αὐτὴν τὴν

ἀκρόπολιν τοῦ σκεπτισμοῦ καὶ τῆς ἀπιστίας, καὶ κατάστρεψον, εἰ δυνατόν, ἓν πρὸς ἓν τὰ πολλά του ὀχυρώματα, ἐάν, ὡς δὲν ἀμφιβάλλω, θέλῃς νά με σώσῃς.

Ε΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἔχεις πληρέστατα δίκαιον, ἀγαπητέ μοι Εὐγένιε, ἡ ψευδὴς ἐπιστήμη δὲν πολεμεῖται εἰμὴ διὰ τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης, καὶ ἡ ἄμεσος ἀνασκευὴ εἶναι πάντοτε προτιμοτέρα τῆς ἐμμέσου. Ἀλλ' ἡ ἄμεσος ἀνασκευὴ ἀπαιτεῖ ὡς πρῶτον ὅρον τὴν σαφῆ καὶ πλήρη γνῶσιν τῆς πλάνης ἥτις πρόκειται νὰ διασκεδασθῇ, τῶν πηγῶν αὐτῆς καὶ τῶν αἰτίων. Καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἡ πλάνη προέρχεται ἐκ δύο τινῶν· ἐκ τῆς παρανοήσεως καὶ παραλόγου ἐπεκτάσεως τῶν τελευταίων συμπερασμάτων τῆς περὶ τὴν ὕλην ἐπιστήμης, καὶ ἔκ τινος θετικῆς λεγομένης φιλοσοφίας, ἥτις παραγνωρίζουσα καὶ τὸ ἀντικείμενον καὶ τὴν μέθοδον καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας, πειρᾶται νὰ συνταυτισθῇ μὲ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ὅπως περιβάλῃ τὰς ἰδίας θεωρίας μὲ τὴν ἀκρίβειαν, τὴν

ἐνάργειαν καὶ τὴν βεβαιότητα τῶν μαθηματικοφυσικῶν ἐπιστημῶν, καὶ οὕτω πως καὶ αὐτὰς παραμορφόνει, καὶ ἑαυτὴν καταστρέφει. Πρὸς πληρεστέραν διάγνωσιν τῶν πηγῶν τούτων τῆς πλάνης καὶ ῥιζικὴν αὐτῆς ἀνασκευὴν δύο τινὰ ἀπαιτοῦνται· πρέπει πρῶτον νὰ ἴδωμεν ποῖα εἶναι τὰ βέβαια καὶ θετικὰ συμπεράσματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, καὶ ἐὰν ταῦτα εἶναι πρὸς τὴν ὕπαρξιν πνευματικῆς τινος ἀρχῆς καὶ πρὸς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ πραγματικῶς ἀσυμβίβαστα· καὶ δεύτερον, πρέπει νὰ καταδείξωμεν τὸ ὅλως πλημμελὲς τῆς μεθόδου τῆς νέας ἐκείνης φιλοσοφίας καὶ τὸ ἀνεπαρκὲς καὶ ἀνυπόστατον τῶν θεωριῶν της. Ἔχεις ὑπομονὴν καὶ ἀπόφασιν νά με ἀκολουθήσῃς εἰς τὰς δύο ταύτας ἐρεύνας; Θέλω προσπαθήσει νά σοι προεξομαλύνω τὴν ὁδὸν ἣν ὁμοῦ θέλομεν διέλθει· θέλω ἀποφύγει πᾶν τὸ δυσνόητον καὶ πολὺ ἀφῃρημένον, ἀλλὰ καὶ σὺ ὀφείλεις νά με ἀκολουθήσῃς μετὰ προσοχῆς ἐντόνου καὶ ἀνενδότου, ἄνευ μηδεμιᾶς προκαταλήψεως καὶ μὲ μόνην τὴν ἐπιθυμίαν νὰ γνωρίσῃς καὶ ἀσπασθῇς τὴν ἀλήθειαν, διότι ἡ ἀλήθεια θέλει σὲ ἐλευθερώσει ἀπὸ τῆς ὀδυνηρᾶς νόσου τοῦ σκεπτισμοῦ καὶ τῆς ἀπιστίας, ἡ ἀλήθεια θέλει σοὶ ἐμπνεύσει στερεὰς πεποιθήσεις, καὶ θέλει σοὶ ἀποδώσει ἐκείνην τὴν

γαλήνην τῆς πρώτης σου ἡλικίας, ὅτε ἐπίστευες ἄνευ ἐρεύνης, καὶ ἤξευρες διατί εἶσαι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, καὶ τί ὀφείλεις νὰ πράττῃς, ἵνα ἐκπληρώσῃς τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, καὶ δικαιωθῇς παρ' αὐτοῦ κατὰ τὰ ἔργα σου. Ἡ γαλήνη αὕτη εἶναι τὸ πρώτιστον στοιχεῖον τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ εὐδαιμονίας, εἶναι θησαυρὸς πολύτιμος, ὃν σχεδὸν ἀπώλεσας, καὶ θέλω προσπαθήσει νά σοι ἀποδώσω. Ἔχε λοιπὸν θάρρος, καὶ ἀκολούθει με, διότι ἀπὸ σήμερον θέλω νά σε προετοιμάσω εἰς τὰς μελλούσας διδασκαλίας.

Μεταξὺ τῶν πολλῶν ζητημάτων ἅτινα μοὶ θέτεις ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐπιστολῇ σου, καὶ ὧν ἕκαστον ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν πραγματείαν, ὑπάρχει ἕν, καὶ εἶναι τὸ πρῶτον ὁποῖον πρέπει νὰ λύσωμεν ἀμέσως, διότι ἐὰν λυθῇ καλῶς, θέλει προετοιμάσει καὶ διευκολύνει τὴν λύσιν τῶν ἄλλων. Μοὶ λέγεις ὅτι νοεῖς τὴν ὕλην, ἀλλὰ δὲν δύνασαι νὰ νοήσῃς τὸ πνεῦμα, καὶ ὅτι ὕλη εἶναι πᾶν ὅ,τι αἰσθάνεσαι· διὰ τῶν αἰσθήσεών σου, καὶ περὶ οὗ ἑπομένως δὲν δύνασαι ν' ἀμφιβάλῃς, ἐν ᾧ τὸ πνεῦμα εἶναι εἰς πᾶσαν αἴσθησιν ἀνέφικτον, καὶ ἑπομένως ἀκατανόητον, ἀκατάληπτον ἢ τοὐλάχιστον ἀμφίβολον. — Μή μ' ἐκλάβῃς ὡς παραδοξολόγον, ἐάν σοι ἀπαντήσω ὅτι ἐγὼ ἀπ' ἐ-

ναντίας νοῶ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ δὲν νοῶ τὴν ὕλην, καὶ ὅτι ἕτερον αἱ αἰσθήσεις, καὶ ἕτερον ἡ ὕλη. Τῷ ὄντι, ἡ ὕλη διὰ τῆς κινήσεως τῶν μορίων της παράγει τὴν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ἐντύπωσιν, ὅ ἐστιν, ἑτέραν κίνησιν τῶν ὑλικῶν μορίων τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἥτις ὑπὸ τῶν νεύρων μεταδίδοται εἴς τι κέντρον, ἀφ' οὗ δὲ μεταδοθῇ, γεννᾶται ἐν ἡμῖν ἐκεῖνο τὸ φαινόμενον τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν ἀντίστασιν, βάρος, ἦχον, ὅρασιν, γεῦσιν, ὀσμήν· πάντα ταῦτα εἶναι ἐν ἡμῖν, ἡ ὕλη καθ' ἑαυτὴν οὐδὲν ἔχει τοιοῦτον, πάντα ταῦτα τελοῦνται ἐν ἡμῖν, καὶ διὰ τοῦτο λέγονται ὑποκειμενικά, οὐδεμία δὲ ἐπιστήμη τῆς ὕλης δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τί εἶναι χρῶμα, ἢ ἦχος, ἢ ὀσμὴ εἰς τὸν μὴ ἔχοντα ἢ μὴ λαβόντα τὰς αἰσθήσεις ταύτας ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτοῦ ὑποκειμένῳ, ὥστε ἡ ὕλη δὲν ἔχει οὔτε χρῶμα, οὔτε ὀσμήν, οὔτε ἦχον, καὶ ὁ θαυμαστὸς οὗτος κόσμος, ὅστις μᾶς ἁφαρπάζει διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν τάξιν καὶ καλλονήν του, εἶναι ἐντὸς ἡμῶν, εἶναι κόσμος ὑποκειμενικός, καὶ εἰ μὴ ὑπῆρχον αἰσθητήρια δεχόμενα τὰς ἐντυπώσεις τῶν ὑλικῶν μορίων, καὶ νεῦρα μεταδίδοντα αὐτὰς εἴς τι κέντρον, καὶ εἰ μὴ ὑπῆρχε πρὸς τούτοις κεντρικόν τι σημεῖον ἐν ᾧ αἱ ἐντυπώσεις μεταβάλλονται εἰς

αἰσθήσεις, ὁ ὑλικὸς κόσμος θὰ ἦτο μόνον ὅ,τι πραγματικῶς εἶναι, σύνολον μορίων κινουμένων καὶ οὐδὲν ἕτερον, καὶ ἐὰν ζητήσωμεν τί εἶναι ὑλικὸν μόριον, εὑρίσκομεν ὅτι εἶναι ἄγνωστόν τι παράγον ἐντύπωσιν. Ἐπειδὴ δὲ θεωροῦμεν τὴν ὕλην ὡς πρώτην αἰτίαν τῶν ἐντυπώσεων, ἀποδίδομεν εἰς αὐτὴν καὶ τὰ ἐκ τῶν αἰσθήσεων φαινόμενα, δηλ. τὸ χρῶμα, τὸν ἦχον, τὴν γεῦσιν, τὴν ὀσμήν, καὶ λέγομεν τὸ δεῖνα σῶμα εἶναι ἐρυθροῦ χρώματος, ἔχει γλυκεῖαν γεῦσιν, εἶναι εὔοσμον κ.τ.λ., ἂν καὶ οὐδὲν τῶν προσόντων τούτων ἔχῃ τὰ ὑλικὰ μόρια ἐξ ὧν συνίσταται, οὔτε τὸ σύνολον αὐτῶν, οὔτε ἕκαστον αὐτῶν κατὰ μέρος. Περὶ τούτου πᾶσαι αἱ ἐπιστῆμαι συμφωνοῦσιν. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὕλης εἶναι ἁπλῶς ἀπόδοσις εἰς αὐτὴν τῶν ἐν ἡμῖν φαινομένων, εἶναι μεταφορὰ τῶν ἐντὸς εἰς τὰ ἐκτός, ὥστε καὶ ἐὰν οὐδὲν ὑπῆρχεν ἐκτὸς ἡμῶν, καὶ ἄλλως πως ἠδύνατο νὰ παραχθῇ ἐκείνη ἡ κίνησις ἣν τὰ νεῦρα μεταδίδουσι καὶ ἐξ ἧς γεννᾶται ἡ αἴσθησις, ὡς συμβαίνει κατά τινα νοσήματα ἐν οἷς βλέπομεν καὶ αἰσθανόμεθα ὅ,τι ἐκτὸς ἡμῶν δὲν ὑπάρχει, θὰ εἴχομεν αἰσθήσεις ἄνευ ἐξωτερικῆς ἐντυπώσεως, δηλαδὴ ἄνευ ἐξωτερικῆς ὕλης, καθὼς ἄλλοτε, καί τοι γενομένης τῆς ἐντυπώσεως, ἕνεκεν νοση-

ρᾶς ἀλλοιώσεως τῶν ὀργάνων, δὲν γενναται ἡ αἴσθησις, καὶ ἔχομεν ἐντυπώσεις ἄνευ αἰσθήσεων. Δὲν εἶχον λοιπὸν δίκαιον νά σοι εἴπω ὅτι δὲν νοῶ τὴν ὕλην, ὅτι δὲν δύναμαι νὰ τὴν νοήσω; καὶ τῷ ὄντι τί ἕτερον εἶναι ἡ ὕλη ἢ ἄγνωστον αἴτιον ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων; Καὶ διὰ τοῦτο καὶ αὐτὴν τὴν ἔκτασιν ἀρνοῦνται τινὲς τῶν φιλοσόφων εἰς τὴν ὕλην, ὥστε κατ' αὐτοὺς ὅλος ὁ κόσμος εἶναι σύμπλεγμα ἀγνώστων δυνάμεων, ὧν τὰ ἀποτελέσματα αἰσθανόμεθα διὰ τῆς ἐν ἡμῖν ψυχῆς, οὐδὲν δὲ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τούτων ὑπάρχει ἐκτὸς ἡμῶν. Δέν σοι συνιστῶ τὸν ἄκρον τοῦτον ἰδανισμόν, καθ' ὃν καὶ αὐτὴ ἡ ὕπαρξις ἐξωτερικῶν δυνάμεων καταντᾷ ἀμφίβολος καὶ ἀμφισβητήσιμος, καὶ δὲν εἶναι διόλου δύσκολον ν' ἀποδειχθῇ καὶ δι' ἀμέσου ἀντιλήψεως καὶ διὰ λογικῶν ἀποδείξεων ἡ ὕπαρξις τῶν ἐκτός, ἀλλὰ ταῦτα, ἃς τὸ ἐπαναλάβω, δὲν εἶναι εἰμὴ ὑλικὰ μόρια κινούμενα ὑπ' ἀγνώστου δυνάμεως καὶ οὐδὲν ἕτερον, καὶ ἡ ὡραία ἐκείνη φύσις τὴν ὁποίαν θαυμάζομεν, καί τινες ὡς Θεὸν λατρεύουσιν, εἶναι προϊὸν ὑποκειμενικῆς ἐργασίας, εἰς ἣν ἀφορμὴν μόνον δίδει ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, καὶ ἂν καὶ ἔχει οὗτος ἔκτασιν καὶ σχῆμα, οὐδὲν ἔχει ὅμως τῶν ἄλλων προσόντων ἅτινα ἐκ μεταφορᾶς τῶν ἐν ἡμῖν τῷ

ἀποδίδομεν. Τοιαύτη εἶναι ἡ θεωρία τῆς ὕλης οὐχὶ κατὰ τὴν ἀτομικήν μου γνώμην, ἀλλὰ κατὰ τὴν καθολικὴν διδασκαλίαν ὅλων τῶν ἐπιστημόνων, εἴτε ψυχολόγων, εἴτε φυσιολόγων, εἴτε φυσικῶν, καὶ ἐκ τούτου βλέπεις πόσον εἶναι ἐπιπόλαιοι καὶ πόσον ἀπατῶνται οἱ θεωροῦντες τὴν ὕλην ὡς τὴν μόνην γνωστὴν πραγματικότητα. Τί εἶναι τώρα τὸ πνεῦμα;

Ἐλπίζω ὅτι ἡ ὀξυδέρκειά σου σὲ ἔκαμε νὰ νοήσῃς ὅτι εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἤδη ἀπήντησα. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ἐν ἡμῖν δύναμις δι' ἧς αἰσθανόμεθα καὶ νοοῦμεν καὶ πράττομεν. Εἰ μὴ ὑπῆρχεν ἡ δύναμις αὕτη, οὐδὲν τῶν ἐν ἡμῖν φαινομένων οὔτε νοητικῶν οὔτε ἠθικῶν θὰ ὑπῆρχε. Μ' ἐρωτᾷς πῶς δύνασαι νὰ γνωρίσῃς τὸ πνεῦμα, καὶ ἐὰν ἔχομεν ἰδιαιτέραν αἴσθησιν παρέχουσαν τὴν γνῶσιν ταύτην. Ἀλλ', ὦ φίλτατε, ἡ αἴσθησις αὕτη εἶναι ἡ τῶν αἰσθήσεων αἴσθησις, εἶναι ὁ θεμελιώδης καὶ ἀπαραίτητος ὅρος πασῶν τῶν αἰσθήσεων. Ὅτε αἰσθάνεσαι, δὲν ἠξεύρεις ὅτι αἰσθάνεσαι; καὶ ὡσαύτως, ὅτε ἐνθυμεῖσαι, ἢ συλλογίζεσαι, ἢ πράττεις, δὲν τὸ ἠξεύρεις; δὲν ἔχεις καθαρωτάτην ἰδέαν πασῶν τῶν ἐνεργειῶν τούτων; γινώσκεις ἄλλο τι μᾶλλον σαφῶς ἢ ἐντελῶς παρὰ τὰ ὑποκειμενικὰ ταῦτα γεγονότα; Ἡ ἐσωτερικὴ

αὕτη γνῶσις, ἡ λεγομένη συνείδησις, εἶναι ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην σαφὴς καὶ βεβαία, εἶναι ἡ γνῶσις τῶν γνώσεων, καὶ διότι δι' αὐτῆς καὶ ἐν αὐτῇ ἔχομεν πάσας τὰς ἄλλας, καὶ διότι εἶναι πασῶν τῶν ἄλλων ἡ τελειοτέρα καὶ ἐναργεστέρα. Ἀγνοεῖς τὴν ὕλην, ἀλλὰ γινώσκεις τὸ πνεῦμα, καὶ διὰ τῆς γνώσεως ταύτης ἔχεις πάσας τὰς ἄλλας. Δὲν εἶναι εἰσέτι καιρὸς ν' ἀναλύσωμεν τὴν πρώτην καὶ κυριωτάτην ταύτην γνῶσιν, ὅπως ἴδωμεν τί μᾶς διδάσκει περὶ αὐτοῦ τοῦ πνεύματος, περὶ τῆς ἀληθοῦς φύσεως αὐτοῦ, περὶ τῶν προσόντων καὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ, περὶ τῶν λογικῶν καὶ ἠθικῶν νόμων εἰς οὓς ὑποτάσσεται, καὶ ἐπομένως, περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ὀφείλει νὰ ῥυθμίσῃ τὴν ἰδίαν ἐνέργειαν· πάντα τὰ ζητήματα ταῦτα θέλομεν ἀπαντήσει προϊούσης τῆς ἐρεύνης, καὶ ἐλπίζω ὅτι θέλομεν τὰ λύσει. Ἠθέλησα ἐν τούτοις νά σοι ὑποβάλω πρώτην καὶ ἀμυδράν τινα ἰχνογραφίαν τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, τὸν ὁρισμὸν τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν, ὧν θὰ ἔχωμεν διηνεκῶς ἀνάγκην ἐν τῇ μακρᾷ ὁδῷ ἣν προτιθέμεθα νὰ διέλθωμεν, καὶ ἣν φωτίζουσιν ἀπ' ἀρχῆς οἱ δύο οὗτοι ὅροι. — Τὸ ἕτερον ζήτημα, περὶ οὗ διαλαμβάνει ἡ ἐπιστολή σου, τὸ περὶ Θεοῦ, δὲν δύναμαι νὰ λάβω ὑπ' ὄψει ἐπὶ τοῦ παρόντος, καὶ

ὅσα ἤθελον σοὶ εἴπει περὶ αὐτοῦ ἴσως δὲν ἤθελες νοήσει, διότι πῶς νά σοι γνωρίσω τὸν Θεόν, ἐὰν πρότερον δὲν γινώσκεις σεαυτόν; εἰπέ μοι λοιπόν, ἀγαπητέ μοι, παραδέχεσαι ὅσα σοὶ ἐξέθηκα μέχρι τοῦδε; δύναμαι νὰ προβῶ περαιτέρω;

ΣΤ΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Ὅσα μοὶ ἐξέθηκας ἐν τῇ ἐπιστολῇ σου, σοφὲ διδάσκαλε, παραδέχομαι ἐξ ἡμισείας. Παραδέχομαι, δηλαδή, ὅτι ἡ ὕλη δὲν εἶναι εἰμὴ σύνολον μορίων ἀποτελούντων ἕκτασίν τινα καὶ σχήματα διάφορα καὶ κινουμένων ὑπὸ ἀγνώστου καὶ ἀοράτου δυνάμεως λανθανούσης εἰς αὐτὰ καὶ παραγούσης ἑτέραν ἐν ἡμῖν κίνησιν ἐξ ἧς τὸ φῶς, τὸ χρῶμα, ὁ ἦχος, ἡ ὀσμὴ καὶ πάντα τὰ ὑποκειμενικὰ φαινόμενα, ἅτινα τελούμενα ἐν ἡμῖν μεταφορικῶς ἀποδίδομεν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὕλην· καὶ ἐκ τούτου μάλιστα ἐξάγω ὅτι ἡ μελέτη τῶν φαινομένων τούτων, δηλαδὴ πᾶσαι αἱ φυσικαὶ λεγόμεναι ἐπιστῆμαι, εἶναι συνέχεια τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστήμης, ἥτις ὡς ἐκ τούτου προηγεῖται αὐτῶν ἐξ ἀνάγκης. Ἀλλὰ ἡ ἐν ἡμῖν δύναμις, δι' ἧς δημιουρ-

γεῖται ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος τῆς διανοίας, δὲν εἶναι καὶ αὕτη δύναμις ὑλική; δὲν εἶναι ὕλη ὅλος ὁ ὀργανισμὸς ἡμῶν, καὶ τὰ νεῦρα τὰ μεταδίδοντα τὴν κίνησιν, καὶ ὁ νωτιαῖος μυελός, καὶ ὁ ἐγκέφαλος, καὶ πάντα τὰ κέντρα εἰς ἃ ἡ κίνησις μεταδίδοται; διατί νὰ μὴ παραδεχθῶμεν ὅτι καὶ τὰ ὑποκειμενικὰ φαινόμενα, περὶ ὧν ἐλέγομεν πρὸ μικροῦ, εἶναι καὶ ταῦτα ἀποτελέσματα τῆς κινήσεως τῶν ὑλικῶν μορίων τοῦ ἡμετέρου σώματος; καὶ διατί νὰ ὑποθέσωμεν ἕτερόν τι παρὰ τὸ σῶμα πρὸς σαφεστέραν δῆθεν ἐξήγησιν αὐτῶν; δὲν βλέπομεν ὅτι πάντα ταῦτα ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὴν ὕλην; δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι ἡ νοητικὴ δύναμις ἀναλογεῖ πρὸς τὸν ὄγκον τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ ὅτι αἱ κατὰ μέρος δυνάμεις, ἡ μνήμη, ἡ φαντασία κτλ. ἀναλογοῦσι πρὸς ἰδιαιτέρας τινὰς ἐξογκώσεις τῆς ἐγκεφαλικῆς ὕλης; ὅτε ὑγιαίνει ὁ ἐγκέφαλος, δὲν ὑγιαίνει καὶ ὁ νοῦς, καὶ τὸ ἀνάπαλιν; ὅτε κεφαλαλγῶ, ἠμπορῶ νὰ σκεφθῶ; Ἡ νόησις αὐξάνει, ἀκμάζει καὶ παρακμάζει ἀναλόγως πρὸς τὴν αὔξησιν, ἀκμὴν καὶ παρακμὴν τοῦ σώματος, καὶ ὅτε τὸ σῶμα καταστρέφεται, καὶ αὐτὴ συγκαταστρέφεται. Τί νά σοι εἴπω, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε; Οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ τὰς ἀληθείας

ταύτας καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν συνεπείας. Παραδέχομαι ὅτι διὰ τῆς συνειδήσεως νοῶ τὰ ἐν ἐν ἐμοὶ κάλλιον ἢ τὰ ἐκτὸς ἐμοῦ διὰ τῆς αἰσθήσεως, ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν ἕπεται ὅτι τὰ ἐντὸς ἐμοῦ δὲν εἶναι φαινόμενα τῆς ὕλης, ἐν ᾧ πάντα ἀποδεικνύουσι τὸ ἐναντίον. Δὲν βλέπω τί δύνασαι εἰς τοῦτο ν' ἀπαντήσῃς.

Ζ'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἡ τελευταία ἐπιστολή σου, ἀγαπητέ μοι Εὐγένιε, καίτοι συντομωτάτη, εἶναι πλήρης ἐννοίας, ἂν καὶ τὴν ἔκτασιν καὶ τὸ βάθος τῆς ἐν αὐτῇ ἐννοίας σὺ βεβαίως δὲν κατεμέτρησας. Καὶ ἴσως ἀπορήσῃς ἐάν σοι εἴπω ὅτι ἀπὸ τοῦδε εἴμεθα ἐντελῶς σύμφωνοι, καὶ ὅτι οὐ μόνον ἐλπίζω, ἀλλ' εἶμαι βέβαιος ὅτι θέλω σὲ καταπείσει περὶ τῶν ἀληθειῶν ἐξ ὧν ἐξαρτᾶται ἡ σωτηρία σου.—Παραδέχεσαι λοιπὸν ὅτι ἡ ὕλη εἶναι ἄγνωστόν τι ἐκτὸς ἡμῶν, καὶ ὅτι αἱ ποιότητες ἃς ἀποδίδομεν αὐτῇ δὲν εἶναι ἐν αὐτῇ, ἀλλ' ἐν ἡμῖν, εἶναι προϊόντα ἐσωτερικῆς ἐνεργείας, οὐδόλως ὁμοιάζοντα τὴν παράγουσαν αὐτὰ κίνησιν τῶν ὑλικῶν μορίων· καὶ τῷ ὄντι τί κοινὸν μεταξὺ τῆς κινήσεως καὶ τῶν ποικίλων

φαινομένων ἅτινα δύναται νὰ παραγάγῃ ἐν ἡμῖν; μία καὶ ἡ αὐτὴ κίνησις παράγει τὸ φῶς, τὴν θερμότητα, τὸν ἠλεκτρισμόν, καθὼς σὲ ἐδίδαξεν ἡ φυσική, καὶ ὅμως τὰ φαινόμενα ταῦτα εἶναι ἄλλα παρὰ τὴν κίνησιν καὶ διάφορα ἀλλήλων. Ἀλλ' ἐὰν τοῦτο ἀληθεύῃ, ἄρα παρὰ τὴν ὕλην ὑπάρχει ἐντὸς ἡμῶν καὶ ἕτερόν τι, ὅπερ συνδυάζεται μετὰ τῆς ὑλικῆς ἐνεργείας, καὶ διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου γεννῶνται πάντα τὰ ἐν ἡμῖν. Τοῦτο καὶ διὰ τῶν ὑστέρων ἀποδεικνύεται. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἀνέλυσαν καὶ ἀναλύουσι καθ' ἑκάστην τὴν ὕλην τοῦ ἡμετέρου σώματος, καὶ ὁλόκληρος ἐπιστήμη, ἡ ὀργανικὴ χημεία, εἰς τοῦτο ἀσχολεῖται· ἀνέλυσαν οὐ μόνον τὰ στοιχεῖα τοῦ ἡμετέρου σώματος, τὰ νεῦρα, τοὺς μῦς, τὰς ἴνας, τὰ ὀστᾶ, ἀλλὰ καὶ τὸν ἰδιαίτερον σχηματισμὸν ἑνὸς ἑκάστου τῶν ὀργάνων αὐτοῦ, ἐμελέτησαν τὰς λειτουργίας καὶ τὰς σχέσεις τῶν ὀργάνων τούτων, παρηκολούθησαν τὴν κατὰ τὰς ἐντυπώσεις κίνησιν τῶν μορίων, ἀφ' οὗ σημείου ἄρχεται ἐκτὸς ἡμῶν καὶ μέχρις οὗ τελευτᾷ ἐντὸς ἡμῶν, καὶ τὴν κίνησιν ταύτην ἀνέλυσαν εἰς τὰς ἀναριθμήτως μικρὰς κινήσεις ἐξ ὧν συνίσταται κατὰ τὰς διαφόρους ἐντυπώσεις τῶν διαφόρων ὀργάνων, ἰδίως δὲ τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τοῦ ὠτός, ὑπέβαλον πάντα

ταῦτα εἰς μαθηματικοὺς ὑπολογισμούς, ἀλλ' ἐν τέλει πασῶν τῶν ἐργασιῶν τούτων τί εὗρον; μόρια κινούμενα καὶ οὐδὲν ἕτερον, καὶ ὅπως αὐτοὶ νοήσωσι καὶ εἰς ἄλλους γνωρίσωσι τὰ ἐν ἡμῖν ἀποτελέσματα τῆς κινήσεως ταύτης, ἀναγκάζονται νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰς ἀναλύσεις καὶ τοὺς ὑπολογισμούς των, καὶ νὰ ἐπικαλεσθῶσιν ἄλλο διαγνωστικὸν μέσον, τὴν ἐν ἡμῖν συνείδησιν. Τώρα δέν μοι λέγεις, φίλτατέ μοι, ποῖον εἶναι τὸ ὄργανον τῆς συνειδήσεως; τὸ ὄργανον τῆς ὁράσεως εἶναι ὁ ὀφθαλμός, τῆς ἀκοῆς, τὸ ὠτίον καὶ καθ' ἑξῆς, ἀλλὰ τὸ ὄργανον τῆς συνειδήσεως, δι' ἧς γινώσκω ὅτι ὁρῶ καὶ ἀκούω, ποῖον εἶναι; ποῦ ἑδρεύει; τί σχῆμα ἔχει; πῶς σχετίζεται μὲ τὰ ἄλλα ὄργανα; ἐκ τίνων στοιχείων συνίσταται; κατὰ ποίαν ἀναλογίαν εἶναι ἐν αὐτῷ τὸ ὑδρογόνον καὶ τὸ ὀξυγόνον ἢ ὁ ἄνθραξ; πῶς; ἡ συνείδησις εἶναι ἡ τῶν αἰσθήσεων αἴσθησις (διότι μόνον περὶ αἰσθήσεων ἐλαλήσαμεν μέχρι τοῦδε), καὶ δὲν ἔχει ἰδιαίτερον ὄργανον δι' οὗ ἐξασκεῖται; ἢ ἔχει ἡ συνείδησις πολλὰ ὄργανα, αὐτὰ τὰ ὄργανα τῶν αἰσθήσεων; ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀκατανόητον καὶ ἄτοπον, διότι αἱ ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ἐντυπώσεις ἤτοι κινήσεις δὲν μένουσιν ἐκεῖ, ἀλλὰ μεταδίδονται, ποῦ λοιπὸν μεταδίδονται; ποῦ συγκεντροῦνται; ποῦ καὶ πῶς

τὰ πολλὰ γίνονται ἕν, καὶ τί εἶναι τὸ ἓν τοῦτο ὅπερ χρησιμεύει εἰς ὅλα τὰ πολλά, καὶ οὗ ἄνευ τὰ πολλὰ εἶναι πρὸς ἡμᾶς ὡς ἂν μὴ ἦσαν, διαμένουσι ξένα πρὸς ἡμᾶς καὶ ἄσχετα καὶ ὅλως ἄγνωστα; διότι ἀληθὲς εἶναι ὅτι αἰσθανόμεθα ἐν τῷ αἰσθητηρίῳ, ἀλλὰ γνωστὸν εἶναι καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους ὅτι μετὰ τὴν μετάδοσιν ἡ ἐντύπωσις ἐπανέρχεται ὅπου ἤρχισε, καὶ ἐντοπίζεται ἐν τῷ ὀργάνῳ, καὶ ἐὰν μὴ μεταδοθῇ καὶ ἐπανέλθῃ, τουτέστιν, ἐὰν διακοπῇ ἡ μεταξὺ τοῦ ὀργάνου καὶ ἐγκεφάλου συγκοινωνία, ἡ ἐντύπωσις εἶναι ὡς ἂν μὴ ὑπῆρχε, καὶ αἴσθησις δὲν τελεῖται· ποῦ εἶναι λοιπὸν καὶ τί εἶναι αὐτὸ τὸ κέντρον ἐν ᾧ καὶ δι' οὗ ὑπάρχει ἡ συνείδησις; εἶναι ἆρα καὶ τοῦτο ὑλικὸν μόριον ἔχον ὄγκον, βάρος, χρῶμα, ὀσμήν; πῶς δυνάμεθα νὰ τὸ ἀνακαλύψωμεν; διὰ τῆς χημικῆς ἀναλύσεως ἢ διὰ τοῦ μικροσκοπίου; καὶ πῶς, ἐν ᾧ πάντα σχεδὸν τὰ μόρια τοῦ σώματος διηνεκῶς ἐξέρχονται καὶ ἀντεισάγονται ἄλλα, ὥστε μετά τινα ἔτη, ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἐπιστήμη, οὐδὲν σχεδὸν ἀπομένει τῶν συστατικῶν τοῦ σώματος μορίων, τὸ παράδοξον τοῦτο μόριον διαμένει καὶ δὲν κινεῖται, καὶ δὲν ἐξέρχεται, καὶ διατηρεῖ πάντοτε τὰς αὐτὰς ἰδιότητας καὶ τὴν αὐτὴν ἐνέργειαν; ἢ ἀλλάσσομεν ψυχὴν κατὰ πᾶσαν

στιγμήν, καὶ ἡ μία διαδέχεται τὴν ἄλλην, καὶ ὡς ὁ στρατιωτικὸς σκοπός, λαμβάνει παρ' αὐτῆς τὸ σύνθημα τῆς ἡμέρας; Ὄχι, φίλτατέ μοι, οὔτε ἓν ὑλικὸν μόριον δύναται νὰ ἦναι ἡ ψυχή, οὔτε σύνολον ὑλικῶν μορίων, διότι ὅ,τι ἀληθεύει περὶ ἑνός, ἔτι μᾶλλον ἀληθεύει περὶ πολλῶν· τὰ πολλὰ εἶνε ὅλως ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ψυχικὴν ἑνότητα, τὰ πολλὰ δύνανται νὰ συνδιαταχθῶσι πρὸς ἄλληλα ἔν τινι κοινῷ σκοπῷ, ὡς συνδιατάσσονται τὰ διάφορα μέλη ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὀργανισμοῦ, ἀλλ' οὐδέποτε ἀποτελοῦσιν, οὐδαμῶς δύνανται ν' ἀποτελέσωσι μίαν πραγματικὴν ἑνότητα· τὰ πολλὰ δύνανται νὰ συνενωθῶσιν εἰς ἓν ὅλον, ὡς φέρ' εἰπεῖν, πολλοὶ στρατιῶται συναποτελοῦσιν ἓν μόνον τάγμα, ἀλλὰ παρατηρητέον, ὅτι ἡ ἑνότης αὕτη ὑποθέτει ἢ παρὰ τὰ πολλὰ ἕτερόν τι ὅπερ ἐπιβάλλει αὐτὴν εἰς αὐτά, ἢ ὅτι ἀφ' ἑαυτῶν συνῆλθον ἵνα συνδυασθῶσιν ἐν αὐτῇ, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ συστάσει ἑταιριῶν καὶ ἄλλων σωματείων, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἑνότης αὕτη εἶναι μᾶλλον ἕνωσις ἢ ἑνότης, εἶναι ἑνότης σκοποῦ, ὀργανισμοῦ, κοινοῦ τινος ἔργου εἰς ὃ πάντα συνεργάζονται, ἀλλ' οὐδόλως εἶναι πραγματικὴ καὶ ἀδιαίρετος ἑνότης. Δύνασαι ποτὲ νὰ ὑποθέσῃς ὅτι τοιοῦτόν τι συμβαίνει ἐν τῇ ψυχῇ;

ἡ ἑνότης τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι ἑνότης συνδυασμοῦ, ἀλλὰ πραγματικὴ ἑνότης, καὶ ἡ μόνη ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ πραγματικὴ ἑνότης, διότι πάντα τὰ ἄλλα εἶναι ὕλη, καὶ πᾶσα ὕλη, ὅσῳ καὶ ἂν διαιρῆται καὶ ὑποδιαιρῆται, ὅσῳ καὶ ἂν ὑποτεθῶσι μικρὰ τὰ μόρια αὐτῆς, πᾶσα ὕλη εἶναι ἔκτασις, καὶ πᾶν μόριον αὐτῆς εἶναι ἔκτασις, καὶ ἔκτασις καὶ ἑνότης εἶναι ἀσυμβίβαστα, εἶναι ἐκ διαμέτρου ἐναντία, ἑνότης ἐκτεταμένη εἶναι ἔννοια ἀντιφατικὴ καὶ ἐπομένως πρᾶγμα ἀδύνατον. Καὶ σημείωσαι ὅτι ἡ συνείδησις τοιαύτην πραγματικὴν καὶ ἀδιαίρετον ἑνότητα προϋποθέτει καὶ ἀπαιτεῖ ἀπαραιτήτως, ἄλλως δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ, ἀπαιτεῖ νὰ ἦναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ τὸ γινῶσκον καὶ τὸ γινωσκόμενον. Ἐὰν ἡ ψυχὴ δὲν ἔχῃ ἰδίαν ἑνότητα καὶ εἶναι σύνολον ὑλικῶν μορίων, τὰ μόρια ταῦτα ὅσῳ καὶ ἂν προσεγγίσωσιν ἀλλήλοις, διαμένουσι ξένα πρὸς ἄλληλα, εἶναι ἐξ ἀνάγκης τὸ ἓν ἐκτὸς τοῦ ἄλλου, τὸ ἓν παρὰ τὸ ἕτερον, ὅ,τι τελεῖται ἐν τῷ ἑνὶ δὲν δύναται νὰ ἦναι γνωστὸν τῷ ἑτέρῳ, καὶ οὐδὲν ἐξ αὐτῶν ἠδύνατο νὰ εἴπῃ ὅτι ἔχει συνείδησιν τῶν ἄλλων. Ἡ συνείδησις δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ὕλην, ὅσῳ λεπτὴν καὶ ὅπως δήποτε συνδυαζομένην καὶ ἂν ὑποθέσωμεν αὐτήν. Ἡ συνείδησις ὑποθέτει ἑνότητα,

καὶ ἡ ὕλη δὲν ἔχει ἑνότητα· ἄρα ἐάν τι ὑπάρχῃ ἐν ἡμῖν ἔχον συνείδησιν, εἴτε πνεῦμα, εἴτε ψυχήν, εἴτε ὅπως δήποτε ἄλλως ὀνομάσωμεν αὐτό, δὲν εἶναι ὕλη. Μελέτησον πάντα ταῦτα, ἀγαπητέ μοι, καὶ ἐπίτρεψόν μοι ν' ἀναβάλω εἰς προσεχῆ ἐπιστολὴν τὴν συνέχειαν τῆς ἀπαντήσεώς μου.

Η'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Δὲν ἀπήντησας, φίλτατέ μοι Εὐγένιε, εἰς τὴν τελευταίαν ἐπιστολήν μου, εἴτε διότι προσμένεις τὴν συνέχειαν τῆς ἀπαντήσεώς μου, εἴτε διότι οὐδὲν ἔχεις ν' ἀντιτείνῃς. Πιστεύω τὸ δεύτερον. Ἡ ἐκ τῆς ἑνότητος τῆς συνειδήσεως ἀπόδειξις τῆς ἀύλου φύσεως τῆς ψυχῆς δὲν ἐπιδέχεται ἀντίῤῥησιν, εἶναι μαθηματικὴ ἀπόδειξις ἐξαγομένη ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς ὕλης, οἵαν θεωροῦσιν αὐτὴν οὐχὶ οἱ ψυχολόγοι ἀλλὰ πάντες οἱ φυσικοὶ ἄνευ ἐξαιρέσεως. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρνούμενοι τὸ ἄϋλον τῆς ψυχῆς ἀναγνωρίζουσι τὴν ἑνότητα τῆς συνειδήσεως, ἀλλ' ἀποδίδουσιν αὐτὴν οὐχὶ εἴς τι πραγματικῶς ἓν καὶ ἀδιαίρετον, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ λογική, ἀλλ' εἴς τι σύνολον, ὅπερ ἀντιφα-

τικὸν καὶ ἀδύνατον· ὑποθέτουσι, δηλαδή, ἀντὶ μιᾶς ψυχῆς πολλὰς καὶ ταύτας ἀναριθμήτους, διότι τὰ μόρια τῆς ἐγκεφαλικῆς ὕλης ἀνέρχονται εἰς ἑκατομμύρια ἑκατομμυρίων, ὅ ἐστι παλλαπλασιάζουσι τὴν δυσκολίαν ἐπ' ἄπειρον, καὶ οὐδὲν μέσον εὑρίσκουσι πρὸς λύσιν αὐτῆς, καὶ μάλιστα τὴν καθιστῶσιν ὅλως ἀνεπίλυτον, διότι καθ' ὅσον πολλαπλασιάζονται τὰ μόρια, κατὰ τοσοῦτον ἀπομακρύνονται τῆς ἑνότητος καὶ γίνονται ἀσυμβίβαστα πρὸς αὐτήν. — Καὶ οὐ μόνον πρὸς ὕπαρξιν συνειδήσεως εἶναι ἡ ἑνότης ἀπαραίτητος, ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἄλλη νοητικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνέργεια ἀπαιτεῖ αὐτὴν ἐξ ἀνάγκης· ἡ μνήμη, ἡ σύζευξις τῶν ἐννοιῶν, ἡ κρίσις, ὁ συλλογισμός, ἡ βουλή, ἡ πρᾶξις, οὐδεμία τῶν λειτουργιῶν τούτων τοῦ πνεύματος δύναται νὰ γίνῃ ἄνευ τῆς ἐν ἡμῖν ἑνότητος· τοῦτο ἀποδεικνύεται σαφέστατα ἐκ τῆς ψυχολογικῆς ἀναλύσεως εἰς ἣν, ἐὰν τὸ ἐπιθυμῇς, θέλομεν εἰσέλθει βραδύτερον. — Τί δὲ παράδοξον (καὶ ἔρχομαι τώρα εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἐπιστολῆς σου) τί παράδοξον ἐὰν ἡ ἐνιαία αὕτη δύναμις, ἥτις συγκεντροῖ ἐν ἑαυτῇ καὶ οἰκειοποιεῖται καὶ ἐπεξεργάζεται τὰ προϊόντα τῆς ἐπὶ τῶν σωματικῶν ὀργάνων ἐνεργείας τῶν ἐκτός, σχετίζεται πρὸς τὰ ὄργανα ταῦτα, καὶ

κατὰ τὰς ἀλλοιώσεις αὐτῶν καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῆς ἀλλοιοῦται; Ἀντιστοιχεῖ τῷ ὄντι ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν σωματικῶν ὀργάνων· ἐὰν λείπωσι τὰ αἰσθητήρια, ἔννοιαν τῶν ἐκτὸς δὲν ἔχομεν· ἐὰν αἱ λειτουργίαι αὐτῶν εἶναι τεταραγμέναι, ἡ διατάραξις αὕτη διαδίδεται καὶ εἰς τὴν νοητικὴν καὶ ἠθικὴν ἐνέργειαν τῆς ψυχῆς, καὶ πᾶσα πρᾶξις αὐτῆς ἀντιστοιχεῖ πρός τινα ἀλλοίωσιν τῶν ὑλικῶν μορίων εἴτε τοῦ ἐγκεφάλου εἴτε τοῦ νευρικοῦ συστήματος· καὶ ἀληθὲς εἶναι ἐπίσης ὅτι πρὸς τὰς ἡλικίας τῆς σωματικῆς ζωῆς ἀντιστοιχοῦσι μέχρι τινὸς αἱ ἡλικίαι τῆς πνευματικῆς, ὅτι νοσήματά τινα τοῦ ἐγκεφάλου ταράττουσι τὰς νοητικὰς λειτουργίας καὶ ἐνίοτε τινὰς ἐξ αὐτῶν καταργοῦσιν ὁλοκλήρως· οὐδὲ ἀρνοῦμαι ὅτι ἐν γένει ὁ ὄγκος τῆς ἐγκεφαλικῆς ὕλης εἶναι δεῖγμα ἐξαιρέτου νοητικῆς δυνάμεως, ἂν καί, ὡς ὁμολογοῦσιν αὐτοὶ οἱ φρενολόγοι, ὑπάρχουσιν ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ παραδεχθῶ τὰς κρανιοσκοπικὰς θεωρίας, ἀφ' οὗ εἶδον ὅτι οἱ φρενολόγοι δὲν εὗρον τὸ ὄργανον τοῦ ὑπολογισμοῦ εἰς τὸ κρανίον τοῦ Ναπολέοντος, καὶ εὗρον τὸ ὄργανον τῆς μεταφυσικῆς εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν χοίρων· προβαίνων δὲ καὶ περαιτέρω λέγω, ὅτι ἡ φυσιογνωμία, ὁ ὀφθαλμός, τὰ κινήματα τοῦ σώ-

ματος καὶ ὅλος ὁ ἐξωτερικὸς ἄνθρωπος εἰκονίζει καὶ ἐξαγγέλλει τὸν ἐσωτερικόν, καὶ ἐάν τις ἐγίνωσκεν ἐντελῶς τὴν σχέσιν ταύτην μεταξὺ πνεύματος καὶ σώματος, θὰ ἀνεγίνωσκεν ἐν τῷ προσώπῳ τῶν ἄλλων πᾶν ὅ,τι ὑπάρχει ἐντὸς αὐτῶν, ὡς ἔν τινι βιβλίῳ ἀναγινώσκομεν τὰς ἐννοίας τοῦ συγγραφέως. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα, καὶ ὅσα ἄλλα τῆς αὐτῆς φύσεως βεβαιωθῶσιν εἰς τὸ ἑξῆς ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης δι' ἀποδείξεων καὶ οὐχὶ δι' εἰκασιῶν καὶ ὑποθέσεων, τί ἀποδεικνύουσι; Σχέσιν, ἀντιστοιχίαν, ἣν οὐδόλως ἀρνοῦμαι, οὐχὶ δὲ ταυτότητα, ἣν οὐδεὶς ἀπέδειξεν, οὔτε δύναται ν' ἀποδείξῃ. Νοεῖς, φίλτατέ μοι, τὴν μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν, τῆς ἀντιστοιχίας καὶ τῆς ταυτότητος, μεγάλην διαφοράν; νοεῖς ὅτι ἡ σύγχυσις αὐτῶν εἶναι παραλογισμός; νοεῖς τί θὰ ἦτο ὁ κόσμος, ἐὰν ὅσα σχετίζονται καὶ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ἄλληλα, ἐταυτίζοντο; σχετιζόμεθα πρὸς τὸν ἔσχατον κόκκον ἄμμου ἐν τῷ βάθει τοῦ ὠκεανοῦ, καὶ πρὸς τὸν ἀπώτατον ἀστέρα τοῦ στερεώματος, ἀλλὰ ταυτιζόμεθα μετ' αὐτῶν; ἐὰν ἡ ψυχὴ εἶναι ἐνιαῖόν τι ἐν τῷ ὀργανισμῷ, ὅπερ αἰσθάνεται, νοεῖ, σκέπτεται, συλλογίζεται, βούλεται καὶ πράττει, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ σχετίζεται πρὸς αὐτόν, καὶ νὰ μὴ ὑπομένῃ μέχρι

τινὸς τὴν ἐπιρροήν του; Λέγω δὲ μέχρι τινός, διότι καὶ αὐτὴ ἡ ἀντιστοιχία μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς δὲν εἶναι τοσοῦτον ἀπόλυτος ὅσον τινὲς ὑποθέτουσιν. Ἡ εὐρωστία τοῦ σώματος δὲν ἀντιστοιχεῖ πάντοτε πρὸς τὴν εὐρωστίαν τοῦ πνεύματος, πολλάκις συμβαίνει τὸ ἀνάπαλιν, καὶ τὸ πνεῦμα κραταιοῦται καὶ τελειοποιεῖται καθ' ἣν ἐποχὴν τὸ σῶμα παρακμάζει καὶ φθείρεται, αἱ δὲ λειτουργίαι τοῦ πνεύματος τελοῦνται ἀπροσκόπτως καὶ πληρέστερον ὅταν μὴ παρενοχλῶνται ὑπὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ σώματος. Ἡ νόησις βοηθεῖται ὑπὸ τοῦ σώματος, ὡς ὑπὸ ὀργάνου ὑποτελοῦς καὶ ὑποδεεστέρου, ἀλλὰ δὲν κυριεύεται ὑπ' αὐτοῦ, δὲν περιορίζεται ἐν αὐτῷ, δὲν ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτοῦ, ὡς ἡ πέψις, ἡ ἀναπνοὴ καὶ αἱ ἄλλαι σωματικαὶ λειτουργίαι. Ὁ νοῦς συναισθάνεται τὴν ἀτέλειαν τῶν σωματικῶν ὀργάνων του, καὶ τελειοποιεῖ αὐτὰ καθ' ἑκάστην δι' ἄλλων ἃ ἐπινοεῖ ἡ ἐπιστήμη του· κυριεύει καὶ δαμάζει τὸ σῶμα, καὶ ὅταν θέλῃ, τὸ καταστρέφει· εἶναι ἐν τῷ σώματι, ἀλλὰ διὰ τῆς ἰδίας δυνάμεως ἐξέρχεται αὐτοῦ, καὶ διὰ τῆς φαντασίας εὑρίσκεται πανταχοῦ, δημιουργεῖ κόσμον ἰδανικὸν οὐδέποτε ὑπάρξαντα, διὰ δὲ τοῦ λόγου συλλαμβάνει τὸ ἄπειρον καὶ τὸ ὑποβάλλει εἰς τοὺς ὑπολογισμούς

του· διὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης του δημιουργεῖ ἐπὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου τὸν κόσμον τῆς κοινωνίας, τῆς πολιτείας, τῆς ἱστορίας, καὶ ἐὰν πάντα ταῦτα ἐποίει διὰ τοῦ σώματος, καὶ οὐχὶ διὰ δυνάμεως ἀνωτέρας τῆς ὕλης, διὰ τῆς ἐλλόγου ψυχῆς του, διατί πάντα ταῦτα δὲν ποιοῦσι καὶ τὰ κτήνη, ἐξ ὧν τινα ἔχουσι θαυμασιώτατον ὀργανισμόν; Ἀνατομικῶς καὶ φυσιολογικῶς ὁ πίθηκος οὐδὲν σχεδὸν διαφέρει τοῦ ἀνθρώπου, καὶ κατὰ τοῦτο ἀληθεύει ὁ δαρβινισμὸς ἀναγνωρίζων μόνον διαφορὰν βαθμοῦ καὶ οὐχὶ φύσεως μεταξὺ τοῦ ἐντελεστέρου τῶν πιθήκων καὶ τοῦ ἀτελεστέρου τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα; Δὲν εἶναι εἰσέτι καιρὸς νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς δαρβινείου διδασκαλίας καὶ εἰς τὴν συγκριτικὴν ψυχολογίαν, ὅπως ἴδωμεν κατὰ τί ὁμοιάζουσι τὰ κτήνη πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ κατὰ τί διαφέρουσι, καὶ ποίαν θέσιν κατέχει ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ κλίμακι τῶν ὄντων. Δύο τινὰ ἠθέλησα νά σοι ἀποδείξω σήμερον, α΄ ὅτι ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι ὑλικὴ ἐνέργεια, διότι ἔχει ἀρχὴν τὴν ἑνότητα καὶ δὲν ἐξηγεῖται εἰμὴ διὰ τῆς ἑνότητος καὶ τῆς διαρκείας καὶ παρατάσεως αὐτῆς ὅ ἐστι διὰ τῆς ταυτότητος, ὅπερ ἀπολύτως ἀποκλείει τὴν ἐν τῇ ὕλῃ ἔκτασιν καὶ πολλότητα

καὶ μεταβολήν, καὶ β΄ ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς ψυχῆς ἐπιρροὴ τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ οὐδόλως εἶναι ἀπόδειξις τοῦ ἐναντίου.

Θ΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Ἐπίτρεψόν μοι νά σοι εἴπω, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, ὅτι ὅσῳ προβαίνει ἡ ἔκθεσίς σου, κατὰ τοσοῦτον αὐξάνουσι καὶ πολλαπλασιάζονται αἱ ἀπορίαι μου. Ὁμοιάζω δυστυχῶς τὸν ἀναβαίνοντα ὑψηλὰ ὄρη καὶ ἀγωνιζόμενον νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κορυφήν των· ἅμα ἀναβῇ τὸ ἕν, παρίσταται ἕτερον ὑψηλότερον, καὶ ἅμα ὑπερβῇ τοῦτο, ἕτερον πάλιν ἐγείρεται ἐνώπιόν του, καὶ ἡ ἄνοδος αὕτη τοῦ πνεύματός μου φαίνεται ἀτελεύτητος, καὶ ἀπελπίζομαι, διότι ἀγνοῶ ἐάν ποτε θὰ ἀνέλθω εἰς τὴν ὑψίστην ἐκείνην κορυφὴν ὅπου διαλάμπει ἀνέφελος ὁ ἥλιος τῆς ἀληθείας. — Παρεδέχθην καὶ παραδέχομαι ὅτι ἡ ὕλη οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ σύνολον κινουμένων μορίων, ὅτι φαινόμενα ὑποκειμενικὰ εἶναι αἱ αἰσθηταὶ ποιότητες αὐτῆς, ἃς ἐκ μεταφορᾶς ἀποδίδομεν εἰς αὐτήν· παραδέχομαι ὅτι ἡ ἐν ἡμῖν συνείδησις τῶν φαινομένων τούτων

ἀπαιτεῖ καὶ ἀποδεικνύει ἑνότητα καὶ ταυτότητα ἐντὸς ἡμῶν, καὶ ὅτι ἡ ἐνιαία καὶ ταυτούσιος δύναμις ἡ ἐν ἡμῖν ὑπάρχουσα καὶ ἔχουσα συνείδησιν ἑαυτῆς, ἣν πνεῦμα ἢ ψυχὴν ὀνομάζομεν, ἐνεργεῖ ἄλλως πως ἢ ὡς ἡ ὕλη. Ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, μοὶ λέγεις ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς σου, δὲν εἶναι ὑλικὴ ἐνέργεια. Ἀλλ' ἐρωτῶ σε, ποίου εἴδους ἐνέργεια εἶναι; ἐγὼ δὲν γινώσκω εἰμὴ ἓν εἶδος ἐνεργείας, τὴν ἐνέργειαν τῶν ἐν τῇ φύσει δυνάμεων, καὶ ἠξεύρω ὅτι ἡ ἐνέργεια αὕτη δύναται νὰ εἶναι, καὶ πραγματικῶς εἶναι, ἀντικείμενον ἐπιστήμης· ἠξεύρω ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὕτη μελετᾷ τὴν ἐνέργειαν τῶν φυσικῶν δυνάμεων, τοὺς βαθμοὺς καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς, τοὺς συνδυασμοὺς καὶ τὰς συγκρούσεις τῶν δυνάμεων, καὶ πάντα ταῦτα ὑποβάλλει εἰς μαθηματικοὺς ὑπολογισμούς, ἐξ ὧν πορίζεται βέβαια καὶ ἀναντίρρητα συμπεράσματα, ἐφ' ὧν ἐρείδονται ἄλλαι ἐπιστῆμαι καὶ τέχναι καὶ ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ ἀνθρωπίνη βιομηχανία. Ἡ ἐπιστήμη μετρεῖ καὶ ὑπολογίζεται τὴν δύναμιν τῆς ἕλξεως, τὴν δύναμιν τῆς κινήσεως, τὴν δύναμιν τῆς θερμότητος, τοῦ ἀτμοῦ, τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, τοῦ φωτὸς καὶ καθ' ἑξῆς. Ἀλλὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς πνευματικῆς καὶ ἀΰλου δυνάμεως ποία ἐπιστήμη δύναται νὰ

καταμετρήσῃ, καὶ εἰς ποῖον ὑπολογισμὸν δύναταί τις νὰ τὴν ὑποβάλῃ; Ἄρα, καὶ ἂν ὑπάρχῃ, δὲν εἶναι ἀντικείμενον ἐπιστήμης, παρεκτὸς ἐὰν διὰ τῆς προόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἀναχθῇ καὶ αὕτη εἴς τινα τῶν γνωστῶν δυνάμεων τῆς ὕλης, ἀλλὰ τότε ἡ περὶ ψυχῆς θεωρία θέλει εἶναι ἁπλῶς ἓν κεφάλαιον τῆς φυσιολογίας, ἡ νόησις θέλει ἀποδειχθῇ πραγματικῶς ἔκκρισις τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ θέλει μελετηθῇ, ὡς μελετῶνται αἱ τῶν ἄλλων ὀργάνων ἐκκρίσεις· καὶ ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου θέλει ἐξηγηθῇ, ὡς ἐξηγεῖται ἡ κίνησις τῆς ἀτμομηχανῆς διὰ τῆς ἀναλύσεως καὶ ἀποσυνθέσεως τῶν ἐλατηρίων της· καὶ ἐπειδὴ ἔχομεν πρόχειρα τὰ στοιχεῖα τῆς ὕλης, καὶ δυνάμεθα νὰ τὰ συνδυάσωμεν κατ' ἀρέσκειαν, διατί νὰ μὴ ἐλπίσωμεν ὅτι ἡ ἐπιστήμη θέλει φθάσει εἰς τοιαύτην ἀκμήν, ὥστε νὰ κατασκευάσῃ καὶ ἀνθρώπινον ὀργανισμόν, ὡς κατασκευάζει τὰς τεραστίας ἐκείνας μηχανὰς αἵτινες δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἀξιοθαύμαστοι τοῦ ἐκ φύσεως μηχανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου; Τοιαύτην ἐνέργειαν καὶ τοιαύτην ἐπιστήμην νοῶ καὶ καταλαμβάνω, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, ἀλλὰ πνευματικὴν ἐνέργειαν μὴ ἀναγομένην, ἢ τοὐλάχιστον ἀναχθησομένην, εἰς τὴν ἐνέργειαν τῶν ἄλλων δυνάμεων, καὶ ἐπιστήμην

τῆς ἐνεργείας ταύτης ἄλλην παρὰ τὴν μελετῶσαν τὰς ἄλλας γνωστὰς ἐνεργείας τοῦ κόσμου οὔτε νοῶ, οὔτε καταλαμβάνω, οὔτε κἂν δύναμαι νὰ ὑποθέσω. Πολὺ φοβοῦμαι ὅτι ἡ παροῦσά μου ἐπιστολὴ θέλει σ' ἐρεθίσει, ἀλλὰ δὲν ἀπήτησας παρ' ἐμοῦ ἀπ' ἀρχῆς εἰλικρίνειαν καὶ παρρησίαν; καὶ ἀφ' οὗ μοι λέγεις ὅτι ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι ὑλικὴ ἐνέργεια, δὲν δικαιοῦμαι νά σε ἐρωτήσω ποίου εἴδους ἐνέργεια εἶναι, καὶ διὰ ποίας ἐπιστήμης δύναμαι νὰ τὴν μελετήσω;

Ι΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ὄχι, ἀγαπητέ μοι, ποσῶς δέν με ἠρέθισεν ἡ ἐπιστολή σου· ἀπ' ἐναντίας χαίρω δι' αὐτὴν καὶ τὴν περιέμενα. Ὅσα μοὶ γράφεις ἐγίνωσκον πρὸ πολλοῦ ὡς δόγματα ὁλοκλήρου σχολῆς φυσιολόγων καὶ φιλοσόφων· καὶ οὐ μόνον τὴν νόησιν θεωροῦσί τινες ὡς ἔκκρισιν τοῦ ἐγκεφάλου, ἀλλὰ καὶ τὰς ἠθικὰς ἐνεργείας ὡς σύνθετα προϊόντα χημικῶν ἐνεργειῶν, καὶ εἷς τῶν ὀπαδῶν τῆς σχολῆς ταύτης εἶπε ῥητῶς ὅτι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία εἶναι χημικοὶ συνδυασμοὶ ὡς τὸ ἅλας ἢ τὸ θεῖον.

Οὐδὲν δὲ ἐν τούτοις παράδοξον, διότι πραγματικῶς, ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ ἐν τῷ κόσμῳ εἰ μὴ ὕλη καὶ δύναμις, τὰ πνεύματα δὲν διαφέρουσιν ἀλλήλων εἰ μὴ κατὰ τὰς διαφόρους ἀναλογίας καθ' ἃς συνδυάζονται τὰ ὀλίγα στοιχεῖα ἐξ ὧν συνίστανται ἡ ὕλη οἱουδήποτε ὀργανισμοῦ. Ἐὰν θέσῃς ἀνωτέραν δόσιν φωσφόρου εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἑνὸς πιθήκου, γίνεται ἐγκέφαλος τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Ἀριστοτέλους· ταῦτα διαρρήδην ἰσχυρίζονται σοφοὶ ἄνδρες τῆς ἐποχῆς μας, καὶ δὲν ἀπορῶ ὅτι καὶ σὺ τὰ ἐπαναλαμβάνεις. Σοὶ εἶπον δὲ ὅτι περιέμενον τὴν ἐπιστολήν σου, διότι πολὺ φυσικὸν ἦτο, ἀφ' οὗ σοι ἀπέδειξα ὅτι ἄλλη ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς καὶ ἄλλη ἡ τῆς ὕλης, νά μ' ἐρωτήσῃς ποῖος εἶναι ὁ τρόπος καὶ ὁ νόμος τῆς ἐνεργείας ταύτης, ἐὰν μελετᾶται ὡς ἡ ἐνέργεια τῶν ἄλλων δυνάμεων, διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου καὶ ἐπιστήμης, ἢ δι' ἄλλης, καὶ ἐὰν ὑποβάλλεται εἰς τοὺς αὐτοὺς ὑπολογισμούς· χαίρω δὲ ὅτι μοι θέτεις τὰ ζητήματα ταῦτα, διότι τοῦτο μοὶ ἀποδεικνύει πόσῳ λογικὸν εἶναι τὸ πνεῦμά σου, καί με ὑποχρεοῖ νὰ προβῶ ἔτι περαιτέρω εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἐκείνην ἀνάλυσιν, ἥτις εἶναι ἀναγκαία πρὸς λύσιν τῶν ἀποριῶν σου, καὶ εἰς ἣν παρακαλῶ σε νά με ἀκολουθήσῃς.

Ὁ τρόπος τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας δὲν εἶναι ὁ τῆς ἐνεργείας τῶν ὑλικῶν δυνάμεων. Πῶς ἐνεργεῖ ἡ ὕλη; τὸ εἴπομεν, διὰ τῆς κινήσεως τῶν μορίων της· καὶ ἐὰν ἀληθεύῃ ἡ γνώμη πολλῶν φυσικῶν ὅτι καὶ αἱ χημικαὶ ἐνέργειαι καὶ οἱ ὀργανικοὶ συνδυασμοὶ ἀνάγονται ἐπὶ τέλους εἰς μηχανικοὺς συνδυασμούς, ὁ μηχανισμὸς εἶναι πανταχοῦ, καὶ ὁ μηχανισμὸς δὲν εἶναι εἰμὴ κίνησις. Νόμος δὲ παντὸς μηχανισμοῦ, πάσης κινητικῆς καὶ ἐν γένει πάσης ὑλικῆς δυνάμεως, ἠξεύρεις ποῖος εἶναι; Ἡ ἀνάγκη· διὰ τοῦτο ἡ ἐνέργεια τῆς ὑλικῆς δυνάμεως ὑποβάλλεται εἰς τὸν ὑπολογισμόν, καὶ ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος εἶναι ἀλάνθαστος· διὰ τοῦτο ἅμα ἀνακαλυφθῇ νόμος τις τῆς ὑλικῆς φύσεως, ὁ νόμος οὗτος ἀληθεύει πάντοτε καὶ πανταχοῦ, καὶ αἱ περὶ τοῦ μέλλοντος προρρήσεις τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἀναμάρτητοι. Τώρα, ἐρωτῶ σε, ἀληθεύουσι πάντα ταῦτα ἐπὶ πνευματικῆς ἐνεργείας; Τρόπος τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας δὲν εἶναι ἡ κίνησις τῶν ὑλικῶν μορίων, καὶ ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι πᾶσα ψυχικὴ ἐνέργεια σχετίζεται πρός τινα ὑλικὴν κίνησιν, πάλιν ἀναγκάζομαι νὰ εἴπω ὅτι ἡ σχέσις δὲν εἶναι ταυτότης· ἡ κίνησις, ἡ ἁπλῆ κίνησις, οὐδὲν ἐξηγεῖ τῶν φαινομένων τοῦ πνεύματος, οὔτε αὐτὰ ἐκεῖνα ἅτινα ἀμέσως προκαλεῖ,

οἷα τὰ αἰσθητά, καὶ εἴδομεν ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ κίνησις παράγει διαφόρους αἰσθήσεις, καὶ κατ' οὐδὲν ὁμοιάζει ἡ κίνησις πρὸς τὸ φῶς ἢ τὸν ἦχον ἢ τὴν θερμότητα ἄτινα προκαλεῖ ἐντὸς ἡμῶν διὰ τῆς ἐνεργείας της. Ἐὰν δὲ τοῦτο ἀληθεύῃ ἐπὶ τῶν αἰσθητῶν, πολλῷ μᾶλλον ἀληθεύει ἐπὶ τῶν ἀϋλοτέρων καὶ ἀνωτέρων νοητικῶν ἐνεργειῶν. Ἡ κίνησις οὔτε ὁμοιάζει οὔτε ἐξηγεῖ τὸν συλλογισμόν, τὴν σύλληψιν καὶ ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου, τὰ ἰδανικὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας· διὰ ποίας κινήσεως τῶν ἐγκεφαλικῶν μορίων του ἀνεκάλυψεν ὁ Νεύτων τὸν νόμον τῆς καθολικῆς ἕλξεως, ἢ ἔπλασεν ὁ Δάντης τὴν θείαν τριλογίαν του; διὰ ποίας κινήσεως ἐγείρεται ἐν ἡμῖν τὸ αἴσθημα τῆς εὐγνωμοσύνης, ἢ γεννᾶται ἡ φιλανθρωπία, ὁ ἡρωϊσμός; Πάντα ταῦτα οὔτε ἀνάγονται, οὔτε δύνανται ν' ἀναχθῶσιν εἰς οἵαν δήποτε κίνησιν, εἰς οἷον δήποτε μηχανισμόν· ἄλλος λοιπὸν ὁ τρόπος τῆς ὑλικῆς ἐνεργείας, καὶ ἄλλος ὁ τῆς πνευματικῆς· ἄλλος ἑπομένως ὁ νόμος ἑκατέρας· νόμος τῆς ὕλης εἶναι ἡ ἀνάγκη, νόμος τοῦ πνεύματος, ἡ ἐλευθερία· διὰ τοῦτο ἡ ἐσωτερικὴ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος δὲν μελετᾶται διὰ τῶν ἐξωτερικῶν παρατηρήσεων, διὰ πειραμάτων καὶ ὑλικῶν ἐργαλείων, καὶ καθὸ ἐλευθέρα δὲν ὑποβάλλεται εἰς

μαθηματικοὺς ὑπολογισμούς, καὶ διὰ τοῦτο ἐν ᾧ αἱ περὶ τῶν φαινομένων τῆς ὕλης προρρήσεις τῆς ἐπιστήμης πάντοτε ἀληθεύουσιν, αἱ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχεδὸν πάντοτε ψεύδονται. Ἀλλὰ θέλεις μ' ἐρωτήσει, πῶς λοιπὸν μελετᾶται ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος, καὶ πῶς μορφοῦται ἡ περὶ αὐτοῦ ἐπιστήμη; Σοὶ ἀπαντῶ ἀμέσως, ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος μελετᾶται ὡς ἐμελετήσαμεν ὅσα ἐπραγματεύθημεν μέχρι τοῦδε. Πῶς σε ἔπεισα ὅτι ἕτερον ὕλη καὶ ἕτερον αἴσθησις, ὅτι τῶν αἰσθήσεων ἔχομεν συνείδησιν διά τινος ἐν ἡμῖν δυνάμεως, ὅτι ἡ συνείδησις ἀπαιτεῖ πραγματικὴν ἐν ἡμῖν καὶ ταυτούσιον ἑνότητα, καὶ ὅτι ἑνότης καὶ ὕλη εἶναι ἀντίφασις; Πάντα ταῦτα ἀπεδείξαμεν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως καὶ διὰ τοῦ συλλογισμοῦ. Ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις εἶναι ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος ὅ,τι εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα τῆς ὕλης, καὶ μάλιστα αἱ δύο αὗται παρατηρήσεις δύνανται μέχρι τινὸς ν' ἀναχθῶσιν εἰς μίαν καὶ μόνην, διότι, ἐὰν ἀληθεύῃ, ὡς εἴδομεν, ὅτι καὶ τὰ ἐξωτερικὰ φαινόμενα γίνονται ἐν ἡμῖν γνωστὰ διὰ τῶν ἐν ἡμῖν, ἡ μελέτη τῶν φαινομένων τούτων εἶναι κατὰ μέγα μέρος μελέτη τῶν ἐν ἡμῖν, καὶ πολὺ ὀρθῶς εἶπες ἔν τινι τῶν προηγουμένων ἐπι-

στολῶν σου ὅτι πᾶσαι αἱ φυσικαὶ λεγόμεναι ἐπιστῆμαι εἶναι συνέχεια τῆς ψυχολογίας. Ὅταν λοιπὸν ἀκούσῃς νέους τινὰς ψυχολόγους, οἵτινες ἔπλασαν νέαν τινὰ ψυχολογίαν, ἣν ὀνομάζουσι ψυχολογίαν κυτταρίνην (psychologie cellulaire), ψυχοφυσικήν, καὶ τὰ τοιαῦτα, περιφρονοῦντες τὴν ἐσωτερικὴν παρατήρησιν ὡς πεπαλαιωμένην μέθοδον καὶ τὴν σήμερον ἄχρηστον, δύνασαι θαρραλέως νὰ τοὺς ἐρωτήσῃς, τί εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ παρατήρησις, καὶ ἐὰν τὰ δι' αὐτῆς παρατηρούμενα γεγονότα εἶναι ἄλλο τι ἢ αἰσθήσεις καὶ ἰδέαι, καὶ ἐὰν ταῦτα εἶναι ἐκτὸς ἢ ἐντὸς ἡμῶν, καὶ οὐδεὶς θέλει ἀρνηθῇ ὅτι εἶναι ἐντὸς ἡμῶν, καὶ ὅτι μόνον δι' αὐτῶν γινώσκομεν τὰ ἐκτός. — Σοὶ εἶπον ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος μελετᾶται διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως καὶ διὰ τοῦ συλλογισμοῦ, καὶ ἤδη ἠξεύρεις τί εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις. Περὶ δὲ συλλογισμοῦ δὲν εἶναι εἰσέτι καιρὸς νὰ λαλήσωμεν, διότι θέλω πρῶτον νὰ πεισθῇς περὶ τῶν πρώτων καὶ θεμελιωδῶν καὶ οὐσιωδῶν χαρακτήρων τῆς ψυχῆς, καὶ ἔπειτα νά σοι ἐξηγήσω τὴν νοητικὴν καὶ ἠθικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν, καὶ τότε θέλεις ἴδει ὅτι ὁ ἀνώτερος χαρακτὴρ τῆς ψυχῆς καὶ ὁ ἰσχυρότερος μοχλὸς τῆς ἐνεργείας αὐτῆς εἶναι ὁ λόγος, δι' οὗ

γίνονται οἱ συλλογισμοί, εἴτε δι' ἐπαγωγῆς εἴτε δι' ἐξαγωγῆς· καὶ ὅτι ἐκ τῶν δύο τούτων στοιχείων, τῆς παρατηρήσεως καὶ τοῦ λόγου, συνίσταται οὐ μόνον ἡ ψυχολογική, ἀλλὰ πᾶσα ἐπιστημονικὴ μέθοδος. Γελοῖος δὲ εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν νέων ὑλιστῶν, ὅτι ἡ ψυχολογικὴ μέθοδος δὲν χρησιμεύει πλέον, καὶ ὅτι πρέπει νὰ κατατεθῇ ἐν τῷ μουσείῳ τῆς ἱστορίας ὡς ἄχρηστον ἐργαλεῖον. Παρὰ τὴν παρατήρησιν καὶ τὸν λόγον ἄλλα ἐπιστημονικὰ ἐργαλεῖα δὲν ἔχομεν, καὶ τὰ ἐκτὸς ἡμῶν μόνον διὰ τῶν ἐν ἡμῖν γινώσκομεν καὶ μελετῶμεν. — Ἰδοὺ λοιπὸν σοὶ εἶπον, φίλτατέ μοι, ποῖος εἶναι ὁ τρόπος καὶ ὁ νόμος τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας, καὶ πῶς ἡ ἐνέργεια αὕτη μελετᾶται καὶ γίνεται ἀντικείμενον ἐπιστήμης. Τὸ παραδέχεσαι;

ΙΑ΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Οὐδεμίαν δυσκολίαν θὰ εἶχον νὰ παραδεχθῶ ὅσα μοὶ γράφεις, σεβαστέ μοι διδάσκαλε, ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐπιστολῇ σου, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἐν αὐτῇ μία λέξις ἢ μᾶλλον μία ἰδέα ἥτις

πολὺ μ' ἐτάραξε, καὶ περὶ ἧς ἀναγκάζομαι νὰ ζητήσω περαιτέρω διασαφήσεις.—Μοὶ λέγεις ὅτι τὰ τῆς ψυχῆς μελετῶνται διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως καὶ διὰ τοῦ λόγου, καὶ ὅτι ἐκ τῶν δύο τούτων στοιχείων πᾶσα ἐπιστημονικὴ μέθοδος συνίσταται· τὸ παραδέχομαι. Μοὶ λέγεις ὅτι ἄλλος ὁ τρόπος τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας δηλαδὴ τῆς ἐνεργείας τῆς ἐν ἡμῖν δυνάμεως ἣν ψυχὴν ὀνομάζομεν, καὶ ἄλλος ὁ τῆς ἐνεργείας τῶν ὑλικῶν δυνάμεων, καὶ τοῦτο παραδέχομαι ἐπίσης, διότι βεβαίως αἱ δυνάμεις τῆς ἕλξεως, τῆς βαρύτητος, τῆς ἀντιστάσεως, τῆς κινήσεως καὶ συγκρούσεως τῶν ὑλικῶν μορίων δὲν αἰσθάνονται, δὲν νοοῦσι, δὲν ἐνθυμοῦνται, δὲν κρίνουσι, δὲν συλλογίζονται, δὲν φαντάζονται· ἀλλά μοι προσθέτεις ὅτι νόμος τῆς ὕλης εἶναι ἡ ἀνάγκη, καὶ νόμος τοῦ πνεύματος ἡ ἐλευθερία! ὡραία λέξις εἶναι ἡ ἐλευθερία, καὶ ἐγὼ ἀγαπῶ καὶ λατρεύω τὴν ἐλευθερίαν, καὶ δι' αὐτὴν καὶ ἐν ὀνόματι αὐτῆς ἔγιναν καὶ γίνονται τόσαι θυσίαι καὶ τόσα ἡρωϊκὰ κατορθώματα, δι' αὐτῆς δοξάζονται τὰ ἔθνη, καὶ ἡ ἀνθρωπότης προοδεύει. Ἀλλὰ δέν μοι λέγεις, σεβαστὲ διδάσκαλε, πῶς συμβιβάζεται ἡ ἐλευθερία αὕτη μὲ τὴν ἀπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικρατοῦσαν ἀνάγκην; δύναται

νὰ ὑπάρξῃ ἐλευθερία ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ὅπου τὰ πάντα διοικοῦνται ὑπὸ γενικῶν καὶ ἀμεταπτρέπτων νόμων; δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἦναι μία μόνη ἐξαίρεσις τῶν νόμων τούτων; ἐλευθερία καὶ νόμος δὲν εἶναι ἀντίφασις; Δύναμιν ἐλευθέραν οὐδεὶς τῶν φοσικῶν ἀναγνωρίζει, καὶ πρὸ μικροῦ ἀνέγνωσα σοφὸν περὶ ἠθικῆς πόνημα Ἄγγλου συγγραφέως, ἐν ᾧ λέγεται ὅτι ἡ ἠθικὴ λεγομένη ἐλευθερία πρὸ πολλοῦ ἤδη κατετάχθη εἰς τὰς πεπαλαιωμένας ἤ, ὡς λέγομεν, ἐσκωριασμένας ἐκείνας ἰδέας περὶ ὧν οὐδεὶς πλέον συζητεῖ, διότι κατεθραύσθη ὑπὸ τοσούτων ἐπιχειρημάτων, ὥστε οὐδέποτε θέλει ἀνορθωθῆ, καὶ θέλει διαμένει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐπιστήμης ὡς συντετριμμένον ἐρείπιον μαρτυροῦν τὴν ἀνοησίαν τῆς ἀνθρωπότητος ἥτις μέχρι τοῦδε ἐπίστευεν εἰς αὐτήν. Καὶ τῳόντι, πῶς δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐλευθερία ἐν ἡμῖν, ἐν ᾧ πᾶν ὅ,τι πράττομεν, τὸ πράττομεν διά τινα λόγον; Πρᾶξις ἄνευ λόγου εἶναι ἀκατάληπτος· πρᾶξις ἐλευθέρα, πρᾶξις ἀνεξάρτητος παντὸς λόγου εἶναι ἀντιφατικὴ καὶ ἀδύνατος. Τί θὰ ἦτο ἐλευθερία ἐνεργοῦσα ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ἐξ ἑαυτῆς, αὐτοκίνητος, αὐθόρμητος, αὐθαίρετος καὶ αὐτεξούσιος, ἐλευθερία μὴ ἔχουσα οὔτε βάσιν, οὔτε σκοπόν, οὔτε

κανόνα; Θὰ ἦτο ἐλευθερία ὅλως ἄσχετος πρὸς τὸν κόσμον, ἀπόλυτος, ἄπειρος, ἐλευθερία ἣν δύναται νὰ ἔχῃ ὂν ἄπειρον, ἀνώτερον τοῦ κόσμου, ἐὰν τοιοῦτον ὂν ὑπάρχῃ, ἀλλ' οὐχὶ ὁ κόσμος καὶ ὁ ἐν αὐτῷ ζῶν καὶ μετ' αὐτοῦ ἀδιασπάστως καὶ ἀναγκαίως συνδεόμενος ἄνθρωπος. Τοιαύτην ἐλευθερίαν φανταζόμεθα καὶ ἐπιθυμοῦμεν, ἀλλὰ δὲν ἔχομεν, καὶ κατὰ τοὺς νόμους τῆς ἐπιστήμης δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν. Ἔχεις τὶ νὰ ἀντιτάξῃς εἰς ταῦτα; Ἀμφιβάλλω. Δὲν ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι ὅτι εἰς τὴν ἀνάγκην καὶ οἱ θεοὶ πείθονται, καὶ ὑπεράνω ὅλων τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου δὲν ἵστατο ἡ ἄκαμπτος καὶ ἀδυσώπητος εἱμαρμένη; Σπεῦσον νὰ μοὶ ἀπαντήσῃς, διότι τὸ ζήτημα τοῦτο τῆς ἐλευθερίας φαίνεταί μοι τὸ σπουδαιότατον ὅσων ἐπελήφθημεν μέχρι τοῦδε. Παραδέχομαι τὴν ἰδιαιτέραν ἐνέργειαν τῆς ἐν ἡμῖν ψυχικῆς δυνάμεως, τὴν διὰ τῆς ἐλλόγου συνειδήσεως μελέτην τῆς ἐνεργείας ταύτης, ἀλλὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ψυχικῆς δυνάμεως οὐδόλως δύναμαι νὰ παραδεχθῶ. Καὶ ἐάν, ὡς ἐγὼ πιστεύω, τοιαύτη ἐλευθερία δὲν ὑπάρχῃ, κατὰ τί διαφέρει ἡ νοητικὴ καὶ ἠθικὴ δύναμις τῶν ἐν τῇ φύσει ἄλλων δυνάμεων; Ἡ ἰδιαιτέρα αὕτη δύναμις ἀναπτύσσεται ἐντὸς ἡμῶν,

οὐδεμία ἀμφιβολία· παράγει ἐσωτερικόν τινα κόσμον, οὗ διὰ μόνης τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως δυνάμεθα νὰ λάβωμεν γνῶσιν, δὲν τὸ ἀρνοῦμαι· ἀλλ' ἐὰν εἶναι δύναμις ἐνεργοῦσα ἐν τῇ ὕλῃ καὶ διὰ τῆς ὕλης, πῶς ν' ἀποδώσωμεν αὐτῇ ἐλευθερίαν, ἣν οὐδεμία ἄλλη δύναμις ἔχει ἐν τῷ κόσμῳ; Τοῦτο δὲν δύναμαι οὔτε νὰ καταλάβω, οὔτε νὰ νοήσω, οὔτε κἂν νὰ φαντασθῶ.

ΙΒ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Δίκαιον ἔχεις, φίλτατε Εὐγένιε, νὰ νομίζῃς ὅτι τὸ τῆς ἐλευθερίας ζήτημα εἶναι τὸ σπουδαιότατον ὅσων μέχρι τοῦδε ἐπελήφθημεν, διότι ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ ἐλευθερία, δὲν ὑπάρχει οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε σύ, οὔτε ἐγὼ ὑπάρχομεν, καὶ πολὺ ὀρθῶς ὁ ἐσχάτως ἀποθανὼν περικλεὴς ἱστορικὸς Μιχελέτος ἔλεγεν, ὁσάκις ἤκουε τὰς ἀπελπιστικὰς ταύτας διδασκαλίας, πῶς; οἱ διδάσκαλοι οὗτοι θέλουσι νά μοι κλέψωσι τὸ ἐγώ μου; Καὶ τῳόντι ὁ σοφὸς καὶ φιλοπονώτατος οὗτος ἀνὴρ ἦτο ζῶσα εἰκὼν τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος. Μικρὸς καὶ ἰσχνὸς καὶ ἀδύνατος εἰργάζετο καὶ συνησθάνετο καὶ ἐφαν-

τάζετο ἀδιακόπως, διέκοπτε τὴν ἐργασίαν μόνον ὅτε κατεβάλλετο ὑπὸ τῆς νόσου, καὶ ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ ἐξήστραπτεν ἡ ἰδέα, τὸ αἴσθημα καὶ ἡ φαντασία ἄτινα συναυγάζουσιν εἰς τὰ λαμπρὰ αὐτοῦ ἔργα. Καὶ οὐ μόνον οὗτος, ἀλλὰ πάντες οἱ διὰ τῆς νοητικῆς ἐργασίας συντελοῦντες εἰς τὴν ἐπαύξησιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ πλούτου ἢ εἰς τὴν ἰδανικὴν ἀνάπλασιν τοῦ κόσμου διὰ τῆς τέχνης συναισθάνονται ἐν ἑαυτοῖς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος, τὴν πάλην τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος κατὰ τῆς δυνάμεως τῆς ὕλης, καὶ ὅτι μόνον διὰ τῆς ὑπερισχύσεως τῆς πρώτης γίνονται ἱκανοὶ νὰ διεξαγάγωσιν ἐπιτυχῶς τὸν διπλοῦν ἀγῶνα τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀρετῆς, εἰς ἓν εἶναι προωρισμένοι. — Γινώσκω τὸ περὶ τῶν ἠθικῶν πόνημα τοῦ ἄγγλου συγγραφέως ὅπερ ἀναφέρεις ἐν τῇ τελευταίᾳ ἐπιστολῇ σου, καὶ ἄλλα πολλὰ τοῦ αὐτοῦ εἴδους, πολὺ δὲ πρὸ αὐτῶν ὑπῆρχε γαλλικὸν πόνημα τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος ἐπιγραφόμενον *ὁ ἄνθρωπος μηχανή*, καὶ ἔτι πρὸ αὐτοῦ ἄλλα τῆς αὐτῆς φύσεως, καὶ ἐὰν ἀνέλθῃς τὴν σειρὰν τῶν αἰώνων μέχρι τῆς πρώτης ἐποχῆς τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, θέλεις εὕρει τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τῶν διδασκαλιῶν τούτων ἐν τῇ περὶ ἀτόμων θεωρίᾳ τοῦ Δημοκρί-

του, ὃν καὶ οἱ σημερινοὶ ὑλισταὶ ἀναγνωρίζουσιν ὡς προπάτορα καὶ ἱδρυτὴν τῆς φιλοσοφίας των. Ὁ ὑλισμὸς δὲν εἶναι καινὸν δόγμα, ὡς ὑποθέτεις, ἀλλ' ἀρχαιοτάτη πλάνη, ἥτις, ὡς πᾶσαι αἱ πλάναι καὶ πᾶσαι αἱ ἀδυναμίαι καὶ κακίαι τῆς ἀνθρωπότητος, ἐπανέρχεται ἐκ διαλειμμάτων ὑπὸ νέαν ἑκάστοτε μορφὴν καὶ μὲ νέα μέσα καὶ ἐπιχειρήματα, καὶ προσκρούει κατὰ τοῦ αὐτοῦ πάντοτε σκοπέλου τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Τὰ στοιχεῖα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, μᾶλλον ἢ ἧττον ἐκφανῆ καὶ ἀνεπτυγμένα, εἶναι πάντοτε τὰ αὐτά, καὶ ἐν ταῖς περὶ αὐτῆς θεωρίαις ὑπερκρατεῖ ποτὲ μὲν τὸ ἕν, ποτὲ δὲ τὸ ἕτερον, κατὰ τὸ πνεῦμα, τὸν χαρακτῆρα, τὸν βίον καὶ τὰς περιστάσεις τῶν διαφόρων φιλοσόφων, ἡ δὲ μεταξὺ τῶν ἄκρων ταλάντευσις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐπὶ πολὺ εἰσέτι θέλει διαρκέσει, καὶ Κύριος οἶδεν ἐὰν καὶ πότε θέλει παύσει. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὰς διαφόρους τύχας τῆς ἐπιστήμης τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς φύσεως. Ἐν τῇ πρώτῃ ὁ ἄνθρωπος μελετᾷ ἑαυτόν, καὶ συναισθάνεται ὅτι κατὰ τὰ ἐξαγόμενα τῆς μελέτης ταύτης ὀφείλει νὰ διευθύνῃ ἑαυτόν, καὶ νὰ ζῇ καὶ νὰ πολιτεύηται, διότι πῶς νὰ μὴ ἐφαρμόσῃ ὅ,τι θεωρεῖ ἀληθὲς καὶ σωτήριον; Ἐκτίθεται λοιπὸν εἰς διπλοῦν κίνδυνον, νὰ παρα-

γνωρίσῃ ἑαυτόν, ἢ ν' ἀπορρίψῃ ἀληθείας τινάς, ἃς δὲν ἀνέχεται νὰ ἐφαρμόσῃ ἐν τῷ βίῳ διὰ τῆς θυσίας τῶν ἡδονῶν, τῶν παθῶν καὶ ὀρέξεών του. Ἀπ' ἐναντίας, ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς φύσεως ὁ ἄνθρωπος μελετᾷ ἀντικείμενον ἐξωτερικόν, ἕτερόν τι ἑαυτοῦ ἢ τὸ ἕτερον, ὡς ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι, ἀντικείμενον πρὸς ὃ σχετίζεται, ὑφ' οὗ παθαίνεται, ἀλλὰ μεθ' οὗ δὲν ταυτίζεται, καὶ μέχρι τινὸς εἶναι πρὸς τὰ ἐξαγόμενα τῆς μελέτης ταύτης ἀδιάφορος· διότι οὔτε ἡ καρδία του ἐνδιαφέρεται εἰς αὐτά, οὔτε τὸ πάθος, οὔτε ἡ ἰδιοτέλεια, οὔτε πρόκειται νὰ ῥυθμίσῃ κατ' αὐτὰ τὴν ὕπαρξίν του. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι πάντοτε ἐὰν ὁ ἄνθρωπος εἶναι τωόντι μηχανὴ κινουμένη κατ' ἀνάγκην τῇ ὠθήσει τῶν ἐξωτερικῶν δυνάμεων, ἢ ἐὰν εἶναι αὐτοκίνητος, κινῶν αὐτὸς ἑαυτὸν κατὰ τὴν θέλησίν του, κατὰ τὰς ἰδέας καὶ τὰ αἰσθήματά του· τὸ ζήτημα εἶναι ἐὰν τὸ ἐγὼ εἶναι δύναμις τῆς ὕλης, ὡς αἱ ἄλλαι δυνάμεις, ἄνευ ἰδίας ὑπάρξεως, προσκεκολλημένη τῇ ὕλῃ, ὡς τὸ βάρος, ἡ ἔλξις, ἡ θερμότης, ἢ ἐὰν εἶναι ὄν τι ἰδιαίτερον συνδεδεμένον τῇ ὕλῃ τοῦ σώματος, ἀλλ' οὐχὶ ὅλως εἰς αὐτὴν ὑποδεδουλωμένον· ἐὰν δὲν εἶναι τοιοῦτον, τὸ ἐγὼ δὲν ὑπάρχει, καὶ ἡ ἀνθρωπότης ψεύδεται. Καὶ νοεῖς, φίλτατέ μοι, ὅτι καὶ τὸ ζή-

τημα τοῦτο δὲν λύεται εἰμὴ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως. Καὶ ἐπ' ἀληθείας δὲν ἠξεύρω πῶς νά σε ὁδηγήσω εἰς τὴν παρατήρησιν ταύτην, διότι δὲν ἠξεύρω πῶς νὰ ὑποθέσω, πῶς νὰ φαντασθῶ, πῶς νὰ ἐκφράσω τὴν ὑποτιθεμένην ἑτεροκίνητον καὶ ἑτερόκλιτον ὕπαρξιν καὶ ἐνέργειαν τοῦ ἡμετέρου ὄντος. Ἂς ὑποθέσωμεν πρὸς στιγμὴν ὅτι ὁ ὑλισμὸς καὶ τὰ δόγματα αὐτοῦ ἀληθεύουσι. Πῶς νὰ ἐκφράσωμεν τὴν νοητικὴν καὶ ἠθικὴν ἡμῶν ἐνέργειαν; Οὐχὶ βεβαίως διὰ τοῦ ἐγώ, διότι ἐγὼ δὲν ὑπάρχει πλέον, ὑπάρχουσι μόνον μόρια κινούμενα· αἱ ἰδέαι, τὰ αἰσθήματα, αἱ βουλήσεις ἡμῶν εἶναι προσόντα, δυνάμεις, ἐνέργειαι τῶν μορίων τούτων. Ὅτε, φέρ' εἰπεῖν, ἀποφασίζω νὰ ῥιφθῶ εἰς τὴν θάλασσαν, ὅπως σώσω ἄνθρωπον κινδυνεύοντα νὰ πνιγῇ, δὲν πρέπει νὰ εἴπω ὅτι ἐγὼ θυσιάζω τὴν ὕπαρξίν μου εἰς τὸ αἴσθημα τοῦ φιλανθρωπικοῦ καθήκοντος, ἀλλ' ὅτι ἓν μόριον τῆς ἐγκεφαλικῆς μου ὕλης, ἐν ᾧ ἐμφωλεύει τὸ αἴσθημα τοῦτο, ὑπερισχύει ἑτέρου, ἐν ᾧ ὑπάρχει τὸ αἴσθημα τοῦ ἐγωϊσμοῦ, καὶ διὰ τῆς ὑπερισχύσεως ταύτης κινοῦνται τὰ νεῦρα καὶ οἱ μυῶνες, καὶ τρέχει τὸ σῶμα καὶ βυθίζεται εἰς τὴν θάλασσαν, διότι σύγκρουσις μορίων καὶ οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἡ νόησις, ἡ θέλησις, ἡ ἀπόφασις, καὶ ἀναγ-

καῖον ἀποτέλεσμα τῆς συγκρούσεως ταύτης εἶναι ἡ πρᾶξις. Προκαλῶ οἷον δήποτε νὰ ἐπινοήσῃ γλῶσσαν δυναμένην νὰ ἐκφράσῃ τὰ τοιαῦτα. Καὶ ὅμως ταῦτα λέγουσι ῥητῶς οἱ ὑλισταί, ἀλλὰ ταῦτα εἶναι καὶ ἄτοπα καὶ γελοῖα, ταῦτα οὐ μόνον δὲν ἐξηγοῦσιν οὐδὲν τῶν ἀνθρωπίνων φαινομένων, ἀλλὰ καὶ ἀντιβαίνουσι προφανῶς εἰς τὴν καθολικὴν μαρτυρίαν τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Ὑπόθες ὅτι ἐσωτερικὴ παρατήρησις δὲν εἶναι δυνατή, καὶ ὅτι δὲν ἔχομεν τὴν ἐξ αὐτῆς ἀκράδαντον βεβαιότητα περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν τελοῦνται ἐν ἡμῖν αἱ νοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἐνέργειαι, καὶ πρόκειται νὰ μάθωμεν πῶς γίνονται, οὐχὶ δι' ἧς ἔχομεν συνειδήσεως αὐτῶν, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐξωτερικῆς παρατηρήσεως τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ δηλώσεων αὐτῶν καὶ δι' ἐπαγωγῆς. Τὸ πρῶτον γεγονὸς τὸ ὁποῖον θέλει ἐφελκύσει τὴν προσοχήν μας δὲν θὰ ἦναι ἡ αὐθόρμητος καὶ ἀφελὴς καὶ καθολικὴ ἔκφρασις αὐτῶν διὰ τῆς διαλέκτου; πῶς ἄλλως διαγινώσκει ὁ ἰατρός, ὁ φυσιολόγος τὰ ἐν ἡμῖν εἰμὴ διὰ τῆς ἐκφράσεως αὐτῶν, δι' ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων; Ἐὰν δὲν θέλῃς νὰ ἐρωτήσῃς σεαυτὸν περὶ τῶν ἐλατηρίων τῶν πράξεών σου, ἐρώτησον οἷον δήποτε ἄνθρωπον, ἐὰν θεωρῇ ἑαυτὸν αὐτουργὸν τῶν πράξεών του· οὐδεὶς θέλει

ἀπαντήσει ὅτι εἶναι ἑτεροκίνητος, παρεκτὸς ἐὰν πρόκειται ν' ἀπαλλαγῇ τῆς εὐθύνης τῶν ὑπ' αὐτοῦ κακῶς πεπραγμένων, ἀλλὰ καὶ τότε θέλει εἴπει ὅτι τὸν ἐτύφλωσε τὸ πάθος, τὸν ἐκυρίευσε, καὶ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνθέξῃ, ὅ ἐστι, δὲν θέλει ἀρνηθῇ τὴν ἐλευθερίαν του, ἀλλὰ θέλει προφασισθῇ ὅτι ἡ ἐλευθερία του δὲν ἦτο ἀρκούντως ἰσχυρά, ἵνα καταβάλῃ τὴν ὁρμὴν τοῦ πάθους, ἢ τὴν πονηρὰν ἐπιθυμίαν τῆς καρδίας του. Ὅλη ἡ δραματικὴ ποίησις καὶ πᾶσα ποινικὴ ἀνάκρισις δὲν στηρίζονται ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος, καὶ ἑπομένως ὑπεύθυνος τῶν πράξεών του; ἡ δέησις καὶ ἡ ἀπειλή, ὁ ἔπαινος καὶ ὁ ψόγος, ἡ ἐκδίκησις καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη, ἡ ἀξιότης καὶ ἡ ἀναξιότης, δὲν στηρίζονται ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς; Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος εἶναι μηχανὴ κινουμένη κατ' ἀνάγκην, τότε οὐ μόνον νέα γλῶσσα πρέπει νὰ ἐπινοηθῇ, ἀλλὰ καὶ νέα ἀνθρωπότης, νέα ἤθη καὶ ἔθιμα, νέοι θεσμοί, νέοι νόμοι, νέα πολιτεύματα, νέα γραμματολογία καὶ ποίησις καὶ τέχνη. Τί δὲ θὰ ἦσαν πάντα ταῦτα ἐπὶ τῇ ὑποθέσει τῆς καθολικῆς ἀνάγκης, οὐδεὶς ἀνθρώπινος νοῦς δύναται νὰ συλλάβῃ, οὐδεμία ἀνθρωπίνη διάλεκτος νὰ εἴπῃ. Βλέπεις λοιπόν, φίλε μου, ὅτι καὶ ἔξωθεν μελετώμενον τὸ ζήτημα δὲν λύεται διὰ

τῆς ὑποθέσεως τῆς ἀνάγκης· ἡ διὰ τῆς ἀνάγκης ἐξήγησις οὐδὲν ἐξηγεῖ, καὶ ἀπ' ἐναντίας, ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἐλέγχεται καὶ διαψεύδεται.

Ἀλλά μοι λέγεις, πῶς συμβιβάζεται ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία μὲ τὴν ἁπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικρατοῦσαν ἀνάγκην, καὶ πῶς δύναται νὰ ὑποτεθῇ ἐλευθέρα ἡ ἠθικὴ ἡμῶν ἐνέργεια, ἐν ᾧ οὐδεμία πρᾶξις γίνεται ἄνευ λόγου; — Ἡ εἰς τὰ δύο ταῦτα ζητήματα ἀπάντησις δὲν εἶναι δύσκολος.

Τὸ περὶ τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας ζήτημα εἶναι πραγματικὸν καὶ οὐχὶ θεωρητικόν, εἶναι ζήτημα συγκεχριμένον καὶ οὐχὶ ἀφῃρημένον, ζήτημα περὶ γεγονότος, περὶ φαινομένου, καὶ πρέπει νὰ λυθῇ ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν προτέρων, διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ οὐχὶ δι' ὑποθέσεων. Ὅτε μ' ἐρωτᾷς πῶς συμβιβάζεται ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία μὲ τὴν ἁπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικρατοῦσαν ἀνάγκην, ἁμαρτάνεις κατὰ τῆς λογικῆς, ὑποπίπτεις εἰς ἐκεῖνο τὸ σόφισμα ὅπερ ὀνομάζουσιν οἱ λογικοὶ *ἐν ἀρχῇ αἰτεῖσθαι*, δηλαδὴ ἀντὶ νὰ θέσῃς ἁπλῶς τὸ ζήτημα, τὸ ὑποθέτεις λελυμένον, ὑποθέτεις τὸ ζητούμενον ἀποδεδειγμένον, ἐν ᾧ δὲν εἶναι. Τῳόντι ἐὰν ἀληθεύῃ ὅτι ἁπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικρατεῖ ἡ ἀνάγκη, τότε βεβαίως οὐδεμία ἐλευθερία δύναται

νὰ συμβιβασθῇ μετ' αὐτῆς, οὐδεμία ἐλευθερία ὑπάρχει, καὶ ἡ λέξις αὕτη εἶναι κενὴ πάσης σημασίας, δὲν ἐκφράζει πρᾶγμα, ἀλλὰ φάντασμα, καὶ δίκαιον ἔχουσιν οἱ λέγοντες, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ὀπτικὴ ἀπάτη καὶ οὐδὲν πραγματικόν. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι ἴσα ἴσα ἐὰν ἁπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικρατῇ ἡ ἀνάγκη, ἢ ἐὰν μετ' αὐτῆς συνυπάρχῃ καί τις ἐλευθερία. Ἐὰν συνυπάρχῃ, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ καὶ τρόπος καθ' ὃν συμβιβάζεται μετ' αὐτῆς. Τὸ ζήτημα κακῶς ἐτέθη, καὶ ἐλύθη ἐκ τῶν προτέρων, καὶ ἡ πλάνη αὕτη τῶν ἀρνουμένων τὴν ἐλευθερίαν προῆλθεν, ὡς πᾶσαι σχεδὸν αἱ φιλοσοφικαὶ πλάναι, ἐκ τῆς χρήσεως ἀκαταλλήλου εἰς τὰς φιλοσοφικὰς μελέτας καὶ μόνον εἰς τὰς φυσικὰς ἁρμοζούσης μεθόδου. Ὁ φυσικὸς ἀρνεῖται τὴν ἐλευθέραν δύναμιν τῆς ψυχῆς, διότι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ αὐτοῦ δὲν εὑρίσκει εἰμὴ δυνάμεις ἐνεργούσας κατ' ἀνάγκην, καὶ ὅτε λέγει ὅτι ἐν τῇ φύσει ἐπικρατεῖ ἡ ἀνάγκη, ἔχει δίκαιον· ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι, ἐὰν ἐπικρατῇ καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Τώρα, πῶς νὰ φωτισθῶμεν περὶ τούτου; Ἄλλο φῶς δὲν ἔχομεν παρὰ τὸ τῆς συνειδήσεως. Δὲν παρεδέχθης ἤδη, φίλτατέ μοι, ὅτι τὰ ἐν ἡμῖν δὲν ἀποκαλύπτονται εἰμὴ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν παρατήρησιν; καὶ πῶς ἄλλως; δὲν

εἶπες σὺ αὐτὸς ὅτι καὶ ἡ μελέτη τῶν φαινομένων τῆς φύσεως εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον συνέχεια τῆς ψυχολογίας, διότι τὰ πλεῖστα τῶν φαινομένων τούτων εἶναι ὑποκειμενικὰ καὶ οὐχὶ ἀντικειμενικά, καὶ διὰ τῆς συνειδήσεως γινώσκονται καὶ μελετῶνται; Τί μαρτυρεῖ λοιπὸν περὶ τοῦ ἡμετέρου ζητήματος ἡ συνείδησις; Ἐνταῦθα οὔτε μικροσκόπια ἀπαιτοῦνται, οὔτε διαβῆται, οὔτε στάθμαι, οὔτε χωνευτήρια. Ὅτε μετὰ μακρὰν διάσκεψιν καὶ διαστάθμισιν τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ λόγων ἀποφασίζεις νὰ πράξῃς οὕτως ἢ ἄλλως, συναισθάνεσαι ἀνάγκην τινὰ ἐπιβαλλομένην εἰς τὴν θέλησίν σου, ἢ ἠξεύρεις, θετικῶς ἠξεύρεις, καὶ πρὸ τῆς πράξεως καὶ μετ' αὐτήν, ὅτι ἦσο ἐλεύθερος νὰ πράξῃς οὕτως ἢ ἄλλως, καὶ ὅτι ὅ,τι ἔπραξας τὸ ἔπραξας διότι τὸ ἠθέλησας, καὶ τὸ ἠθέλησας ἐλευθέρως, χωρὶς νά σε βιάσῃ, νά σε καταναγκάσῃ οὐδέν; Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ἔχεις τὴν ἐσωτερικὴν ταύτην γνῶσιν, ὅτι διακρίνεις τὸ ἑκούσιον τῆς πράξεώς σου, καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι, ὅτι ἐὰν ἡ πρᾶξις εἶναι ἀγαθὴ καὶ ἐπιδοκιμάζεται καὶ ἐπαινεῖται, οὐδόλως ἀνέχεσαι ν' ἀποδοθῇ εἰς ἄλλον, νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς ἀνάγκης, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα συγκρούσεως ὑλικῶν μορίων, καὶ τότε μόνον προφασίζεσαι ἀνάγκην τινά, ὅτε ἡ πρᾶξίς

σου εἶναι ἀξιόμεμπτος, ἀξιόποινος. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς πρώτης περιπτώσεως, εὐαρεστεῖσαι ἐπὶ τῷ πεπραγμένῳ, καὶ ἡσυχάζει τὸ πνεῦμά σου, διότι ἔπραξας ὅ,τι ὤφειλες, καὶ ἡ πεποίθησις αὕτη εἶναι μεγίστη ἡδονὴ καὶ ἀναφαίρετος εὐδαιμονία· ἐπὶ δὲ τῆς δευτέρας, λυπεῖσαι, καὶ κακοδαιμονεῖς, καὶ κατὰ σεαυτοῦ ὀργίζεσαι, διότι ἠξεύρεις ὅτι ἠδύνασο νὰ πράξῃς ἄλλως ἢ ὡς ἔπραξας. Ἐὰν ταῦτα δὲν εἶναι γεγονότα πραγματικά, βέβαια, ἐναργῆ καὶ ἀναντίρρητα, δὲν ἠξεύρω ποῦ δύναται νὰ ὑπάρξῃ μεγαλειτέρα ἐνάργεια καὶ βεβαιότης. Ἡ συνείδησις τῆς ἐλευθερίας εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε καὶ εἰς τὴν βίαν ἀντέχει, καὶ ἐπιζῇ εἰς αὐτήν, διότι καὶ ἀφ' οὗ ἀναγκασθῇς νὰ πράξῃς τι, καὶ τὸ σῶμά σου ὑποκύψῃ εἰς ἀνωτέραν δύναμιν καταβάλλουσαν αὐτό, ἠξεύρεις ὅτι ἔπραξας ὅ,τι δὲν ἤθελες, καὶ δὲν θὰ τὸ ἔπραττες, ἐὰν δὲν ἐβιάζεσο.

Ἐλπίζω, ἀγαπητέ μοι, ὅτι δέν σοι ἀπομένει πλέον ἀμφιβολία περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ἐλευθερίας σου, ἀλλ' ἴσως εἰσέτι ἀπορεῖς πῶς ἡ ἐλευθερία αὕτη τοῦ πνεύματος συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐν τῇ ὕλῃ ἀνάγκην, καὶ ἔρχομαι ἑπομένως νά σοι εἴπω ὀλίγα τινὰ καὶ περὶ τούτου.

Ἡ ἐν ἡμῖν ἐλευθερία, δὲν εἶναι οὔτε ἀπεριό-

ριστος, οὔτε ἀπόλυτος, οὔτε ἄπειρος. Ἀπ' ἐναντίας, εἶναι πεπερασμένη, σχετικὴ καὶ περιορίζεται πανταχόθεν. Δὲν εἶναι εἰσέτι καιρὸς νὰ ἴδωμεν πῶς περιορίζεται ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, πρὸς ὃν ὀφείλει νὰ συμμορφωθῇ, διότι τοῦτο θὰ ἦναι ἡ συμπλήρωσις τῶν περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς ἐρευνῶν μας· ἐπὶ τοῦ παρόντος πρόκειται μόνον νὰ ἴδωμεν πῶς περιορίζεται ὑπὸ τῆς ἐν τῇ ὕλῃ ἀνάγκης, καὶ πῶς συμβιβάζεται μετ' αὐτῆς.

Οἱ νόμοι τῆς φύσεως εἶναι γενικοὶ καὶ σταθεροί, ἐκτελοῦνται ἀπανταχοῦ καὶ πάντοτε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· καὶ τωόντι μεγαλοπρεπὲς καὶ καταπληκτικὸν εἶναι τὸ θέαμα τοῦ παντὸς ὑπακούοντος ἀπαρασαλεύτως εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν νόμον. Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τῆς γῆς; σημεῖον μηδαμινόν· τί εἶναι ἡ γῆ αὕτη ἐν ᾗ ζῶμεν, ἡ ὑδρόγειος σφαῖρα, ἧς τὸν λεπτότατον φλοιὸν κατοικοῦμεν, καὶ οὗ μικρότατον μέρος κατέχομεν; σημεῖον μηδαμινὸν ἐν μέσῳ τῶν ἀναριθμήτων κόσμων οὓς ἀνακαλύπτομεν διὰ τῶν τηλεσκοπίων, καὶ ὧν τὸ μέγεθος, αἱ ἀποστάσεις, αἱ κινήσεις καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη ἐξ ἧς συνίστανται ἐξακριβοῦνται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον διὰ τῆς ἐπιστήμης. Καὶ ὅμως ἐκ τοῦ ἀοράτου τούτου σημείου, ὃν κόσμον ὀνομάζομεν, ὁ ἄνθρωπος μελετᾷ καὶ κατανοεῖ τοὺς

νόμους τοῦ παντός, καὶ εἰς τὴν γνῶσιν ταύτην ἀδιακόπως προοδεύει. Καὶ οὐ μόνον μελετᾷ καὶ κατανοεῖ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῆς κυριεύει, καὶ τρέπει πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν. Ἐντεῦθεν ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη, ἡ βιομηχανία, ὧν αἱ κοινωνικαὶ ἐφαρμογαὶ ἀποτελοῦσι τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμόν, καὶ οὕτω εἰς τὸν κόσμον τῆς φύσεως ἐπιπροστίθεται ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ κόσμος οὗτος εἶναι προφανῶς προϊὸν τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας. Ἐξέτασον τὸν ἀνθρώπινον κόσμον καθ' ἓν ἕκαστον τῶν στοιχείων του, καθ' ἑκάστην τῶν φάσεών του ἐν τῷ ἀτόμῳ, ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν τῇ ἱστορίᾳ, πανταχοῦ θέλεις διακρίνει προφανῆ δείγματα τῆς ἐλευθερίας ἥτις τὸν παρήγαγε, τὸν ζωογονεῖ, καὶ τὸν διοικεῖ καὶ μεταβάλλει ἀκαταπαύστως. Οὔτε ὁ βίος τοῦ ἀτόμου, οὔτε ὁ βίος τῶν κοινωνιῶν, οὔτε ὁ ἱστορικὸς βίος τῆς ἀνθρωπότητος ἀνελίσσονται κατὰ τὸν ἀπαράβατον νόμον τῆς ἐν τῇ ὕλῃ ἀνάγκης· πανταχοῦ ἀπαντῶμεν τὸ ἀβέβαιον, τὸ ἀπροσδόκητον, τὸ ἄστατον, τὸ πρωτοφανές, τὸ ἰδιότροπον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· πανταχοῦ ἀνάγκη, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ ἐλευθερία. Ἄλλως πρὸς τί ἡ ἠθικὴ διδασκαλία, πῶς γίνεται ἡ ἐκπαίδευσις, καὶ πῶς πραγματοποιεῖται ἡ πρόοδος τῆς ἀν-

θρωπότητος; Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται βεβαίως νὰ καταργήσῃ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, ἀλλὰ δύναται νὰ καταργήσῃ ἑαυτόν, νὰ παραιτηθῇ τῆς ἐπὶ τῆς γῆς ὑπάρξεώς του, καὶ ἐὰν περὶ τούτου συνεφώνουν πάντες οἱ ἄνθρωποι παραδεχόμενοι τὰ δόγματα καὶ ὑπακούοντες εἰς τὰ ἐντάλματα τῆς ἐσχάτως ἀναφανείσης ἀπαισιοδοξίας, ὁλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος ἑκουσίως θὰ κατεστρέφετο, καὶ ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς θὰ ἐξηφανίζετο. Ἀλλ' ὁ κόσμος θὰ ἐξηκολούθει ζῶν καὶ κινούμενος, ὡς πρότερον, διὰ τῶν αὐτῶν δυνάμεων καὶ κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι οὐδὲν ἀνθρώπινον αἰσθητήριον θὰ ἀντελαμβάνετο τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, οὔτε φῶς θὰ ὑπῆρχεν, οὔτε χρῶμα, οὔτε ἦχος, οὔτε ὀσμή, οὔτε γεῦσις, οὔτε θερμότης, οὐδεὶς νοῦς θὰ ἐξιχνίαζε τοὺς μυστηριώδεις αὐτοῦ νόμους, οὐδεμία χεὶρ θὰ μετεκίνει τὰ μόρια ἐξ ὧν συνίσταται πρὸς παραγωγὴν νέων φαινομένων καὶ πρὸς θεραπείαν ἀναγκῶν ἀνυπάρκτων. Ὁ κόσμος χωρὶς τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἔμενεν οἷος εἶναι πάντοτε, σύνολον μορίων κινουμένων κατ' ἀνάγκην, διότι τοιοῦτος εἶναι καὶ μὲ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου. Οὔτε ἓν μόριον δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ προσθέσῃ εἰς τὴν ὕλην τοῦ κόσμου, οὔτε

ν᾽ ἀφαιρέσῃ ἀπ᾽ αὐτῆς, οὔτε ἕνα νόμον αὐτῆς ν᾽ ἀλλοιώσῃ, ἢ νὰ καταργήσῃ. Ἀλλὰ τί δύναται; Νὰ μελετήσῃ τὸν κόσμον, νὰ ἀνακαλύψῃ τοὺς νόμους αὐτοῦ καὶ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ ὑπὲρ ἑαυτοῦ· τοῦτο εἶναι τὸ ἔργον τῆς ἐλευθερίας του, καὶ οὕτω συνδυάζεται καὶ συμβιβάζεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἀνάγκην τοῦ κόσμου. Ἡ φύσις ἀναπτύσσει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μου τὰς καλλονὰς καὶ τὸ μεγαλεῖόν της, ἀλλ᾽ οἱ νόμοι τῆς φύσεως δὲν παραβαίνονται, δὲν ἀλλοιοῦνται, ἐὰν στρέψω τὸ βλέμμα πρὸς τὰ δεξιὰ ἢ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐὰν τὸ ἀνυψώσω εἰς τὸν οὐρανὸν ἢ ἐὰν τὸ προσηλώσω εἰς ἕνα κόκκον ἄμμου ἐπὶ τῆς παραλίας· φύονται πανταχοῦ τῆς γῆς δένδρα καρποφόρα, ἀλλ᾽ οἱ νόμοι τῆς γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως αὐτῶν δὲν καταργοῦνται, ἐὰν δρέψω τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τῶν καρπῶν αὐτῶν πρὸς διατροφήν μου. Ἡ διατροφή μου γίνεται κατὰ τοὺς ὑλικοὺς καὶ ἀναγκαίους νόμους τοῦ σώματος, καθὼς τὸ δένδρον γεννᾶται, ἀναπτύσσεται καὶ θνήσκει κατὰ τοὺς νόμους τῆς φυτικῆς ζωῆς, ἀλλ᾽ ἐὰν κόψω ἢ καύσω τὸ δένδρον, ἐξ ἀνάγκης παύει ἡ ἐνέργεια τῶν φυτικῶν νόμων, καὶ ἄλλη ἄλλων ἄρχεται, ἡ ἐνέργεια τῶν νόμων τῆς ἀνοργάνου ὕλης, καὶ οὕτω

καθ' ἑξῆς. Ἐσκέφθης ποτέ, φίλε μου, τί εἶναι ἡ κίνησις ἐν τῇ φύσει, ἡ μετατόπισις τῶν μορίων αὐτῆς, ἡ πρὸς ἄλληλα προσέγγισις ἢ ἀπομάκρυνσις αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων; Πρέπει νὰ σκεφθῇς περὶ τούτου, διότι ἐν τούτῳ θὰ εὕρῃς πῶς συμβιβάζεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἀνάγκην. Τὰ μόρια τῆς ὕλης κινοῦνται ἀκαταπαύστως, καὶ εἰς τὴν κίνησιν ταύτην δύναται νὰ ἐπεμβῇ καὶ ἐπεμβαίνει ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κίνησις αὕτη εἶναι τὸ μυστηριῶδες ἐλατήριον τῶν ποικίλων ἐνεργειῶν τοῦ κόσμου, καὶ τὸ ἐλατήριον τοῦτο εἶναι ὁ μοχλὸς τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας. Ὅτε μεταχειριζόμεθα τὸν μοχλὸν τοῦτον ἐλλόγως, τουτέστι κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς ἐπιστήμης, ἣν δημιουργεῖ ὁ λόγος, ὡς ἐν καιρῷ θέλομεν ἴδει, τότε ἐνεργοῦμεν ἐπωφελῶς ἐπὶ τῆς φύσεως, δὲν ἀλλοιοῦμεν τοὺς νόμους καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῆς, ἀλλὰ τὰ μετακινοῦμεν, καὶ μετατοπίζομεν, καὶ τρέπομεν πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν. Τοιουτοτρόπως μεταβάλλεται τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, ἡ ἀγρία φύσις ἡμεροῦται καὶ τρόπον τινὰ ἐξανθρωπίζεται, διότι γίνεται ἐνδιαίτημα τερπνὸν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ἡ αὐτὴ ἐλευθερία ἥτις παράγει τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν ἐξωτερικεύεται διὰ τῆς ἐπὶ τῆς

φύσεως ἐνεργείας, μεταβάλλει τὴν φύσιν διὰ τῆς βιομηχανίας, οἰκειοποιεῖται τὰ ὑλικὰ ἀντικείμενα, καὶ γεννᾷ τὴν ἰδιοκτησίαν, ἥτις εἶναι ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος ὡς ἡ ἐλευθερία, ἣν μαρτυρεῖ, καὶ ἐξ ἧς ἀπορρέει· ἡ αὐτὴ ἠθικὴ ἐλευθερία παρατεινομένη εἰς τὰ ἐκτὸς γίνεται ἀστικὴ καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία, καὶ οὐδεμία ἐλευθερία θὰ ὑπῆρχεν ἐν τοῖς νόμοις καὶ τοῖς θεσμοῖς, εἰ μὴ ὑπῆρχε πρότερον ἐν τῷ ἀτόμῳ. Ἡ πρέπει λοιπὸν νὰ καταργήσωμεν καὶ αὐτὴν τὴν λέξιν, καὶ νὰ λησμονήσωμεν τὴν δι' αὐτῆς δηλουμένην ἔννοιαν, καὶ νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει οὔτε ἀστικὸν οὔτε πολιτικὸν δικαίωμα ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον, καὶ πάντα δύναται νὰ τροπολογήσῃ καὶ νὰ καταργήσῃ ἡ αὐθαίρετος θέλησις τοῦ νομοθέτου, ἢ ἐὰν πιστεύομεν ὅτι ὑπάρχουσιν ὅρια εἰς τὴν θέλησιν ταύτην, ὅρια ἀνυπέρβλητα περιφρουροῦντα τὴν νόμιμον ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν ὅτι ἡ ἐνέργεια αὕτη εἶναι ἀπόρροια ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας, ἥτις εἶναι ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστος. Διὰ τοῦτο, φίλτατε, ἡ παραγνώρισις τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος συνεπιφέρει τὴν παραβίασιν πάσης ἄλλης ἐλευθερίας, τὴν παραμόρφωσιν τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου, τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ

ὠφελίμου εἰς τὸ δίκαιον, τὴν κτηνώδη σύγκρουσιν τῶν ἰδιοτελειῶν, καὶ τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ πολιτείᾳ ὑπερίσχυσιν καὶ ἐνθρόνισιν τῆς εἴτε ἄνωθεν εἴτε κάτωθεν ἐξασκουμένης τυραννίας. Ἀπ' ἐναντίας, ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι ὑπάρχει ἐντὸς ἑκάστου ἐξ ἡμῶν ἡ αὐτὴ ἠθικὴ ἐλευθερία, δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν ὅτι ἑκάστη τῶν ἐλευθεριῶν τούτων εἶναι ἐξ ἴσου νόμιμος, καὶ ὅτι τὸ ἀμοιβαῖον σέβας τῶν ἐλευθεριῶν τούτων, ὅ ἐστιν ἡ δικαιοσύνη, εἶναι ὁ θεμελιώδης καὶ ἀπαραίτητος ὅρος τῆς εἰρηνικῆς συμβιώσεως καὶ τῆς εὐημερίας τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἐντεῦθεν πᾶσαι αἱ θεωρίαι τοῦ δικαίου μετὰ μαθηματικῆς ἀκριβείας ἐξάγονται καὶ λογικῶς ἀποδεικνύονται. Ἀλλ' εἶναι καιρὸς νὰ λύσωμεν καὶ τὴν τελευταίαν ἀπορίαν σου. Πῶς δύναται, λέγεις, νὰ ὑπάρξῃ ἐλευθερία ἐν ἡμῖν, ἐν ᾧ πᾶν ὅ,τι πράττομεν, τὸ πράττομεν διά τινα λόγον, καὶ πρᾶξις ἄνευ λόγου εἶναι ἀκατάληπτος;

Τοῦτο εἶναι τωόντι τὸ ἰσχυρότερον κατὰ τῆς ἐλευθερίας ἐπιχείρημα, καὶ τοῦτο ἐπιφέρουσι πολλάκις οἱ ὑλισταὶ εἰς ὑποστήριξιν τῆς καθολικῆς ἀνάγκης. Ὅτε διασκεπτόμεθα (λέγουσι) πρὶν ἀποφασίσωμεν πρᾶξίν τινα, τί γίνεται ἐν ἡμῖν; γίνεται πάλη μεταξὺ διαφόρων λόγων, μεταξὺ

διαφόρων ἐλατηρίων, εἴτε τοῦ αὐτοῦ εἴδους εἴτε ποικίλων εἰδῶν, πάλη λ. χ. μεταξὺ τοῦ πάθους καὶ τοῦ καθήκοντος, ἢ μεταξὺ διαφόρων παθῶν ἢ καθηκόντων, πάλη μεταξὺ τῆς ἰδιοτελείας καὶ τῆς συναισθήσεως τῆς δικαιοσύνης, πάλη μεταξὺ φόβου προσεχοῦς κακοῦ καὶ ἐλπίδος μείζονος ἀγαθοῦ, καὶ κατὰ τὴν πάλην ταύτην, ἣν γινώσει ἕκαστος ἐξ ἰδίας πείρας καὶ ζωηρῶς παριστᾷ ἡ δραματικὴ ποίησις καὶ ἡ μυθιστοριογραφία, πολλάκις ταλαντευόμεθα, καὶ μένομεν μετέωροι, μέχρις οὗ εἷς τῶν ἀντιθέτων λόγων ὑπερνικήσῃ τῶν ἄλλων, καὶ τότε γίνεται ἀπόφασις καὶ ἐνέργεια. Ποῦ ἐν τούτοις ἐλευθερία; ποῦ ἐλευθερία εἰς ἐκείνας τὰς πράξεις αἵτινες μηχανικῶς πως γίνονται, εἴτε κατὰ μακρὰν ἕξιν, εἴτε κατ' ἀντανάκλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐνεργειῶν (actions reflexes); καὶ αἱ πλεῖσται τῶν πράξεών μας δὲν ἀνάγονται εὐκόλως εἰς τὰς τελευταίας ταύτας; — Τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα θέλεις ἀκούσει πανταχοῦ ἐπαναλαμβανόμενα καὶ κατὰ διαφόρους τρόπους μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπιδεξίως ἀναπτυσσόμενα· καί τινες προβαίνουσιν ἔτι περαιτέρω ἰσχυριζόμενοι ὅτι ὅπως ἀποφανθῶμεν ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως ἐλευθερίας τινὸς ἐν ἡμῖν, ἔπρεπε νὰ γνωρίζωμεν πάντα τὰ ἐλατήρια τῆς

παγκοσμίου κινήσεως καὶ ἐνεργείας, διότι δυνατὸν ν' ἀπατώμεθα, δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ, ἐν ᾧ πιστεύομεν ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι, ὑπολανθάνον ἐλατήριον, οὗ δὲν ἔχομεν συνείδησιν, καὶ μάλιστα τοιοῦτον ἐλατήριον δέον νὰ ὑπάρχῃ, ἄλλως, ἡ ἡμετέρα ἐνέργεια μεμονωμένη, ἄνευ προηγουμένων, ἄσχετος πρὸς τὰς ἄλλας κοσμικὰς ἐνεργείας, αὐθύπαρκτος, ἀνεξάρτητος, αὐθαίρετος καὶ αὐτεξούσιος, οὐ μόνον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, ἀλλ' οὔτε κἂν νὰ νοηθῇ, ὥστε καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἡ συνείδησις μαρτυρεῖ τὴν ἐλευθερίαν, ἡ συνείδησις μᾶς ἀπατᾷ, ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπάτη τῆς συνειδήσεως. — Βλέπεις, φίλε, ὅτι οὐ μόνον δὲν ἀποφεύγω, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύω τὰ ἐπιχειρήματά σου, ἐλπίζω δὲ ὅτι ἡ ἐνίσχυσις αὕτη καταδεικνύουσα ἐναργέστερον τὴν φύσιν αὐτῶν θέλει διευκολύνει τὴν ἀνασκευήν των.

Καὶ ἂς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τοῦ τελευταίου.—Ἐὰν μᾶς ἀπατᾷ ἡ συνείδησις περὶ τῆς ἐλευθερίας, διατί ἆρα νὰ τὴν πιστεύσωμεν περὶ τῶν ἄλλων; καὶ πῶς νὰ προβῶμεν εἰς τὴν μόρφωσιν οἵας δήποτε ἐπιστήμης, ἐὰν τὰ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως μαρτυρούμενα γεγονότα ἀποκλείσωμεν ὡς ἀβέβαια καὶ ἀπίστευτα; καὶ τί γίνεται γνωστὸν ἡμῖν ἄλλως ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως; δὲν γνωρίζομεν τὰ ἐκτὸς

διὰ τῶν ἐντός, καὶ πᾶσα οἵα δήποτε θεωρία, εἴτε τοῦ ἀνθρώπου εἴτε τοῦ κόσμου, δὲν κατασκευάζεται δι' ἐσωτερικῆς τινος ἐργασίας, ἧς ἔχομεν διηνεκῆ καὶ καθαρὰν συνείδησιν; καὶ αὐτὴ ἡ ὕπαρξις τῶν ἐκτὸς δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς συνειδήσεως; διότι πῶς ἠξεύρομεν ὅτι ὑπάρχει τι ἐκτὸς ἡμῶν, εἰμὴ παραβάλλοντες τὰς ἐντυπώσεις πρὸς ἀλλήλας, καὶ διακρίνοντες μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐν ἡμῖν καὶ ὑφ' ἡμῶν τελουμένων ἐνεργειῶν, καὶ ἐλλόγως συμπεραίνοντες ὅτι τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἐξωτερικόν τι αἴτιον, παρὰ τὸ ἐγώ, τὸ οὐκ ἐγώ, τουτέστιν ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος; Ἡ μαρτυρία τῆς συνειδήσεως δὲν διαμερίζεται, τὸ κῦρος αὐτῆς εἶναι ἀδιαίρετον, δύναται ἐνίοτε νὰ μᾶς ἀπατήσῃ, ἀλλὰ πάλιν δι' αὐτῆς ἀνακαλύπτομεν τὴν ἀπάτην, καὶ τὴν διασκεδάζομεν. Ἐὰν δὲ ἀπαιτεῖται νὰ γνωρίσωμεν πάντα τὰ ἐλατήρια τῆς παγκοσμίου κινήσεως καὶ ἐνεργείας πρὶν παραδεχθῶμεν τὴν περὶ τῆς ἐλευθερίας μαρτυρίαν τῆς συνειδήσεως, τότε ἡ καθολικὴ αὕτη γνῶσις εἶναι ἀναγκαία καὶ πρὸς παραδοχὴν οἵου δήποτε ἄλλου ὑπὸ τῆς συνειδήσεως μαρτυρουμένου γεγονότος, δηλαδὴ ἢ πρέπει νὰ ἔχωμεν τὴν πανσοφίαν τοῦ Θεοῦ ἢ νὰ μὴ πιστεύωμεν οὔτε τὴν ὕπαρξίν μας. Ὡς δὲ πρὸς τὰς μηχανικὰς πράξεις αἵτινες γίνον-

ται καθ' ἕξιν ἢ κατ' ἀντανάκλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐνεργειῶν, πρέπει νὰ γίνῃ διάκρισις. Τοιαῦται πράξεις βεβαίως ὑπάρχουσι, καὶ οὐδεὶς τὰς ἀρνεῖται, ἀλλ' αἱ μὲν πρῶται δὲν εἶναι εἰμὴ ἐπαναλήψεις πρώτης τινὸς πράξεως ἣν ἐλευθέρως ἀπεφασίσαμεν καὶ μετήλθομεν, ἐπιβάλλοντες αὐτὴν εἰς τὸ σύστημα τῶν νεύρων τῆς κινήσεως, ἅτινα ὀοθείσης τῆς αὐτῆς ἀφορμῆς ἐπαναλαμβάνουσιν αὐτὴν χωρὶς νὰ ἔχωσιν ἀνάγκην νέας ὠθήσεως, ἐπειδὴ προδιετέθησαν εἰς αὐτήν, ὡς μηχανὴ προωρισμένη εἴς τινα κίνησιν καὶ ἐπαναλαμβάνουσα αὐτήν, ὁσάκις ἐπαναλαμβάνεται ἡ ὤθησις· καὶ εἶναι νόμος τῆς ὕλης οὐχ ἧττον ἢ τοῦ πνεύματος, ὅτι ἡ ἐπανάληψις διευκολύνει τὴν ἐνέργειαν, καὶ αὕτη διὰ τῆς μακρᾶς ἕξεως γίνεται σχεδὸν αὐθορμήτως, ὥστε κατὰ τὰς πράξεις ταύτας ναὶ μὲν δὲν ἐπεμβαίνει ἡ ἐλευθερία, ἀλλ' ἐνήργησεν ἀπ' ἀρχῆς, ἅπαξ διέταξε, πάντοτε ὑπακούεται, καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι δυνάμεθα νὰ τὰς διακόψωμεν καὶ νὰ μὴ τὰς ἐπαναλάβωμεν, ἐὰν θέλωμεν. Αἱ δὲ δεύτεραι, αἱ κατ' ἀντανάκλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐνεργειῶν, εἶναι ἐπίσης γεγονὸς ἀναντίρρητον καὶ ὑπὸ ἀναριθμήτων πειραμάτων βεβαιούμενον. Ἡ πίεσις αἰσθητικοῦ τινος νεύρου μεταδίδοται εἰς τὸ κέντρον εἰς ὃ λήγει, καὶ ἐξ

οὗ ἐξαρτᾶται, καὶ ἐκεῖ προκαλεῖ ἀντενέργειαν ἥτις παράγει τὴν κίνησιν ἑτέρου νεύρου κατ' ἀνταναάκλασιν, χωρὶς νὰ ἐπεμβῇ ποσῶς ἡ ἡμετέρα θέλησις, καὶ τοιαῦται εἶναι αἱ πλεῖσται τῶν ἐνστιγματικῶν πράξεων, ὡς ἡ κλεῖσις τῶν ὀφθαλμῶν ὅτε προσβάλλονται ὑπὸ αἰφνιδίου φωτὸς καὶ ἄλλαι πολλαί, ἃς μελετᾷ ἡ φυσιολογία καὶ οὐδεὶς ἀρνεῖται. Αἱ πράξεις αὗται τελοῦνται κατ' ἀνάγκην, ἂν καὶ ταύτας δύναται ἐνίοτε νὰ ἐμποδίσῃ ἢ ν' ἀναστείλῃ ἡ δύναμις τῆς θελήσεως. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι ἐὰν πᾶσαι αἱ πράξεις, καὶ ἰδίως αἱ ἠθικαὶ γίνονται κατ' ἀνταναάκλασιν καὶ κατ' ἀνάγκην, καὶ ἐνταῦθα εἰσερχόμεθα εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῆς συνειδήσεως, εἰς αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ ζητήματος, καὶ πρέπει νὰ ἴδωμεν, ἐὰν τῳόντι οἱ λόγοι δι' οὓς πράττομεν καταναγκάζουσι τὴν πρᾶξιν, ἢ ἐὰν ἡ ἠθικὴ πρᾶξις, καίτοι μετὰ λόγου, εἶναι ἐλευθέρα. Λυποῦμαι ὅτι θὰ παραταθῇ εἰσέτι ἡ ἐπιστολή μου, ἀλλὰ τί νὰ γίνῃ; Καταλαμβάνω ὅτι εἶσαι ἀνυπόμονος νὰ φθάσῃς εἰς αὐτὸν τὸν κεντρικὸν δεσμὸν τοῦ ζητήματος, καὶ ἀφ' ἑτέρου, εἶναι καλὸν νὰ ἔχῃς ὑπ' ὄψει τὸ σύνολον τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ ἐπιχειρημάτων, ἵνα ἀποφασίσῃς.

Πῶς; ν' ἀποφασίσῃς ἐν ᾧ δὲν εἶσαι ἐλεύθερος; Τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἂς

ἴδωμεν. — Τί θὰ εἶναι ἡ ἀπόφασίς σου; ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἐλευθερίας ἢ τῆς ἀνάγκης. Καὶ πῶς θὰ γίνῃ ἡ ἀναγνώρισις αὕτη; θέλεις μελετήσει ὅσα σοὶ ἐξέθηκα, καὶ θέλεις παραβάλει πρὸς τὰ ἐν σεαυτῷ γινόμενα, ὅτε σκέπτεσαι περί τινος πράξεως· καὶ εἰ μὲν συνάδουσι πρὸς αὐτά, καὶ ἡ περιγραφή μου τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης ἐργασίας εἰκονίζει ἀκριβῶς τὴν πραγματικότητα, θέλεις ὁμολογήσει ὅτι εἶσαι ἐλεύθερος, εἰ δὲ μή, θέλεις εἴπει ὅτι δὲν εἶσαι. Καὶ ἐὰν δὲν ἤξευρα πόσον εἶσαι εἰλικρινής, θὰ προσέθετον, ὅτι καὶ ἀναγνωρίζων τὴν ἐλευθερίαν, θὰ ἠδύνασο νὰ εἴπῃς ὅτι δὲν ὑπάρχει, εἴτε ἐκ πεισμονῆς, εἴτε ἐκ ψευδοῦς φιλοτιμίας, εἴτε ἐξ ἰδιοτροπίας, εἴτε ἐξ ἄλλης οἵας δήποτε αἰτίας. Ἀλλ' εἰπέ μοι, ἀγαπητέ, ποῦ ἐν τούτοις ἡ ἀνάγκη; καὶ ἡ μελέτη καὶ ἡ παραβολὴ καὶ ἡ κρίσις καὶ ἡ ἀπόφανσις δὲν θὰ γίνωσιν, ἐὰν θέλῃς καὶ ὡς θέλεις; καὶ ἐὰν ἡ θέλησίς σου στηρίζεται εἰς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον λόγον, καὶ προαιρεῖται τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, αἰσθάνεσαι βίαν τινὰ πιέζουσαν τὴν θέλησίν σου, ὑλικὴν βίαν, διότι ἐν τῇ ὕλῃ ὑπάρχει ἀνάγκη, ἀνάγκη καὶ ὕλη εἶναι ἀχώριστα; δὲν αἰσθάνεσαι, ἀπ' ἐναντίας, ὅτι ἐν τῷ ἐσωτερικῷ κόσμῳ τῆς διανοίας σου εἶσαι ἐλεύθερος, ὅλως ἐλεύθερος; τί κοινὸν μεταξὺ τῆς ἐπιρ-

ροῆς ἣν ἐξασκεῖ ὁ δεῖνα ἢ δεῖνα λόγος ἐπὶ τῆς θελήσεώς σου καὶ τῆς ἐπιδράσεως ἰσχυροτέρας τινὸς δυνάμεως ἐπὶ κατωτέρας; Ἡ σχέσις μεταξὺ τῆς θελήσεως καὶ τοῦ παρακινοῦντος αὐτὴν λόγου εἶναι σχέσις ἰδεώδης, σχέσις ὅλως νοερὰ μεταξὺ ἰδεῶν, οὐδὲν ἔχουσα κοινὸν πρὸς τὴν συνάπτουσαν τὰ ὑλικὰ μόρια πρὸς ἄλληλα διὰ τῆς ἐπ' ἀλλήλων ἐνεργείας, καὶ ὁσάκις λέγομεν ὅτι ὑπάρχουσιν ἐντὸς ἡμῶν ἐλατήρια συγκρουόμενα, καὶ ὅτι ἡ ὑπερκράτησις τοῦ ἰσχυροτέρου παράγει τὴν πρᾶξιν, ἐκφραζόμεθα μεταφορικῶς καὶ οὐχὶ κατ' ἀλήθειαν, δηλαδὴ μεταφέρομεν αὐθαιρέτως ἐντὸς ἡμῶν ὅ,τι εἶναι ἐκτός, διότι οὐδεὶς τῶν νόμων τῆς ἐξωτερικῆς ἀνάγκης ἀληθεύει εἰς τὰ ἐντός, οὔτε ὁ μαθηματικὸς ὑπολογισμός, οὔτε ἡ βεβαία πρόρρησις, οὔτε ἡ ἐξέλεγξις τῆς πείρας, οὔτε ἡ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ἐπαλήθευσις. Ὅτι δὲ τὰ ἐλατήρια τῶν πράξεών μας εἶναι ἰδεώδους καὶ οὐχὶ ὑλικῆς φύσεως, τοῦτο εὐκόλως ἀποδεικνύεται. Δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι καὶ ὑλικὰ ἐλατήρια ὑπάρχουσιν ἐντὸς ἡμῶν, ὡς τὸ ἔνστιγμα, καὶ μέχρι τινὸς τὸ πάθος, ἀλλ' ἅμα ἄρχεται ἡ διάσκεψις, ἅμα τῆς πράξεως προηγεῖται οἵα δήποτε ἐκτίμησις τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ λόγων, ἅμα δηλαδὴ πράττομεν ὡς ἄνθρωποι καὶ οὐχὶ ὡς κτήνη, ἐπέρχεται ἡ ἰδέα, ἢ μᾶλλον,

πολλαὶ καὶ ποικίλαι ἰδέαι παντὸς εἴδους, αἵτινες παρίστανται εἰς τὸ πνεῦμα ἀνακαλούμεναι ὑπὸ τῆς μνήμης, συνδεόμεναι διὰ τῆς συζεύξεως, ζωογονούμεναι ὑπὸ τῆς φαντασίας καὶ ἐφελκύουσαι ἐναλλὰξ τὴν προσοχήν μας, καὶ ἐξ ὧν ἄλλας ἀπορρίπτομεν, ἄλλας διατηροῦμεν ὑπὸ ἐξέτασιν, καὶ παραβάλλομεν, καὶ ἐκτιμῶμεν, καὶ βασανίζομεν, μέχρις οὗ ἐκλέξωμεν τὸν κρείττονα λόγον παραδεχόμενοι αὐτὸν καὶ κατ' αὐτὸν ἀποφασίζοντες· ἀλλ' ὁ λόγος οὗτος οὐδεμίαν ἔχει καταναγκαστικὴν δύναμιν ἐπὶ τῆς θελήσεως ἡμῶν, διότι ἐν ᾧ τὸν προτιμῶμεν, καὶ ἀποφασίζομεν, καὶ πράττομεν κατ' αὐτόν, ἠξεύρομεν ὅτι ἠδυνάμεθα νὰ τὸν ἀπορρίψωμεν, καὶ νὰ πράξωμεν ἄλλως ἢ ὡς ἐπράξαμεν, ἔχομεν δηλαδὴ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ παραδοχῇ τοῦ κρείττονος λόγου τὴν συνείδησιν τῆς ἐλευθερίας· ἡ παραδοχὴ αὕτη συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐλευθερίαν, καὶ μάλιστα τὴν ὑποθέτει· ὑπερνικᾷ ὁ κρείττων λόγος, διότι ἡμεῖς τὸν προετιμήσαμεν, οὐχὶ διότι κατηνάγκασε τὴν θέλησίν μας, ἀλλὰ διότι ἡ θέλησίς μας ἐλευθέρως ὑπεβλήθη εἰς αὐτόν. Ἐὰν δὲ ἠδυνάμην καὶ αὐτὴν τὴν φύσιν τῶν ποικίλων λόγων τῶν πράξεών μας ν' ἀναλύσω ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἤθελον εὐκόλως σοὶ ἀποδείξει ὅτι καὶ εἰς τὴν γένεσιν τῶν πλείστων

ἔλαβε μέρος ἡ ἐλευθερία, ἥτις προϋπῆρχεν αὐτῶν, ἀλλὰ τοῦτο θέλει σὲ διδάξει ἡ πλήρης καὶ συστηματικὴ μελέτη τῆς ψυχολογίας. Καιρὸς εἶναι νὰ κλείσω τὴν ἐπιστολήν μου, καὶ θέλω περιμείνει τὴν ἀπάντησίν σου.

ΙΓ΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Πολὺ εὐγνωμονῶ, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, διὰ τὴν ὑπομονὴν μεθ' ἧς μοι ἀνέπτυξας τὰ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐπιχειρήματα· εἶναι δὲ ταῦτα τόσῳ πειστικά, ὥστε οὐδὲν ἔχω ν' ἀντιτάξω, καὶ τώρα νοῶ πόσον εἶναι πολύτιμος ἡ ἐλευθερία, καὶ ὅτι εἶναι τωόντι τὸ μεγαλήτερον δῶρον, ὡς ἔλεγεν ὁ Δάντης, ὅπερ ἠδύνατο νὰ μᾶς κάμῃ ὁ Θεός, καθ' ὅσον δι' αὐτοῦ γινόμεθα συνεργοὶ τῆς δημιουργίας του· τώρα νοῶ διατί καὶ πῶς ἡ ἐλευθερία εἶναι ἱερὸν δικαίωμα τοῦ τε ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας, καὶ ἀναγνωρίζω πληρέστατα ὅτι ἄνευ τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ ἐγὼ ἐξαφανίζεται. Ἀλλὰ ἐπίτρεψόν μοι νά σ' ἐρωτήσω· τὴν βεβαιότητα ταύτην ἣν ἐπορίσθημεν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως δυνάμεθα νὰ μεταδώσωμεν καὶ εἰς

ἄλλους; ἔχουσιν ἄρα πάντες ἐν ἑαυτοῖς ὅσα παρατηροῦμεν ἐν ἡμῖν; Ἡ ἀτομικὴ ἡμῶν παρατήρησις ἰσχύει πρὸς ἡμᾶς, δὲν δύναται νὰ ἰσχύσῃ πρὸς τοὺς ἄλλους. Ὅταν ἀποδειχθῇ ἀλήθειά τις τῶν περὶ τὴν φύσιν ἐπιστημῶν, πάντες τὴν ἀποδέχονται, διότι δύνανται νὰ τὴν ἐπαληθεύσωσι, καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ τοιαῦται ἀλήθειαι ἔχουσι κῦρος ἀληθῶς ἐπιστημονικόν, καὶ εἶναι ἀλήθειαι πρὸς πάντας· ἀλλ' αἱ ψυχολογικαὶ παρατηρήσεις καὶ ἀνακαλύψεις γινόμεναι ὑφ' ἡμῶν καὶ ἐντὸς ἡμῶν πῶς δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς γενικαὶ ἀλήθειαι; Ὅ,τι παρατηρεῖ ὁ φιλόσοφος ἐν τῷ ἰδίῳ πνεύματι, δὲν ὑπάρχει ἴσως ἐν τῷ πνεύματι τῶν ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἀρνοῦνται ὅτι διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως δύναται νὰ κατασκευασθῇ ἀληθὴς ἐπιστήμη. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον φαίνεται ἀβεβαία καὶ ἀνεπίδεκτος ἐπιστημονικῆς γενικότητος ἡ καθ' ἡμᾶς ψυχολογία, καθ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος βαθμηδὸν ἐμορφώθη οἷος εἶναι σήμερον, καὶ ὁ σωματικὸς ὀργανισμός του εἶναι ἡ τελευταία μεταμόρφωσις ἄλλων προγενεστέρων καὶ ἀτελεστέρων, καθὼς δοξάζουσιν οἱ πλεῖστοι τῶν καθ' ἡμᾶς φυσιοδιφῶν, οἵτινες εὑρίσκουσι πρώτην τινὰ ὀργανικὴν μορφὴν ἔν τινι ἀοράτῳ σχεδὸν κυττάρῳ ἐκ τινος ὕλης ἣν πρω-

τόπλασμα ὀνομάζουσι, καὶ ἐκ τῆς πρώτης ταύτης ὀργανικῆς μορφῆς ἰσχυρίζονται ὅτι παρήχθησαν διὰ διαδοχικῶν μεταμορφώσεων πᾶσαι αἱ ἄλλαι μέχρι τοῦ τελευταίου ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου· καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἀχώριστος τοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ ἀναπτύσσεται καὶ τελειοποιεῖται ἀναλόγως πρὸς αὐτόν, ἡ ψυχή σου καὶ ἡ ψυχή μου βεβαίως διαφέρουσι τῆς ψυχῆς τοῦ πρώτου ἀνθρώπου ὃν ἀναφέρει ἡ ἱστορία, καὶ πολλῷ μᾶλλον διαφέρει ἐκείνης τῶν προϊστορικῶν προγόνων μας, ὧν τὰ λείψανα εὑρίσκομεν εἰς τὰ διάφορα στρώματα τῆς γηΐνης σφαίρας. Ἐὰν δὲ ἡ ἄλυσις αὕτη τῶν ὀργανισμῶν δὲν διακόπτεται, τότε ἔχουσι ψυχὴν ἐλευθέραν καὶ τὰ κατώτερα ζῷα, καὶ ἡ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡμῶν διαφορὰ εἶναι μόνον διαφορὰ βαθμοῦ καὶ ἀναπτύξεως, δὲν εἶναι διαφορὰ φύσεως, καὶ τότε ποῦ ἡ ὑπεροχή μας, ἐφ' ᾗ τοσοῦτον ἐπαιρόμεθα καὶ μεγαλαυχοῦμεν; καὶ ποῦ μένει ἡ βεβαιότης ἐκείνης τῆς ἐπιστήμης ἣν διὰ τῶν ψυχολογικῶν παρατηρήσεων τοσοῦτον ἐπιπόνως καὶ διὰ τοσούτων πεισματωδῶν συζητήσεων κατασκευάζομεν; Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ παντὸς ἡ παροῦσα ἐποχὴ τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι μία στιγμή, καὶ τί εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος ὁ βίος ἑνὸς ἀνθρώπου, ἔστω καὶ τοῦ μεγί-

στου τῶν ψυχολόγων; Νομίζω ὅτι δὲν ἀρνεῖσαι τὰς ἀληθείας ταύτας, καὶ ἀμφιβάλλω, ἀγαθὲ διδάσκαλε, ἐὰν μὲ αὐτὰς συμβιβάζωνται ὅσα μ' ἐδίδαξας μέχρι τοῦδε.

ΙΔ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Εἶναι σύντομος ἡ ἐπιστολή σου, φίλε Εὐγένιε, ἀλλὰ περιέχει τρία σπουδαιότατα ζητήματα, ἅτινα συνενοῦνται ἐν τῷ πνεύματί σου, καί, καθ' ἣν δίδεις εἰς αὐτὰ λύσιν, συναποτελοῦσιν ἓν μόνον ἐπιχείρημα οὐ μόνον κατὰ τῆς βεβαιότητος τῆς ἐλευθερίας, ἣν παρεδέχθης, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως πάσης ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως ψυχολογικῆς θεωρίας. Ἤλπιζον ὅτι σοὶ εἶχον ἀποδείξει ὅτι ὁ μόνος τρόπος καθ' ὃν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν τὰ ἐν ἡμῖν καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἐκτὸς ἡμῶν εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις, καὶ ὅτι ἐπομένως ἡ κατασκευαζομένη δι' αὐτῆς ἐπιστήμη εἶναι καὶ νόμιμος καὶ βεβαία. Ἀλλ' ἤδη ἡ ἀπόδειξις αὕτη δέν σοι ἀρκεῖ, καὶ τὸ πρῶτον ζήτημα ὅ μοι θέτεις εἶναι, πῶς ἠξεύρομεν ὅτι ὅσα παρατηροῦμεν ἐντὸς ἡμῶν ὑπάρχουσι καὶ ἐντὸς

τῶν ἄλλων, καὶ ἐὰν δὲν τὸ ἠξεύρωμεν, πῶς δικαιούμεθα ν' ἀναβιβάσωμεν τὰς ἀτομικὰς ἡμῶν παρατηρήσεις εἰς τὸν ὕπατον βαθμὸν τῆς ἐπιστήμης; Τὸ ζήτημα εἶναι τωόντι σπουδαῖον καὶ ἄξιον μεγάλης προσοχῆς, ἀλλὰ πρὸς λύσιν αὐτοῦ δέον νὰ εἰσέλθωμεν εἰς λογικάς τινας θεωρίας, περὶ ὧν ὁ διδάξας σε τὴν λογικὴν δέν σ' ἐφώτισεν ἴσως ἀρκετά.

Βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ εἰσδύσωμεν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἄλλων, καὶ νὰ λάβωμεν ἄμεσον γνῶσιν τῶν ἐν αὐτῷ, ὅθεν ἀγνοοῦμεν, καὶ αἰωνίως θέλομεν ἀγνοεῖ, ἐάν, φέρ' εἰπεῖν, τὸ χρῶμα ὅπερ ὀνομάζομεν ἐρυθρὸν παράγῃ ἐν πᾶσι τὴν αὐτὴν αἴσθησιν ἣν ἡμεῖς ἔχομεν ἢ ἄλλην τινά, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορον, ἀρκεῖ νὰ νοῶμεν ἀλλήλους διὰ τῆς χρήσεως τῶν αὐτῶν λέξεων πρὸς δήλωσιν τῶν αὐτῶν πραγμάτων, οἷα δήποτε εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ αἴσθησις ἣν ἕκαστος ἡμῶν λαμβάνει ἐκ τῆς ἐντυπώσεως αὐτῶν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων του. Ἀλλ' εἴτε ἡ αὐτὴ εἶναι ἐν πᾶσιν ἡ αἴσθησις, εἴτε ἄλλη, τὸ ζήτημα περὶ οὗ πρόκειται εἶναι ἄλλης φύσεως καὶ γενικώτερον, διότι, ὡς θέλεις ἴδει μετ' ὀλίγον, ἐπεκτείνεται εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην, καὶ ἀνάγεται εἰς τοῦτο· ἐκ τῶν ἀτομικῶν παρατηρήσεων, εἴτε ἐσωτερικῶν εἴτε ἐξω-

τερικῶν, τοῦτο εἶναι ἀδιάφορον, δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν γενικὰς θεωρίας; δὲν εἶναι τοῦτο τὸ ζήτημα; καὶ δὲν ἀπήντησας τὴν λύσιν αὐτοῦ ἐν τῇ λογικῇ σου; πῶς ἄλλως γίνονται αἱ ἐπιστῆμαι εἰμὴ διὰ τῆς παρατηρήσεως, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως καὶ γενικεύσεως τῶν παρατηρηθέντων; Ἡ νοερὰ αὕτη ἐργασία ἔχει ἓν ὄνομα ἐν τῇ λογικῇ, καὶ ὀνομάζεται *ἐπαγωγή*, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ τῆς ἐπαγωγῆς θεωρία εἶναι πασῶν ἡ σκοτεινοτέρα καὶ μᾶλλον ἀμφισβητουμένη, ἴσως δέν σοι ἐξήγησαν ἐντελῶς τὴν φύσιν τῆς νοητικῆς ταύτης ἐνεργείας, καὶ ἔρχομαι νά σοι τὴν διασαφήσω.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ ἠξεύρῃς, καὶ ἠξεύρεις βεβαίως, ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν ἰδεῶν μας εἶναι γενικαί, ἰδέαι δηλαδὴ περιλαμβάνουσαι πολλὰ ἄτομα· λ. χ. ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου περιλαμβάνει πάντας τοὺς ἀτομικοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἁρμόζει εἰς αὐτούς, καὶ ἐὰν ὁρίσωμεν τὸν ἄνθρωπον ζῷον λογικόν, οἱ δύο οὗτοι χαρακτῆρες ἀληθεύουσιν ἐπὶ πάντων τῶν κατὰ μέρος ἀνθρώπων· καὶ ἐὰν ἀναλύσωμεν τοὺς δύο τούτους χαρακτῆρας εἰς τὰ ἐξ ὧν συνίστανται στοιχεῖα, φέρ' εἰπεῖν, ὅτι καθὸ ζῷον ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἰδιαίτερον ὀργανισμὸν μὲ διάφορα ὄργανα σχετιζόμενα πρὸς ἄλληλα, δι' ὧν ὁ ὀργανισμὸς οὗτος μορφόνεται, συντηρεῖται, αὐ-

ξάνει μέχρι τινός, καὶ ἔπειτα ἐξασθενεῖ βαθμηδὸν καὶ θνήσκει διαλυόμενος εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, ὅ,τι ἂν εἴπωμεν περὶ τοῦ χαρακτῆρος τούτου ἀληθεύει ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων· παρομοίως, ἐὰν εἴπωμεν ὅτι καθὸ λογικὸν ἐρευνᾷ τὴν φύσιν τῶν ὄντων, ζητεῖ τὰ αἴτια καὶ τὰ τέλη αὐτῶν, προσπαθεῖ δηλαδὴ νὰ μάθῃ τὸ πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διὰ τί τῶν ὄντων, ὅ ἐστι τὸν λόγον αὐτῶν, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως, καὶ γενᾷ ἐπιστήμας καὶ τέχνας πρὸς χρῆσιν αὐτοῦ, ἐπίσης πάντα ταῦτα ἀληθεύουσιν ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων. Καὶ διατί τοῦτο; διότι οἱ κοινοὶ χαρακτῆρες, οὓς νοερῶς ἀφαιροῦμεν καὶ ἐξ ὧν μορφόνομεν τὰ λεγόμενα γένη καὶ εἴδη, δὲν εἶναι ἐπινοήματα τοῦ πνεύματός μας, ἀλλὰ πραγματικῶς ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει, ὥστε ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει λογική τις κατάταξις εἰς γένη καὶ εἴδη καὶ ἄτομα, οὐχὶ βεβαίως ὡς ὑπάρχει ἐν τῷ πνεύματι ἡμῶν δι' ἐννοιῶν, ἀλλὰ εἰς αὐτὰ τὰ ἄτομα, δυνάμει ὧν ἔχουσι κοινῶν χαρακτήρων, οὓς ἀποσπῶμεν διὰ τῆς ἀφαιρέσεως, καὶ ἐξ ὧν μορφόνομεν τὰ ἡμέτερα γένη καὶ εἴδη, ἅτινα ὅταν μορφωθῶσιν ἀκριβῶς, ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὴν φύσιν, καὶ ἀληθεύουσιν ἐπὶ πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς περιλαμβανομένων ἀτόμων. Ὅτε δὲ ἀποδίδομεν

τὰ προσόντα τοῦ γένους, εἰς τὰ εἴδη, ἢ τὰ τοῦ εἴδους, εἰς τὰ ἄτομα, δυνάμει κοινοῦ μεταξὺ αὐτῶν χαρακτῆρος, τελοῦμεν ἐκείνην τὴν λογικὴν λειτουργίαν ἥτις λέγεται συλλογισμός, καὶ τοὺς κανόνας τοῦ ὀρθοῦ συλλογισμοῦ ὑποθέτω ὅτι ἐδιδάχθης ἐν τῇ λογικῇ, καὶ ἠξεύρεις ὅτι σύγκειται ἐκ τριῶν προτάσεων καὶ τριῶν ὅρων, ὧν ὁ εἷς λέγεται μέσος, διότι συνδέει τοὺς ἄλλους δύο, οἵτινες λέγονται ἄκρα, ὥστε τεθέντων τῶν ὅρων Α, Β, Γ, ὁ ὅρος Β εἶναι ὁ εἷς τὸ Α καὶ τὸ Γ κοινὸς χαρακτήρ, ὅθεν εἶναι ὁ μέσος, καὶ οἱ Α καὶ Γ εἶναι τὰ δύο ἄκρα, καὶ ἑπομένως αἱ τρεῖς προτάσεις συνδέονται διὰ τοῦ μέσου, ὡς ἐν τῷ διαγράμματι·

Α—Β—Γ
\ /
Α—Γ

Ὑπόθες ὅτι Α εἶναι τὸ γένος ἢ τὸ εἶδος, Β ὁ κοινὸς χαρακτὴρ δι' οὗ τὸ ἄτομον Γ περιλαμβάνεται εἰς τὸ γένος ἢ εἶδος Α, ἄρα ὅ,τι εἴπομεν περὶ τοῦ Α ἀληθεύει καὶ περὶ τοῦ Γ. Δὲν ἐκτείνομαι περισσότερον περὶ τούτων, διότι, ἐπαναλαμβάνω, σὲ ὑποθέτω γινώσκοντα ἤδη τὴν λογικὴν ταύτην θεωρίαν, καὶ δὲν ἀγνοεῖς ὅτι ὁ συλλογισμὸς οὗτος, δι' οὗ προβαίνομεν ἀπὸ τῶν γενικῶν

εἰς τὰ μερικά, ἀπὸ τῶν καθ' ὅλου εἰς τὰ κατὰ μέρος, λέγεται ἀποδεικτικός, καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους, ἐξαγωγικὸς (déductif).

Ἀλλὰ παρὰ τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ συλλογισμοῦ ὑπάρχει καὶ ἕτερον, ὁ δι' ἐπαγωγῆς, ἢ κατ' ἐπαγωγήν, ἢ ἐπαγωγικὸς (inductif) συλλογισμός, καθ' ὃν φαίνεται ὅτι ἀπ' ἐναντίας προβαίνομεν ἀπὸ τῶν μερικῶν εἰς τὰ γενικά, διότι λέγομεν τὰ ζῷα, φέρ' εἰπεῖν, Α, Β, Γ, Δ κλ. ἔχουσι τὸ δεῖνα προσόν, ἄρα πάντα τὰ ζῷα τὸ ἔχουσι, καὶ νοεῖς κάλλιστα ὅτι διὰ νὰ ἦναι ὁ συλλογισμὸς οὗτος τέλειος καὶ συμπερασματικός, πρέπει νὰ γνωρίζωμεν οὐ μόνον τὰ ζῷα Α, Β, Γ, Δ, ἀλλὰ πάντα τὰ ζῷα, ἵνα συμπεράνωμεν ὅτι πάντα ἔχουσι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος προσόν, ἀλλὰ τότε ὁ συλλογισμὸς δὲν εἶναι εἰμὴ ἐπανάληψις καὶ ταυτολογία. Καὶ τῳόντι, ὁ κατ' ἐπαγωγὴν συλλογισμὸς πάντοτε ἐθεωρήθη ὡς ἀτελής, διότι ἐκ τῶν ὀλίγων δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν λογικῶς περὶ πάντων. Καὶ ὅμως ἡ ἐπαγωγὴ εἶναι ὁ ἰσχυρότερος μοχλὸς τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων, καὶ διὰ τῆς ἐπαγωγῆς ἐμάθομεν ὅ,τι ἠξεύρομεν περὶ τῆς φύσεως τῶν ὄντων. Πῶς τοῦτο; Ἰδοὺ τὸ πῶς. Εἴδομεν ὅτι τὰ γένη καὶ τὰ εἴδη ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει διεσπαρμένα εἰς τὰ ἄτομα

καὶ συγκεκριμένα ἐν αὐτοῖς μετά τινων ὅλως ἀτομικῶν χαρακτήρων· λ. χ. ἐν τῷ Σωκράτει ὑπάρχουσιν οἱ ἀτομικοὶ αὐτοῦ χαρακτῆρες, ἡ σοφία, ἡ ἀρετή, ἡ εὐσέβεια, δι' ὧν διακρίνεται τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ οἱ γενικοὶ χαρακτῆρες, τὸ λογικὸν καὶ τὸ ζῷον, οἵτινες εἶναι κοινοὶ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, διότι οἷον δήποτε ἄτομον ὑπάγεται εἴς τι γένος, καὶ περιλαμβάνεται ἐν αὐτῷ. Παρομοίως ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τῆς φύσεως, πάντα ὑπάγονται εἴς τι γένος ἢ εἶδος· ἓν τεμάχιον σιδήρου λ. χ. ὑπάγεται εἰς τὸ εἶδος σίδηρος, ὅπερ ὑπάγεται εἰς τὸ γένος, μέταλλον, καὶ τοῦτο εἰς ἄλλο εὐρύτερον καὶ περιεκτικώτερον γένος, ὀρυκτόν, καὶ οὕτω καθεξῆς. Ὅτε λοιπὸν μελετῶμεν ἓν ἢ πλείονα ἀντικείμενα τῆς φύσεως λ. χ. τεμάχιά τινα σιδήρου καὶ δι' ἐπανειλημμένων παρατηρήσεων καὶ πειραμάτων ἀνακαλύπτομεν ἐν αὐτοῖς νέας ἰδιότητας, εἶναι φανερὸν ὅτι, ἂν καὶ κατὰ τὸ φαινόμενον ἐνεργοῦμεν ἐπί τινων ἀτόμων, πραγματικῶς ἐνεργοῦμεν ἐπὶ τοῦ εἴδους εἰς ὃ ὑπάγονται τὰ τεμάχια ταῦτα καὶ οὗ εἶναι δείγματα, καὶ ὅταν ἀνακαλύψωμεν ἐν αὐτοῖς νέαν τινὰ ἰδιότητα, προσθέτομεν ἓν νέον στοιχεῖον εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ εἴδους, καὶ ἑπομένως τὸ στοιχεῖον τοῦτο δυνάμεθα ἀσφαλῶς ν' ἀποδώ-

σωμεν εἰς πάντα τὰ εἰς αὐτὸ ὑπαγόμενα ἄτομα διὰ τοῦ συνήθους ἐξαγωγικοῦ συλλογισμοῦ, ὥστε ἡ ἐπαγωγὴ προετοιμάζει τὴν ἐξαγωγήν, καὶ αὕτη εἶναι ἡ ἀληθὴς φύσις τῆς ἐπαγωγῆς. Ἡ ἐξαγωγὴ συμπληροῖ τὴν ἐπαγωγὴν καὶ τὴν μεταβάλλει εἰς συλλογισμὸν τέλειον καὶ ἀποδεικτικόν, τὸν ὁποῖον δὲν κάμνομεν πάντοτε, ἀλλ' ἠξεύρομεν ὅτι δυνάμεθα νὰ κάμωμεν, καὶ ὅτι θέλει πάντοτε ἀληθεύσει. Καὶ ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, καὶ αὐτὴ ἡ πολυσήμαντος λέξις ἐπαγωγή, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, τοῦτο σημαίνει. Δι' αὐτῆς ἐπάγομεν ἤτοι ἐπιφέρομεν παραδείγματα ἑνὸς εἴδους, καὶ διὰ τῆς ἐπ' αὐτῶν λογικῆς ἐργασίας προσθέτομεν νέα στοιχεῖα εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ εἴδους. Τῆς λογικῆς ταύτης ἐργασίας ἔθηκε τοὺς κανόνας ὁ Βάκων ἐν τῷ Νέῳ Ὀργάνῳ καὶ συνεπλήρωσεν ὁ Στ. Μὶλλ ἐν τῇ Λογικῇ του, εἰς ἣν δύνασαι νὰ ἴδῃς πῶς πρέπει νὰ γίνωνται αἱ παρατηρήσεις καὶ τὰ πειράματα πρὸς ἀνακάλυψιν νέων ἰδιοτήτων. Ἐν τούτοις νοεῖς ὅτι πᾶσαι αἱ ἐξ ἐπαγωγῆς γνώσεις εἶναι βέβαιαι, ὡς αἱ δι' ἐξαγωγῆς, καὶ ὅτι μόνον κατὰ τὸ φαινόμενον καὶ κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον αὐτῆς *ἀντίκειται ἡ ἐπαγωγὴ τῷ συλλογισμῷ*, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλ' ὅτι ἐν τέλει καὶ κατ' οὐσίαν ταυτίζεται μετ' αὐτοῦ.— Ἐὰν τώρα

ἐφαρμόσωμεν ὅσα εἴπομεν εἰς τὸ ἡμέτερον ζήτημα, θέλομεν ἴδει ὅτι λύεται ἀφ' ἑαυτοῦ. Τῳόντι, ὑπόθες ὅτι πρόκειται οὐχὶ περὶ παρατηρήσεως τῶν ἐκτός, ἀλλὰ περὶ ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως τῶν ἐν ἡμῖν, καὶ ὅτι διὰ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ὑπὸ πολλῶν καὶ κατὰ διαφόρους χρόνους καὶ περιστάσεις ἐπιμελῶς καὶ ἀμερολήπτως γενομένης βεβαιούμεθα περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐσωτερικοῦ γεγονότος· ποῖον εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας ταύτης; Θέλομεν προσθέσει νέον στοιχεῖον εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἡμετέρου εἴδους, καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο θέλομεν δυνηθῇ ν' ἀποδώσωμεν ἀσφαλῶς εἰς πάντα τὰ ἐν αὐτῷ περιλαμβανόμενα ἄτομα δηλ. εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Ἰδοὺ πῶς διὰ νομίμου ἐπαγωγῆς μορφόνονται ψυχολογικαὶ θεωρίαι ἔχουσαι τὴν αὐτὴν γενικότητα καὶ βεβαιότητα τῶν ἐν ταῖς φυσικαῖς ἐπιστήμαις. Αὐτὴ ἡ Λογική, ἧς τὴν ἐπικράτειαν διήλθομεν ἐπιτροχάδην, δὲν εἶναι λαμπρὸν παράδειγμα τῆς γενικότητος καὶ βεβαιότητος τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν; Τοὺς νόμους τῆς λογικῆς δὲν ἐπενόησεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλ' ἀνεκάλυψεν ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτοῦ πνεύματι διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, καὶ ἀπ' αὐτοῦ μέχρι τῶν συγχρόνων λογικογράφων τίς ἠρνήθη, ἢ τίς δύναται ν' ἀρνηθῇ τοὺς νόμους

τούτους; δὲν εἶναι οὗτοι ἀνώτεροι κατὰ τὴν ἀκρίβειαν, τὴν γενικότητα καὶ τὴν βεβαιότητα καὶ αὐτῶν τῶν μαθηματικῶν θεωριῶν, αἵτινες διὰ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατασκευάζονται; καὶ διατί νὰ μὴ πιστεύσωμεν ὅτι καὶ τοὺς ἄλλους νόμους τοῦ πνεύματος δυνάμεθα διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου ν' ἀνακαλύψωμεν καὶ ἐπαληθεύσωμεν; — Βλέπεις λοιπόν, φίλτατε Εὐγένιε, ὅτι τὴν βεβαιότητα ἣν ποριζόμεθα ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως δυνάμεθα νὰ μεταδώσωμεν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, ὅτι πρέπει καὶ αὐτοὶ νὰ ἔχωσιν ὅσα παρατηροῦμεν ἐν ἡμῖν, ἐὰν εἶναι ἀληθῶς ἄνθρωποι, καὶ ὅτι κατὰ τὴν βεβαιότητα καὶ γενικότητα οὐδόλως ὑστερεῖ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἡ ψυχολογία. Ἐλύθη λοιπὸν τὸ πρῶτον ζήτημα ὅπερ μοι ἔθηκας· θέλω σοι γράψει προσεχῶς περὶ τοῦ δευτέρου.

ΙΕ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Τὸ δεύτερον ζήτημα ἀνάγεται εἰς τὴν γένεσιν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ καθ' ἡμᾶς ψυχολογία, λέγεις, τοσούτῳ μᾶλλον φαίνεται ἀβεβαία καὶ ἀνεπίδεκτος ἐπιστημονικῆς γενικότητος, καθ' ὅσον ὁ

ἄνθρωπος βαθμηδὸν ἐμορφώθη οἷος εἶναι σήμερον, καὶ ὁ σωματικὸς ὀργανισμός του εἶναι ἡ τελευταία μεταμόρφωσις ἄλλων προγενεστέρων καὶ ἀτελεστέρων, καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι ἀχώριστος τοῦ ὀργανισμοῦ, καὶ ἀναπτύσσεται καὶ τελειοποιεῖται ἀναλόγως πρὸς αὐτόν, ἄρα καὶ αὐτὴ βαθμηδὸν μετεμορφώθη, καὶ ἡ σημερινὴ ψυχή μας δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ τῶν τε ἱστορικῶν καὶ προϊστορικῶν προπατόρων μας· ἄρα ἡ ψυχολογία πρέπει νὰ γίνῃ οὐχὶ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως τῆς ψυχῆς τοῦ νῦν ἀνθρώπου, ἀλλὰ μᾶλλον διὰ τῆς μελέτης τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ἀναπτύξεως, καὶ τότε θέλει συμπεριλάβει ἐξ ἀνάγκης καὶ τὴν ψυχὴν τῶν ζῴων ἀπὸ τοῦ μικροτάτου μέχρι τοῦ ἀνθρωποειδοῦς πιθήκου, οὗ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπόγονος. Δὲν εἶναι τοῦτο τὸ ἐπιχείρημά σου;

Ἐξ αὐτοῦ βλέπω ὅτι ἐμυήθης τὰ τοῦ Δαρβίνου, ἀλλ' ἀμφιβάλλω ἐὰν τὰ ἐμελέτησας ἀρκούντως, πολλῷ δὲ μᾶλλον, ἐὰν ἐμελέτησας ὅσα ἐγράφησαν κατὰ τῆς περιφήμου ταύτης ὑποθέσεως, διότι δὲν ἀγνοεῖς ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένη ἀλήθεια, ἀλλ' ὑπόθεσις, ὡς αὐτὸς ὁμολογεῖ, καὶ ἐὰν σταθμίσῃς ἀκριβῶς τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ἴσως φθάσῃς εἰς τὸ συμπέρασμα εἰς ὃ ἔφθασα

ἐγώ, ὅτι δηλαδὴ ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν ἔχει ὑπὲρ ἑαυτῆς τόσα ἐπιχειρήματα, ὥστε νὰ ἰσοδυναμῇ, ὡς ἄλλαι ὑποθέσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πρὸς ἀποδεδειγμένην ἀλήθειαν. Ὁ περικλεὴς οὗτος φυσιοδίφης παρετήρησεν ὅτι διὰ τῆς ἐντέχνου διαλογῆς (selection) καὶ ἀνατροφῆς τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων μεταβάλλεται ἡ φύσις αὐτῶν, καὶ παράγονται ποικίλαι μορφαὶ αὐτῶν κατὰ τὸ χρῶμα, τὸ ἀνάστημα, τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ὀργάνου, καὶ ὅτι αἱ ποικιλίαι αὗται μεταδίδονται ἀκολούθως εἰς τὰ ἐξ αὐτῶν γεννώμενα ἄτομα· παρετήρησεν ἐπίσης ὅτι τοιαύτη τις διαλογὴ γίνεται ἐνίοτε καὶ ἐν τῇ φύσει, καὶ ἐπιθυμῶν νὰ ἐξηγήσῃ τὴν γένεσιν τῶν διαφόρων εἰδῶν, ἐγενίκευσε τὴν παρατηρηθεῖσαν μεταμόρφωσιν καὶ ἀνεβίβασεν εἰς καθολικὸν νόμον τῆς φύσεως. Ἐξήγησε δὲ τὴν μεταμόρφωσιν ταύτην διὰ τῆς πάλης, ἥτις πραγματικῶς γίνεται, μεταξὺ τῶν ἰσχυροτέρων ζώων καὶ τῶν ἀσθενεστέρων πρὸς διατήρησιν τῆς ζωῆς των (struggle for life), καὶ καθ' ἣν ἐπιζῶσι τὰ ἰσχυρότερα, διὰ τῆς διαλογῆς τῶν φύλων καθ' ἣν τὰ ἄρρενα ἁμιλλῶνται πρὸς ἄλληλα πρὸς κυρίευσιν τῶν θηλέων, καὶ διὰ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ κλίματος καὶ τοῦ περιέχοντος, δι' ἧς ἀναπτύσσονται ἐξαιρετικῶς τινὰ ὄρ-

γανα καὶ ἄλλα ἐλαττοῦνται ἢ ἐξαφανίζονται, καὶ προσαρμόζεται οὕτω τὸ ζῷον εἰς τὰς ἐξωτερικὰς περιστάσεις ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων διάγει, ὥστε τὸ ὄργανον δὲν ὑπάρχει δι' ἣν τελεῖ λειτουργίαν, ἀλλ' ἡ ἀνάγκη τῆς λειτουργίας παράγει καὶ ἀναπτύσσει καὶ τελειοποιεῖ τὸ ὄργανον. Καὶ ἐπειδὴ ἡ διὰ τῶν ἐνεργειῶν τούτων μεταμόρφωσις, ἣν ἐξέλιξιν (evolution) ὀνομάζει, πρέπει νὰ ἔγινε βαθμηδὸν καὶ προοδευτικῶς, ἐχάραξε τὴν κλίμακα τῶν ὄντων, ἤτοι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον αὐτῶν, καὶ ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀτελεστάτου καὶ σχεδὸν ἀοράτου ὀργανισμοῦ ἓν ἀνεκάλυψεν εἰς τὰ βάθη τοῦ ὠκεανοῦ ἰσχυρίσθη ὅτι παρήχθησαν πάντες οἱ ἄλλοι, καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι παρατηροῦνται ἐν πολλοῖς τῶν ζῴων καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρώπῳ ὄργανα ἢ λείψανα ὀργάνων οὐδεμίαν ἔχοντα χρῆσιν καὶ διαμείναντα τρόπον τινὰ ὡς μάρτυρες τῆς γενομένης μεταμορφώσεως. Καὶ ἐπειδὴ ἐν τῇ κλίμακι τῶν ὄντων ὑπάρχουσι κενά, ἰδίως κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ πιθήκου εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὑπέθεσεν ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρξαν διάμεσα ζῷα, ἅτινα οὔτε εὑρέθησαν, οὔτε λείψανα αὐτῶν ἀνεκαλύφθησαν μέχρι τοῦδε. Ἐν τούτοις ἐπειδὴ ἡ ἐξέλιξις αὕτη ἀπαιτεῖ χρόνον μακρότατον, οἱ δαρβινισταὶ δὲν φείδονται τῶν αἰώνων, χωρὶς ὅμως

ν' ἀποδείξωσιν ἐὰν τὰ ἑκατομμύρια ἑκατομμυρίων ἐτῶν ὧν ἔχουσιν ἀνάγκην συμβιβάζονται μὲ τὴν ἡλικίαν τῆς γηΐνης σφαίρας, ἥτις ἀναντιρρήτως ἤρχισε νὰ ὑπάρχῃ κατά τινα στιγμὴν τοῦ χρόνου ἀποσπασθεῖσα ἔκ τινος ἄλλου οὐρανίου σώματος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἀστρονομία, καὶ ἀπό τινος νεφώδους καταστάσεως ἐν ᾗ εὑρίσκετο κατ' ἀρχάς, ἔπηξε διὰ τῆς κυκλοειδοῦς κινήσεως, καὶ πολλὰς ὑπέστη μεταμορφώσεις, ὡς ἀποδεικνύει ἡ γεωλογία. Ὅτι δὲ ὁ ἄνθρωπος, λέγουσι, κατάγεται ἔκ τινος ζῴου ἀτελεστέρου, καὶ τοῦτο ἐξ ἄλλου, καὶ οὕτω καθεξῆς, ἀποδεικνύεται διὰ τῆς μελέτης οὐ μόνον τῶν φυσικῶν χαρακτήρων, ἀλλὰ καὶ τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν, διότι καὶ ἐν τοῖς ζῴοις ὑπάρχει αἴσθησις καὶ βούλησις καὶ προαίρεσις καὶ μνήμη καὶ φαντασία καὶ συλλογισμός, καθὼς ὑπάρχει καὶ ἀγάπη καὶ μῖσος καὶ φθόνος καὶ εὐγνωμοσύνη, καὶ ἔν τισιν ἐξ αὐτῶν εἶδός τι εὐσεβείας· ὑπάρχει προσέτι κοινωνικὸς σύνδεσμος καὶ τάξεις κοινωνικαὶ καὶ ἀρχαὶ καὶ τέχναι καὶ ἐπαγγέλματα, πάντα, ἐνὶ λόγῳ, τὰ προσόντα τοῦ ἀνθρώπου κατὰ βαθμὸν ἀτελέστερον, ἀλλ' οὐχ ἧττον εὐδιάγνωστα καὶ ἀναντίρρητα. Καὶ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τῆς καθολικῆς ἐξελίξεως ἐπεκτείνουσί τινες καὶ εἰς τὴν μελέτην

τοῦ νοητικοῦ καὶ ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ καὶ ἱστορικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἐν αὐτῷ εὑρίσκουσιν ἐπίσης τὴν ὑπερκράτησιν τῶν ἰσχυροτέρων μορίων, ἤτοι ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων, καὶ τὴν διαλογήν, καὶ τὴν πάλην τῆς ζωῆς καὶ τὴν προσαρμογὴν εἰς τὰς ἐξωτερικὰς περιστάσεις καὶ τὴν διὰ πάντων τούτων προοδευτικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τελειοποίησιν τῶν κοινωνιῶν καὶ ὅλου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ὥστε ἡ ψυχολογία, ἡ λογική, ἡ καλολογία, ἡ ἠθική, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν θὰ ἦναι τοῦ λοιποῦ εἰμὴ τὰ τελευταῖα πορίσματα τῆς φυσικῆς ἱστορίας. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ἐὰν ἡ μεγαλοπρεπὴς ὅσῳ καὶ τολμηρὰ αὕτη ὑπόθεσις ἔπληξε τὴν νεαράν σου φαντασίαν, καὶ ἐὰν εἰς τὴν καταδίκην τῶν μέχρι τοῦδε ἠθικῶν ἐπιστημῶν συμπεριέλαβες καὶ τὴν περὶ ἐλευθερίας ἀσθενῆ μου θεωρίαν, ἀλλ' ἔχε, φίλτατέ μοι, μικρὰν εἰσέτι ὑπομονήν, καὶ θέλεις ἴδει ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος δὲν καταστρέφεται ὑπὸ τοῦ δαρβινισμοῦ, καὶ ζῇ καὶ ζήσεται, διότι στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀληθείας.

Καὶ τωόντι, ἡ ὑπόθεσις τοῦ Δαρβίνου, ὅσῳ εὐλογοφανὴς καὶ ἂν παρίσταται εἴς τινας ἐπιστήμονας, φαίνεται εἰς ἄλλους ἀπαράδεκτος, καὶ εἶναι πάντοτε ὑπόθεσις, δηλαδὴ εἰκασία, ἣν

οὐδὲν θετικὸν γεγονὸς ἀποδεικνύει, διότι μέχρι τοῦδε οὐδεμίαν πραγματικὴν μεταμόρφωσιν ἀπό τινος εἴδους εἰς ἕτερον οὔτε παρετήρησεν οὐδείς, οὔτε αὐτοὶ οἱ δαρβινισταὶ ἀναφέρουσι. Ποικιλίας πολλὰς δυνάμεθα ν' ἀπολάβωμεν ἐκ τῆς τεχνικῆς διαλογῆς καὶ ἡμερώσεως τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων, ἐκ τῆς διαίτης εἰς ἣν τὰ ὑποβάλλομεν, ἐκ τῆς τεχνητῆς θερμοκρασίας καὶ τοῦ κλίματος καὶ ἄλλων ἐξωτερικῶν περιστάσεων, ἀλλὰ μετάπλασιν καὶ μετουσίωσιν εἰδῶν οὔτε εἴδομεν οὔτε θέλομεν ἴδει, διότι νόμος τῆς φύσεως ἀποδεδειγμένος εἶναι ἀπ' ἐναντίας ἡ μονιμότης τῶν εἰδῶν, ὥστε καὶ μετὰ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν τὰ παλαιὰ εἴδη ἐπανέρχονται. Πῶς δὲ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ θαῦμα τοῦτο κατορθοῦσι μόναι αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις; Ἡ πάλη τῶν ἰσχυροτέρων κατὰ τῶν ἀσθενεστέρων, καθ' ἣν ἐπιζῶσι τὰ πρῶτα, εἶναι γεγονὸς ἀναντίρρητον, ἀλλ' ἐκ τούτου δυνατὸν νὰ προέκυψεν ἡ βελτίωσις, ἡ ἐνίσχυσις τοῦ εἴδους, οὐδέποτε ὅμως ἡ μεταβολὴ αὐτοῦ εἰς ἕτερον εἶδος. Ἐπίσης ἡ προσαρμογὴ εἰς τὸ περιέχον τροπολογεῖ τὰ ὄργανα, καὶ ἄλλων μὲν φέρει τὴν μείζονα ἀνάπτυξιν, ἄλλων δὲ τὴν ἀτροφίαν, ἀλλ' εἴτε ἡ ἀνάγκη τῆς λειουργίας προέτρεψε τὴν ἐμφάνισιν

τῶν ὀργάνων, εἴτε ταῦτα προωρίσθησαν εἰς ἣν τελοῦσι λειτουργίαν, πῶς ἐκ τούτου δύναται ν' ἀλλοιωθῇ οὐ μόνον τὸ ὄργανον, ἀλλ' ὁλόκληρος ὁ τύπος τοῦ εἴδους, ὅστις ἀποτελεῖ ἓν ὅλον, οὗ ἕκαστον μέρος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ ἄλλα, καὶ πάντα εἶναι μέσα καὶ τέλη πρὸς ἄλληλα, καὶ πάντα ὁμοῦ συνεργοῦσιν εἰς τὸν γενικὸν σκοπὸν τοῦ ὀργανισμοῦ; παρεκτὸς ἐὰν ἀποδώσωμεν εἰς τὰς τυχαίας ἐνεργείας τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων ἐκείνην τὴν πρόνοιαν ἣν ἀρνούμεθα εἰς τὸν Θεόν. Ὑπάρχει ἀναντιρρήτως ὁμοιότης μεταξὺ ὅλων τῶν ὀργανισμῶν τῶν ζώων καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐν ᾗ συμπεριλαμβάνονται καί τινα ἄχρηστα ὄργανα, ὧν δὲν εὑρίσκομεν τὸν λόγον καὶ τὸν σκοπόν, ἀλλὰ τίνι δικαιώματι σχέσις ὁμοιότητος ἐκλαμβάνεται ὡς σχέσις γενέσεως καὶ παραγωγῆς, καὶ πόσα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει ὧν ἐπίσης δὲν κατανοοῦμεν τὸν σκοπόν, ἂν καὶ δυνάμει τοῦ ἡμετέρου λόγου πιστεύομεν ὅτι σκοπὸν πρέπει νὰ ἔχωσιν; Ἡ δὲ ἐφαρμογὴ τοῦ δαρβινισμοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰ ἀνθρώπινα εἶναι ἔτι μᾶλλον ἀπαράδεκτος καὶ ἀκατανόητος, διότι μάχεται πρὸς τὰ θετικώτερα καὶ ἐναργέστερα γεγονότα. Ὁ διακεκριμένος φυσιολόγος Huxley, καί τοι ἀποδεχόμενος τὰς δαρβινικὰς ὑποθέσεις, λέγει

ὅτι αἱ μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ γορίλλου ἀνατομικαὶ διαφοραὶ εἶναι μικρότεραι ἢ αἱ μεταξὺ τούτου καὶ τῶν κατωτέρων πιθήκων, καὶ ὅμως ὁποῖον χάσμα ἀπλήρωτον μεταξὺ τοῦ τελειοτέρου τῶν κτηνῶν καὶ τοῦ ἀνθρώπου! Ὑπάρχουσι ζῷα ἄτινα πάντοτε ἔζησαν μὲ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἱστορικῆς καὶ προϊστορικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, καὶ ὅμως αὐτὰ ἔμειναν οἷα ἦσαν ἀπ' ἀρχῆς, καὶ πόσον μετεβλήθη καὶ ἐτελειοποιήθη ὁ ἄνθρωπος! Ὅσον ἄγριος καὶ ἂν ὑποτεθῇ κατὰ τὴν ἀρχήν, πρέπει βεβαίως νὰ εἶχεν ἐν ἑαυτῷ τὸν σπόρον τῆς μετέπειτα ἀναπτύξεώς του. Πῶς ἐμόρφωσε διάλεκτον, ἥτις καὶ αὐτὴ μεταβάλλεται καὶ τελειοποιεῖται, ἐὰν δὲν εἶχε τὴν δύναμιν τοῦ τροπολογεῖν τοὺς φυσικοὺς φθόγγους πρὸς δήλωσιν παντοίων ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων καὶ πάσης αὐτῶν ἀποχρώσεως; Τί εἶναι καὶ ποῦ ἔμεινεν ἡ διάλεκτος τῶν ζῴων; Πῶς ἠδυνήθη νὰ ἀνακαλύψῃ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, νὰ κυριεύσῃ τὰς δυνάμεις αὐτῆς, νὰ τὴν ἡμερώσῃ πρὸς ὠφέλειαν καὶ τέρψιν αὐτοῦ, ἐὰν δὲν εἶχεν ἰδιαιτέραν πρὸς τοῦτο δύναμιν, ἧς ἄμοιρα εἶναι προφανῶς τὰ ζῷα; ποῦ ἀνεκαλύφθη ἡ ἐπιστήμη τῶν ζῴων; πῶς δύνανται νὰ παραβληθῶσι τὰ ἐνστίγματα καὶ τῶν σοφωτέρων

ζῴων πρὸς μίαν μόνην θεωρίαν τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης; Διὰ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τῆς φαντασίας ἀνέπλασεν ὁ ἄνθρωπος τὸν κόσμον κατά τινα τύπον ἰδεώδους τελειότητος, ὃν αὐτὸς συνέλαβε· δύναταί τις σπουδαίως νὰ μᾶς εἴπῃ ὅτι καὶ τὰ ζῷα ἔχουσι καλλιτεχνίαν; Ἐν δὲ τοῖς ἠθικοῖς ὁποία διαφορὰ μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ κτήνους! Βεβαίως ἔχουσι καί τινα τῶν ζῴων ἠθικά τινα αἰσθήματα, ἰδίως τὰ ζῶντα μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὰ αἰσθήματα ταῦτα περιορίζονται εἰς τὸν κύκλον τῆς ζωῆς ἑνὸς ἑκάστου, δὲν ἐξευγενίζονται, δὲν ἀνυψοῦνται, διότι οὔτε αἱ ἰδέαι αὐτῶν ἀνυψοῦνται, ὡς αἱ τοῦ ἀνθρώπου. Συνέλαβέ ποτε κανὲν ζῷον τὸ καθῆκον τῆς καθολικῆς ἀδελφότητος, τὴν μέχρι θανάτου ἀφοσίωσιν εἰς τὴν πατρίδα, τὴν ἑκουσίαν θυσίαν τῆς ζωῆς εἰς τὸ καθῆκον, αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος; καὶ ἐὰν οὔτε τὸ ἀληθές, οὔτε τὸ καλόν, οὔτε τὸ ἀγαθὸν νοῶσι καὶ πράττωσι, πῶς νὰ ἀνυψωθῶσιν εἰς τὴν πηγὴν αὐτῶν, εἰς τὴν ἔννοιαν ἀπείρου Θεοῦ ποιητοῦ τοῦ παντός; καὶ δὲν εἶναι ὅλως γελοῖον ν' ἀποδοθῇ εἰς αὐτὰ καὶ τὸ αἴσθημα τῆς εὐσεβείας; Δὲν εἶναι δυνατὸν νά σοι ἀναφέρω, φίλτατε Εὐγένιε, τὰ παραδείγματα ἐφ' ὧν στηρί-

ζονται οἱ δαρβινισταί, ἵνα ἀποδώσωσιν εἰς τὰ ζῷα πάντα τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ πλεονεκτήματα τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλ' ἐὰν τὰ μελετήσῃς προσεκτικῶς καὶ ἀμεροληπτως, θέλεις πεισθῇ ὅτι ἐξηγοῦνται διὰ τοῦ ἐνστίγματος, καὶ δὲν ἐξηγοῦνται εἰμὴ δι' αὐτοῦ, καὶ μόνον κατ' ἐπίφασιν ὁμοιάζουσι τὰ ἀνθρώπινα. Θὲς μίαν ἀράχνην ὑπὸ ὑάλινον κώδωνα, θέλει ἐξακολουθήσει νὰ ὑφάνῃ τὸν ἱστόν της, ἂν καὶ προφανὲς ὅτι οὐδεμία λεία δύναται νὰ εἰσέλθῃ εἰς αὐτόν· ἐξέτασον τὰς πόλεις τῶν καστόρων, θέλεις ἴδει ὅτι γίνονται κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε ὁμοιόμορφον τύπον· τὰ ᾄσματα τῶν πτηνῶν εἶναι ὡραῖα, ἀλλὰ μονότονα καὶ τὰ αὐτὰ πάντοτε· ζῷά τινα μιμοῦνται τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ πῶς; πρέπει νὰ ἐπενεργήσῃ ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τῶν νόμων τοῦ ἐνστίγματος, ὡς ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῶν ἄλλων νόμων τῆς φύσεως. Παράβαλε τὰς κοινωνίας τῶν κτηνῶν πρὸς τὰς ἀνθρωπίνας· ἀνεκαλύφθη ποτὲ ἐν ταῖς ἀγέλαις τῶν ζῴων ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου; ἐφωτίσθησαν, ἡμερώθησαν, ἐπλούτισαν, προήχθησαν αἱ κοινωνίαι αὗται ὡς αἱ τοῦ ἀνθρώπου; ἔχουσι τὰ ζῷα ἱστορίαν καὶ ποίαν; Ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἱστορίαν τὸν νόμον τῆς δαρβινικῆς ἐξελίξεως, ὡς τινες ἐπεχεί-

ρησαν, ὁποία ἀντίφασις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς νόμου τῆς ἱστορίας, καὶ πῶς ἀποκρούεται ἡ ἐφαρμογὴ αὕτη ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων! Ἡ ἐν τῇ φύσει ἐξέλιξις γίνεται κατ' ἀνάγκην, μεταμορφοῦται ἡ φύσις ἐκ μακρῶν διαλειμμάτων, καὶ ἡ μεταμόρφωσις αὕτη γίνεται μὲ μαθηματικὴν ἀκρίβειαν, καὶ εἰς μαθηματικοὺς ὑπολογισμοὺς ὑποβάλλεται, καὶ ἐκ τῶν προτέρων δύναται νὰ προσδιορισθῇ. Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς ἀνθρωπότητος δὲν γίνεται κατ' ἀνάγκην, γίνεται διὰ τοῦ πνεύματος, ὅ ἐστι διὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου, καὶ νόμος αὐτῆς, ἠθικὸς καὶ οὐχὶ ὑλικός, εἶναι ἡ ἐπ' ἄπειρον πρόοδος πρὸς τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν· ὅτε οἱ λαοὶ συμμορφοῦνται πρὸς τὸν νόμον τοῦτον ἀκμάζουσι καὶ τελειοποιοῦνται, ὅτε τὸν ἀθετοῦσι, παρακμάζουσι, φθείρονται καὶ ἐνίοτε ἐξαφανίζονται. Ποῦ εἶναι οἱ πάλαι ποτὲ ἀκμάσαντες λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς; διατί ἤκμασαν, ὡς οὐδέποτε, αἱ ἐπιστῆμαι, αἱ τέχναι, ἡ ἐλευθερία ἐν Ἑλλάδι, καὶ παρήκμασαν ἀκολούθως; διατί κατεστράφη ἡ Ῥωμαϊκὴ κοσμοκρατορία, καὶ νέοι λαοὶ ἐκυρίευσαν τὴν Εὐρώπην; διατί τόσον σκότος κατὰ τὸν μεσαιῶνα, καὶ τόσον φῶς μετὰ τὴν ἐν τῷ ιε΄ αἰῶνι ἀναγέννησιν; διατί ἔκτοτε ὁ πολιτισμὸς προβαίνει ἀσφα-

λῶς, καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τελειοποιεῖται, ἂν καὶ ἐνίοτε διαταράσσεται ὁ ῥοῦς αὐτοῦ, καὶ ποῦ μὲν βραδύνει, ποῦ δὲ μένει στάσιμος, καὶ πολεμεῖ κατὰ παντοίων προσκομμάτων μέχρις οὗ ἀναλάβῃ τὴν πρὸς τὰ πρόσω πορείαν αὐτοῦ; Εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα δὲν θέλεις εὕρει τὴν ἀπάντησιν οὔτε ἐν τῇ διαλογῇ, οὔτε ἐν τῇ πάλῃ τοῦ βίου, οὔτε ἐν τῇ προσαρμογῇ εἰς τὸ περιέχον, οὔτε ἐν ἄλλῳ τινὶ νόμῳ τῆς δαρβινικῆς μεταμορφώσεως, ἀλλ' ἐν ἄλλαις ἀρχαῖς καὶ θεωρίαις, αἵτινες ἐξάγονται ἐκ τῆς ἐπιστήμης τοῦ πνεύματος καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς ἐπιστήμης τῆς ὕλης. Ἀλλ' ἐπίτρεψόν μοι νὰ ἐπιστήσω ἐν τέλει τὴν προσοχήν σου εἰς ἓν μόνον παράδειγμα τοῦ ἀνεφαρμόστου τῶν δαρβινικῶν ὑποθέσεων εἰς τὰ ἀνθρώπινα, διότι τὸ παράδειγμα τοῦτο ἔχομεν διηνεκῶς πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ αὐτὴ ἡ σύγχρονος ἱστορία μας. — Κατὰ τὸν νόμον τῆς ἐξελίξεως αἱ μεταμορφώσεις γίνονται κατ' ἀνάγκην, βαθμηδὸν καὶ προοδευτικῶς, αἱ μὲν κατ' ἀνάγκην ἡγοῦνται, αἱ δὲ κατ' ἀνάγκην ἕπονται, οὐδὲ δύναταί τις ν' ἀλλοιώσῃ τὴν ἐνέργειαν τοῦ νόμου τούτου, καὶ ν' ἀνατρέψῃ τὴν πρόοδόν του· ἡ μόρφωσις τῆς γηΐνης σφαίρας ἐγένετο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἡ ἐμφάνισις τῆς ζωῆς, ἡ ἀνάπτυξις τῶν

ὀργανισμῶν, ἡ διαδοχικὴ αὐτῶν μεταμόρφωσις, ἐὰν ἀληθεύῃ, ἐγένοντο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· ἡ ἀτομικὴ ζωὴ ἑκάστου ὀργανισμοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπίσης προβαίνει· δὲν δύνασαι σὺ νὰ φθάσῃς διὰ μιᾶς εἰς τὸ γῆρας, οὔτε δύναμαι ἐγὼ δυστυχῶς νὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν νεότητα. Ἡ ζωὴ τῶν λαῶν πρέπει λοιπὸν νὰ προβῇ ἐπίσης, βαθμηδόν, κατά τινα τάξιν ἀναγκαίαν καὶ ἀμετάτρεπτον, οὐδεὶς λαὸς δύναται νὰ φθάσῃ εἰς ἀνώτερόν τινα βαθμὸν ἀναπτύξεως, εἰ μὴ πρότερον διέλθῃ τοὺς κατωτέρους βαθμούς. Καὶ ὅμως ὑπάρχει λαὸς ὅστις ἀφ' οὗ ἄλλοτε ἤκμασεν, ὡς ἄνθος ἐφήμερον, ὡς ἄνθος ἐμαράνθη, καὶ διεφθάρη, καὶ κατεκτήθη, καὶ ὑπεδουλώθη, καὶ σχεδὸν ἐλησμονήθη, καὶ ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας ὑπέστη τὸν πλέον ἀπάνθρωπον ζυγόν, καὶ ἄπορον εἶναι πῶς ἀληθῶς δὲν ἐκτηνώθη. Ὁ λαὸς οὗτος ἠγέρθη ἐν ὀνόματι τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, ἐπολέμησεν ἀνδρείως, ἀνέκτησε τὴν ἐλευθερίαν του, καὶ ἔκτοτε ζῇ, ἐργάζεται διὰ τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν του, πλουτεῖ, φωτίζεται, οἰκειοποιεῖται τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν τῶν ἄλλων λαῶν, καὶ οὐδαμῶς διῆλθε τὰ προηγούμενα στάδια τῆς ζωῆς αὐτῶν, οὐδαμῶς συνῃσθάνθη τὴν ἐνέργειαν τοῦ σιδηροῦ καὶ ἀκάμπτου νόμου τῆς δαρβινικῆς ἐξελί-

ξεως, ἀλλ' ἅμα ἀπετίναξε τὸν ζυγόν, καὶ συνήσθάνθη τὴν ἐλευθερίαν του καὶ εὑρέθη εἰς ἐπαφὴν μὲ τοὺς μᾶλλον προωδευμένους λαούς, ἔλαβε τὸν πολιτισμόν των, καὶ ἐπιστήμας καὶ τέχνας καὶ θεσμοὺς καὶ νόμους οὐχὶ τοῦ μεσαιῶνος ἢ τῶν ἀρχαιοτέρων ἐποχῶν ἃς διῆλθον οἱ ἄλλοι λαοί, ἀλλ' αὐτοῦ τοῦ δεκάτου ἐννάτου αἰῶνος ἐν ᾧ ἐτελέσθη ἡ παλιγγενεσία του. Πῶς τοῦτο; ποῦ εἶναι ἐνταῦθα ὁ νόμος τῆς ἐξελίξεως καὶ οἱ διάφοροι τρόποι τῆς ἐνεργείας του; δὲν εἶναι φανερόν, φίλτατέ μοι, ὅτι εἰς πάντα ταῦτα ἐνήργησεν ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, καὶ οὐχὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ὕλης|; Καὶ ὅ,τι ἀληθεύει ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν ἀληθεύει ἐπίσης ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἀτόμων. Λάβε ἓν παιδίον ἀγροίκου ἀνθρώπου, καὶ θὲς αὐτὸ εἰς ἐπαφὴν μετὰ ἐξευγενισμένου ἀνθρώπου, καὶ μόρφωσον τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδίαν αὐτοῦ διὰ καλῆς ἀνατροφῆς καὶ διὰ καλῶν παραδειγμάτων· ἡ ἐπιστημονικὴ διδασκαλία, ἡ ἐλευθέριος ἀγωγή, ἡ πρὸς ἀνώτερον πολιτισμὸν συγκοινωνία θέλουσι καταστήσει καὶ αὐτὸ ἄνδρα πολιτισμένον ὡς ἐκεῖνοι ὑφ' ὧν ἀνετράφη, χωρὶς νὰ διέλθῃ τὰς διαδοχικὰς φάσεις ἃς οἱ προπάτορες αὐτῶν διῆλθον πρὶν ἢ ἀποκτήσωσι τὴν τελειότητα ἣν ἐκληροδότησαν εἰς τοὺς ἀπογόνους

των. Οὐδεὶς ἀρνεῖται τὸν νόμον τῆς κληρονομίας, καὶ ὅτι δι' αὐτῆς μεταδίδονται οὐ μόνον φυσιολογικοὶ χαρακτῆρες, ἀλλὰ καὶ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ γνωρίσματα, ἂν καὶ ὁ νόμος οὗτος εἰσέτι δὲν ἐξηκριβώθη, καὶ πολλαὶ ἀναφαίνονται ἐνίοτε ἀπροσδόκητοι καὶ δυσεξήγητοι ἐξαιρέσεις· εἶναι δὲ τοῦτο θέμα σπουδαίων φυσιολογικῶν καὶ ψυχολογικῶν μελετῶν. Οὐδεὶς ἀρνεῖται ἐπίσης ὅτι ἡ ψυχὴ μεταβάλλεται καὶ τροποποιεῖται, καθὸ φύσει τελειοποιήσιμος, ὡς οὐδὲν ἕτερον ὂν ἐν τῷ κόσμῳ, διότι οὐδὲν ἕτερον ἔχει ἐλευθερίαν καὶ λόγον. Ἀληθεύει ἑπομένως ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ φιλοσόφου δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀμαθοῦς καὶ ἀπαιδεύτου ἢ τοῦ ἠλιθίου ἀνθρώπου, καθὼς οὐδὲ τὰ φυτὰ οὐδὲ τὰ ζῷα εἶναι καθ' ὅλα ὅμοια, οὐδὲ τὰ ἐλάχιστα μόρια τῆς ὕλης ταυτίζονται διὰ παντελοῦς ὁμοιότητος. Πανταχοῦ ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει ποικιλία, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ ἑνότης. Ἔχουσι πάντα τὰ ὄντα οὐσιώδεις τινὰς χαρακτῆρας ἐξ ὧν συνίσταται ἡ ἰδιαιτέρα φύσις αὐτῶν. Οἱ χαρακτῆρες οὗτοι εἶναι μᾶλλον ἢ ἧττον ἀνεπτυγμένοι, εἴτε διὰ τῆς ἀναγκαίας ἐπιρροῆς τῶν νόμων τῆς ὕλης, ὡς ἐν τῇ ἐνοργάνῳ φύσει καὶ ἐν τοῖς ἀλόγοις ζῴοις, εἴτε διὰ τῆς ἐλευθέρας ἐνεργείας τοῦ πνεύματος, ὡς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ,

ἀλλ' ἡ ἀνάπτυξις προϋποθέτει φυσικόν τινα χαρακτῆρα προϋπάρχοντα καὶ συνεπτυγμένον, καὶ διὰ τῆς ἀναπτύξεως ὁ χαρακτὴρ οὗτος δὲν μεταβάλλει φύσιν, ἀλλ' ἐκδηλοῦται ἐναργέστερος καὶ εἶναι ἐνεργείᾳ ὅ,τι πρότερον ἦτο δυνάμει. Ὅτε λοιπὸν ὁ φιλόσοφος μελετᾷ ἑαυτὸν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, ὁρᾷ καθαρώτερον καὶ πληρέστερον τί εἶναι οὐχὶ αὐτὸς μόνος, ἀλλὰ τί εἶναι καὶ τί ἠδύνατο νὰ ἦναι πᾶς ἄνθρωπος, καὶ ἤδη ἠξεύρεις τίνι τρόπῳ αἱ ἀτομικαὶ αὗται παρατηρήσεις διὰ νομίμου ἐπαγωγῆς γενικεύονται καὶ συντελοῦσιν εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς περὶ ψυχῆς ἐπιστήμης.

Ἓν τελευταῖον ζήτημα ἀπομένει, ὅπερ θίγεις ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς σου, τὸ περὶ ψυχῆς ζῴων, καὶ περὶ τούτου ἐν τῇ προσεχεῖ ἐπιστολῇ θέλω σοι ἐκθέσει τὰς ἰδέας μου.

ΙΣΤ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἡ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως μελέτη τῆς ἡμετέρας ψυχῆς οὐδαμῶς ἀποκλείει, φίλτατε Εὐγένιε, τὴν διὰ τῆς ἐξωτερικῆς παρατηρήσεως

μελέτην τῆς ψυχῆς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων κατὰ τὰς διαφόρους κοινωνικὰς αὐτῶν καταστάσεις καὶ κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς ἱστορίας, οὐδὲ τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς τῶν ζώων, καθ' ὅσον δυνάμεθα δι' ἐλλόγων εἰκασιῶν νὰ εἰσδύσωμεν εἰς αὐτήν. Ἡ ἐθνολογικὴ καὶ συγκριτικὴ ψυχολογία εἶναι ἐπικουρικὸν μέσον πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῆς ἡμετέρας ψυχῆς καὶ πρὸς ἐξέλεγξιν τῶν θεωριῶν μας, καὶ τὸ μέσον τοῦτο μετεχειρίσθησαν πάντοτε οἱ ψυχολόγοι. Καὶ ὡς μὲν πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ μέσου τούτου προέκυψεν ὅτι εἶναι πανταχοῦ καὶ πάντοτε ὁ αὐτός, ὂν πεπερασμένον καὶ ἀσθενές, ἀλλ' ἐλεύθερον καὶ ἔλλογον, δυνάμενον ὡς ἐκ τούτου καὶ εἰς τὸν ὕπατον βαθμὸν τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς τελειότητος ν' ἀνυψωθῇ, καὶ εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς διαφθορᾶς νὰ καταπέσῃ. Τοιοῦτος ἦτο εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, τοιοῦτος εἶναι σήμερον. Τὰ διηγήματα τῆς παλαιᾶς ἱστορίας, οἱ μῦθοι, ἡ ποίησις καὶ ἰδίως ἡ δραματική, τὸν παριστῶσι πάντοτε μὲ τὰ αὐτὰ πάθη, μὲ τὰς αὐτὰς ἀδυναμίας, μὲ τὰ αὐτὰ ἐλαττώματα καὶ μὲ τὰ αὐτὰ προτερήματα· τὰ αὐτὰ δὲ μᾶς διδάσκουσι περὶ αὐτοῦ τὰ Ἰνδικὰ ποιήματα, αἱ τραγῳδίαι τοῦ Σοφοκλέους ἢ τοῦ

Σεκσπείρου, αἱ κωμῳδίαι τοῦ Ἀριστοφανους ἢ τοῦ Μολιέρου. Ὅθεν ὁ ἀληθὴς ψυχολόγος μελετᾷ τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον οὐ μόνον ἐντὸς ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅπου δήποτε τὸν εὑρίσκει, εἰς τὴν κοινωνίαν, εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς τὰ παντοῖα προϊόντα τῆς διανοίας του, εἰς τὰς πράξεις του, εἰς τὸν οἰκιακόν του βίον, εἰς τὴν ἱστορικήν του ἀνάπτυξιν, καθ' ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἀναπτύξεως ταύτης, ἐνὶ λόγῳ, ὅπου δήποτε καὶ ὅπως δήποτε ἀποκαλύπτεται ἡ ψυχή του διὰ τῆς ἐξωτερικῆς ἐνεργείας της. Δὲν εἶναι λοιπὸν οὐδεμία ἀνάγκη ν' ἀσπασθῶμεν τὰς διδασκαλίας τοῦ Δαρβίνου, ἵνα ἐπιδοθῶμεν εἰς τὴν συγκριτικὴν ταύτην μελέτην, ἥτις πολὺ πρὸ τοῦ Δαρβίνου ἤρχισε, καὶ ἧς ἐπελήφθησαν ἄλλοτε μὲν ἐκ προθέσεως καὶ ἀπ' εὐθείας οἱ ψυχολόγοι πρὸς βάσανον τῶν ἰδίων θεωριῶν, ἄλλοτε δὲ πλαγίως καὶ πρὸς καλλιτεχνικὸν σκοπὸν οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ μυθιστοριογράφοι, οἵτινες, εἴτε ἐν γνώσει εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ, ψυχολογοῦσιν. Εἷς τῶν διασημοτέρων καθηγητῶν τῆς Γαλλίας ἔγραψεν ἐσχάτως ὡραίας διατριβὰς περὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ Ῥακίνα, καὶ ἕτερος ἐπίσης διάσημος ἔλαβε πρὸ ἐνὸς ἔτους ὡς θέμα τῶν παραδόσεών του τὴν κοινωνικὴν ψυχολογίαν. Ἀλλὰ βάσις τῆς μελέτης ταύτης πρέπει νὰ ἦναι πάντοτε ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρη-

σις, ἤτοι ἡ κυρίως ψυχολογία. Ὡς δὲ πρὸς τὰ ζῷα, ἐπίσης πρὸ τοῦ Δαρβίνου ἠσχολήθησαν οἱ φιλόσοφοι εἰς τὴν διάγνωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς των, καί τινες μὲν ἐξ αὐτῶν, καὶ ἰδίως οἱ Καρτεσιανοί, διϊσχυρίσθησαν ὅτι τὰ ζῷα ψυχὴν δὲν ἔχουσιν, οὔτε αἰσθάνονται, οὔτε νοοῦσιν, οὔτε παθαίνονται καὶ ὅτι αἱ κινήσεις καὶ αἱ πράξεις δι' ὧν φαίνεται ὅτι ἐκφράζουσι τὰς ψυχικὰς ταύτας λειτουργίας, εἶναι ἁπλῶς ἀποτελέσματα μηχανισμοῦ τινος, ὡς εἰς τὰ νευρόσπαστα· ἀλλὰ τὴν τολμηρὰν ταύτην εἰκασίαν οὐδεὶς σήμερον παραδέχεται. Ὅσοι δὲ θεωροῦσι τὴν ψυχὴν οὐχὶ ὡς ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν ἐνιαίαν καὶ ἐλευθέραν καὶ ἔλλογον, ἥτις εἶναι αὐτὸ τὸ ἐγώ, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἁπλῶς ὡς σύνολον φυσιολογικῶν λειτουργιῶν, φυσικῷ τῷ λόγῳ τὰς λειτουργίας ταύτας εὑρίσκουσι καὶ εἰς τὰ ζῷα, καὶ τὰς θεωροῦσι τῆς αὐτῆς φύσεως τῶν ἐν ἡμῖν, ἂν καὶ εἰς κατώτερον βαθμὸν ἀναπτύξεως, καὶ εἰς τούτους συγκαταλέγονται, ὡς εἴδομεν, καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Δαρβίνου. Καθ' ἡμᾶς δὲ οἵτινες παραδεχόμεθα τὴν ὕπαρξιν ψυχῆς ἐν τῷ σώματι καὶ διὰ τοῦ σώματος ἐνεργούσης, ἀλλὰ μὴ ταυτιζομένης μετ' αὐτοῦ, δύο εἶναι τὰ περὶ τῆς ψυχῆς τῶν ζώων ζητήματα· α', ἐὰν ἔχωσι ψυχὴν καὶ

β΄, κατὰ τί ἡ ψυχὴ αὕτη διαφέρει τῆς ἡμετέρας.

Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου, οὐδεμία κατ' ἐμὲ ἀμφιβολία ὅτι ἔχουσι ψυχήν, ἔχουσι δηλαδὴ ἐνιαίαν τινὰ ἀρχὴν κινήσεως καὶ αὐτενεργείας, δι' ἧς αἰσθάνονται καὶ νοοῦσι καὶ παθαίνονται καὶ πράττουσι. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο μᾶς ἐπιβάλλουσιν ἥ τε ἔλλογος παρατήρησις καὶ ἡ ἐκ τῶν φαινομένων ἀποτελεσμάτων διάγνωσις τῶν ἀφανῶν αἰτίων. Ἀγνοοῦμεν πῶς τὰ ζῷα ἀντιλαμβάνονται τῶν ἐκτός, καὶ ἐὰν αἱ ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων αὐτῶν ἐντυπώσεις παράγωσι τὰς αὐτὰς αἰσθήσεις ἃς ἡμεῖς ἔχομεν ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' ὅτι ἀντιλαμβάνονται δὲν δυνάμεθα ν' ἀμφιβάλλωμεν, καὶ ἡ ἀνπίληψις ὑποθέτει ἰδίαν ἐνέργειαν, προσοχήν, ἔστω καὶ ἐλαχίστην, καὶ ἡ ἐνέργεια αὕτη ἀπορρέει ἔκ τινος κεντρικῆς καὶ ἐνιαίας δυνάμεως, διότι μεταξὺ δύο ἢ πλειόνων ἀντιλήψεων κρίνουσι, καὶ προσηλόνουσι τὴν προσοχὴν εἰς τὴν μᾶλλον εὐάρεστον, καὶ τὴν προτιμῶσι τῶν ἄλλων. Ἡ δὲ αἴσθησις γίνεται ἐν αὐτοῖς, ὡς καὶ ἐν ἡμῖν, μνήμη, καὶ ἐν τῇ μνήμῃ πολλαὶ συνυπάρχουσιν αἰσθήσεις, ὅπερ ἐπίσης ὑποθέτει ἐσωτερικὴν ἑνότητα, καὶ αἱ ἀναμνήσεις αὗται συνδέονται διά τινος συζεύξεως, ἧς τὸν νόμον ἀγνοοῦμεν, ἀλλ' ἣν δὲν

δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν, διότι εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ μία ἀνακαλεῖ τὴν ἄλλην, καὶ τοῦτο ὡσαύτως ἀπαιτεῖ ψυχικήν τινα ἑνότητα. Ἀλλ' ἔχουσιν ἄρα καὶ ἀφηρημένας καὶ γενικὰς ἐννοίας; τοῦτο εἶναι λίαν ἀμφίβολον, ἂν καί τινες τὸ παραδέχονται. Κατ' ἐμὲ εἰς τὰς πράξεις τῶν ζῴων δὲν βλέπω δείγματα γενικεύσεως. Ὅταν ὅμοιά τινα παρουσιάζωνται αὐτοῖς, βλέπουσι τὴν ὁμοιότητα, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ αὐτῆς ἀπατῶνται, ἀλλ' ὅτι ἐκ τῶν ὁμοίων καὶ κοινῶν χαρακτήρων σχηματίζουσι διὰ τῆς ἀφαιρέσεως γένη καὶ εἴδη, τοῦτο οὐδόλως ἀποδεικνύεται, καὶ τοῦτο ἀπαιτεῖ λογικήν τινα δύναμιν, ἧς τὰ ζῷα εἶναι ἄμοιρα. Ὡς ἐκ τούτου οὐδὲ τὸν ἀληθῆ συλλογισμὸν ἔχουσιν, ὅστις γίνεται διὰ τῆς ἐξαγωγῆς καὶ ἐπαγωγῆς, καὶ κατ' ἀμφοτέρας τὰς λειτουργίας ταύτας στηρίζεται, ὡς εἴδομεν, ἐπὶ τῆς εἰς γένη καὶ εἴδη λογικῆς κατατάξεως. Ἐὰν δὲ ἐνίοτε φαίνωνται συλλογιζόμενα, ὁ συλλογισμός των φαίνωνται ἀτελέστατος, καὶ δι' αὐτοῦ μεταβαίνουσιν ἀπὸ μερικῆς τινος κρίσεως εἰς ἄλλην μερικήν, καὶ φθάνουσιν εἰς μερικὸν ἐπίσης συμπέρασμα. Οὐχὶ δὲ σπανίως οἱ φαινόμενοι συλλογισμοί των δὲν εἶναι εἰμὴ ἀναμνήσεις αἰσθήσεων καὶ ἐνστιγματικαὶ ἐνέργειαι. Ὡσαύτως, ὅ,τι καὶ ἂν λέγωσιν οἱ δαρβι-

νισταί, δὲν δύναμαι ν' ἀποδώσω εἰς τὰ ζῷα δημιουργικὴν φαντασίαν, διότι καὶ ἡ δύναμις αὕτη ὑποθέτει λογικόν τινα τύπον τελειότητος, ἐν τὰ ζῷα δὲν δύνανται νὰ συλλάβωσι, καὶ οὐδὲν τῶν ἔργων αὐτῶν ἐμφαίνει καλλιτεχνικήν τινα ἰδανικότητα. Ὡς δὲ πρὸς τοὺς ἠθικοὺς τῶν ζώων χαρακτῆρας, ἀναλογοῦσιν οὗτοι ἐξ ἀνάγκης πρὸς τοὺς νοητικούς. Τὸ αἴσθημα συμβαδίζει μὲ τὸ νόημα, εἶναι ἐνσάρκωσις τοῦ νοήματος· ὁ ἔχων ὑψηλὰς ἰδέας ἔχει καὶ εὐγενῆ αἰσθήματα. Ποῖα δύνανται νὰ ἦναι τὰ αἰσθήματα τῶν ζώων; Τὸ πρῶτον καὶ κύριον εἶναι τὸ τῆς ἰδίας συντηρήσεως, ἐγωϊστικὸν αἴσθημα, εἰς ὃ τινὰ ἐξ αὐτῶν θυσιάζουσι καὶ τὰ ἴδια τέκνα, διότι τὰ τρώγουσι. Τὸ τῆς συμπαθείας πρὸς τὰ ὁμοειδῆ ὑπάρχει ἐνίοτε, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συνηθείας καὶ τῆς ἀνάγκης, ἀλλ' ὡς πρὸς τὰ ἑτεροειδῆ, σχεδὸν οὐδέποτε παρατηρεῖται, παρεκτὸς ἐὰν ἐπιβληθῇ διὰ τῆς ἀναγκαίας συγκατοικίας. ἀπ' ἐναντίας, σφοδρὰ ἀντιπάθεια καὶ πόλεμος μέχρις ἐξοντώσεως εἶναι τὸ κοινὸν δίκαιον μεταξὺ τῶν πλείστων τῶν ἑτεροειδῶν ζώων· εἶναι ἀπίστευτον πόσον εἶναι γενικὴ καὶ καταστρεπτικὴ ἰδίως μεταξύ τινων ἐντόμων ἡ ἀλληλομαχία. Ἐντὸς δὲ τοῦ στενοτέρου κύκλου τοῦ συγγενικοῦ

αὐτῶν βίου παριστῶσι τὰ ζῷα φαινόμενα ἠθικὰ ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ ἀνθρώπινα, συζυγικὴν καὶ μητρικὴν στοργήν, ἀλλ' οὐχὶ πατρικήν, οὐδὲ ἀδελφικήν, καὶ αὐτὴ ἡ μητρικὴ δὲν ἐκτείνεται εἰμὴ μέχρις οὗ τὰ τέκνα ἔχουσιν ἀνάγκην τῆς τεκούσης, ἔπειτα γίνονται ἄγνωστα πρὸς αὐτήν, καὶ αὐτὴ τὰ λησμονεῖ, καὶ δυνατὸν νὰ συζευχθῶσιν ὡς ἄρρενα καὶ θήλεα, διότι ἡ κατὰ τύχην πολυγαμία εἶναι ἐπίσης τὸ κοινὸν δίκαιον τῶν ζώων, πλὴν ὀλιγίστων τινῶν μονογάμων. Βεβαίως ἔχουσι τὰ ζῷα ἀγάπην καὶ μῖσος, χαρὰν καὶ λύπην, φθόνον καὶ εὐγνωμοσύνην, εἶδός τι ὑπερηφανείας, τινὰ ἐξ αὐτῶν ἀγαπῶσι τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἀφοσιοῦνται εἰς αὐτὸν μέχρι θανάτου, ἀλλὰ πάντα τὰ ἠθικά των αἰσθήματα περιορίζονται ἐντὸς τοῦ ἐγωϊστικοῦ κύκλου, καθὼς πᾶσαι αἱ νοητικαὶ αὐτῶν ἐνέργειαι περιορίζονται ἐντὸς τοῦ αἰσθητικοῦ, διότι ἡ αἴσθησις ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἐγωϊσμόν, καὶ ὁ ἁπλῶς αἰσθητικὸς βίος οὐδὲν ἕτερον αἴσθημα δύναται νὰ παραγάγῃ ἢ τὸ ἐγωϊστικόν. Καὶ αὕτη εἶναι ἡ βάσις καὶ τῶν συναγελασμάτων ἐκείνων ἅτινα κοινωνίας τῶν ζώων τινὲς ὀνομάζουσιν. Οὐδὲν ἴχνος ἐν αὐτοῖς κοινοῦ δικαίου καὶ προοδευτικῆς ἀναπτύξεως· αἱ δὲ ἐν ταῖς κοινωνίαις ταύταις παρατηρούμεναι τάξεις

καὶ ἀρχαὶ οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ συνδυασμοὶ ποικίλων ἐνστιγμάτων· οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες εἶναι ζῷα τοῦ αὐτοῦ εἴδους ἀλλ' ἀνωτέρας ἀναπτύξεως, οἱ στρατιῶται καὶ πολέμαρχοι εἶναι ἄλλα ἐρρωμενέστερα, οὐδὲ μᾶς ὑπέδειξαν μέχρι τοῦδε οἱ ζωολόγοι τάξεις λογίων καὶ φιλοσόφων. Εἶναι ἀκατανόητος τωόντι ἡ μανία ἐπιστημόνων τινῶν προσπαθούντων ν' ἀφαιρέσωσιν ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὸ φυσικὸν αὐτοῦ μεγαλεῖον καὶ νὰ τὸν ταυτίσωσι καθ' ὅλα μὲ τὰ κτήνη. Τοιαύτη εἶναι ἡ ψυχὴ τῶν ζῴων καὶ οὕτω λύεται τὸ πρῶτον ζήτημα.

Περὶ δὲ τοῦ δευτέρου ὀλίγα ἀπομένουσι, διότι ἤδη σχεδὸν ἐλύθη ἀφ' ἑαυτοῦ. Ὅ,τι ἐπὶ πλέον τοῦ ζῴου ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὴν μεταξὺ αὐτῶν διαφοράν, ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὕτη εἶναι τὸ πᾶν. Τὴν ψυχὴν τῶν ζῴων ἐπειράθημεν νὰ γνωρίσωμεν ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν ζωῆς, καί, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ λογικὴ μέθοδος, ἀπεδώκαμεν αὐτοῖς τὰ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ προσόντα ὅσα ἀγγέλλουσι προφανῶς αἱ πράξεις καὶ ὁλόκληρος ὁ βίος αὐτῶν. Ταῦτα δὲ τὰ προσόντα ἔχει καὶ ὁ ἄνθρωπος, καθὼς ἔχει καὶ σωματικὸν ὀργανισμὸν ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνον τῶν ζῴων, καὶ κατά τινα τελειότερον, ἀλλ' ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἔχει ἐπὶ πάντων τούτων τὸν

λόγον, καὶ πίστευσόν μοι, φίλτατε, οὐδόλως ἄδικον ἔχουσιν οἱ διὰ τοῦ προσόντος τούτου διαστέλλοντες τὴν κτηνώδη φύσιν τῆς ἀνθρωπίνης. Τὸν ἐνδιάθετον λόγον δὲν ἔχουσι τὰ ζῷα, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε τὸν προφορικόν, διότι οὗτος εἶναι δημιούργημα ἐκείνου. Ὁ λόγος εἶναι ἡ θεία δύναμις τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ πρὸς τὸ ἄπειρον δύναμις· διὰ τοῦ λόγου γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἀνώτερος ἑαυτοῦ, διότι νοεῖ τὸν λόγον τοῦ παντὸς καὶ ἀνυψοῦται μέχρι τοῦ θείου λόγου· διὰ τοῦ λόγου ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως, μορφόνει ἐπιστήμας, ἐπινοεῖ τέχνας, καὶ δι' αὐτῶν μεταβάλλει καὶ κυριεύει τὴν φύσιν· διὰ τοῦ λόγου συλλαμβάνει τάξιν τελειοτέραν τῆς τάξεως τοῦ κόσμου καὶ κατ' αὐτὴν ἐκδηλουμένην καὶ ζωογονουμένην ὑπὸ τῆς φαντασίας πλάττει νέα ὄντα, καὶ δημιουργεῖ τὸν κόσμον τῆς καλλιτεχνίας· διὰ τοῦ λόγου εὑρίσκει τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς του, τὸν νόμον τοῦ προορισμοῦ του, τὸ ἠθικόν του καθῆκον, τὸν ἀληθῆ σύνδεσμον τῆς μετὰ τῶν ὁμοίων του κοινωνίας, καὶ τὰς ἀρχὰς καθ' ἃς πρέπει αὕτη νὰ ῥυθμίζεται, ὅπως ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς πληρωθῇ ὁ προορισμός του.

Ἐλπίζω ὅτι ἔλυσα τὰς ἀπορίας σου. Ἤδη ἠξεύρεις διατί καὶ πῶς ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις

δύναται νὰ χρησιμεύσῃ εἰς μόρφωσιν ἀληθοῦς ἐπιστήμης, οὐχ ἧττον τῶν φυσικῶν, γενικῆς καὶ βεβαίας· ἠξεύρεις τί εἶναι ἡ δαρβινικὴ διδασκαλία, καὶ τίνι τρόπῳ ἡ συγκριτικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων ψυχολογία ἔρχεται εἰς ἐπικουρίαν τῶν ἀτομικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἡμῶν παρατηρήσεων.

ΙΖ΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Δὲν ἐπίστευον, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, ὅτι ἡ σύντομος ἐπιστολή μου ἤθελε σὲ ὑποχρεώσει νὰ εἰσέλθῃς εἰς τόσον διεξοδικὰς ἀναπτύξεις, καὶ ζητῶ συγγνώμην δι' ὃν σοι ἐπέβαλον κόπον, καὶ ἔτι μᾶλλον σοὶ εὐγνωμονῶ διὰ τὴν προθυμίαν σου. Τώρα νοῶ πῶς μία πλάνη δύναται νὰ ἐκφρασθῇ δι' ὀλίγων λέξεων, καὶ ν' ἀπαιτῇ πολλὰ πρὸς ἀνασκευήν της. Ἀλλὰ θέλεις συμφωνήσει μετ' ἐμοῦ, ὅτι ἐὰν τόσαι ἐξηγήσεις ἀπητοῦντο πρὸς λύσιν τῶν ἀποριῶν μου, δὲν ἦσαν αὗται ὅλως ἀδικαιολόγητοι, ἀφ' οὗ μάλιστα μοὶ ἐνέπνευσαν αὐτὰς ἄνδρες σπουδαιότατοι καὶ τὰ πρῶτα φέροντες ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Καὶ σκεπτόμενος περὶ τούτου εὗρηκα ὅτι καὶ τοῦτο σὺν τοῖς ἄλλοις περὶ ὧν δια-

λαμβάνουσιν αἱ ἐπιστολαί σου ἀποδεικνύει τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος, διότι ἐὰν ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια ἦτο μηχανική, τὰ προϊόντα αὐτῆς θὰ ἦσαν πάντοτε ἀληθῆ, διότι οἱ νόμοι τῆς μηχανικῆς δὲν ἁμαρτάνουσι, καὶ ἐὰν ἡ μηχανικὴ αὕτη ἐνέργεια παράγῃ ἀντιφατικὰ δόγματα, πρέπει νὰ εἴπωμεν ὅτι πάντα ἐξ ἴσου ἀληθεύουσιν, ὅπερ ἄτοπον καὶ ὅλως ἀπαράδεκτον. Ἐπειδὴ ἔχομεν ἐλευθερίαν, δυνάμεθα νὰ ποιήσωμεν καὶ καλὴν καὶ κακὴν χρῆσιν τῶν νοητικῶν μας δυνάμεων, καὶ νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ἀλήθειαν ἢ εἰς τὴν πλάνην. Ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ σκέψις αὕτη μοὶ ὑπέδειξεν ἐπιπρόσθετον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐπιχείρημα, νέαν μοὶ διήγειρεν ἀπορίαν· πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας πολλάκις μοὶ εἶπες ὅτι χρησιμεύει ὁ λόγος, καὶ πολλάκις μετεχειρίσθης τὴν λέξιν ταύτην, καὶ ἐὰν καλῶς ἐνθυμοῦμαι, μοὶ εἶπες ὅτι ἐλευθερία καὶ λόγος εἶναι ὅλος ὁ ἄνθρωπος. Τώρα ἐρωτῶ σε, πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας ποῖος λόγος χρησιμεύει; ὁ ἀτομικὸς ἢ ὁ γενικός; καὶ ὅτε οἱ ἀτομικοὶ λόγοι δὲν συμφωνοῦσι, τίς θέλει ἀποφασίσει μεταξὺ αὐτῶν; καὶ ὁ γενικὸς λόγος πῶς ἐκδηλοῦται; καὶ τί ἄλλο δύναται νὰ εἶναι ἢ σύνολον ἀντιφάσεων; Ἐπὶ τέλους, τί εἶναι ὁ λόγος οὗτος δι' οὗ διακρινόμεθα τῶν ἄλλων ζώων, καὶ

ὃν τοσοῦτον ἐξαίρεις ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς σου; Μοὶ λέγεις ὅτι ὁ προφορικὸς λόγος εἶναι δημιούργημα τοῦ ἐνδιαθέτου, ἀλλὰ τί εἶναι ὁ ἐνδιάθετος, καὶ πῶς δημιουργεῖ τὸν προφορικόν; δέν σοι φαίνεται ὅτι δικαιοῦμαι νά σοι ἀποτείνω τὰς ἐρωτήσεις ταύτας, καὶ ὅτι τρόπον τινὰ σὺ αὐτὸς μοὶ τὰς ὑπαγορεύεις; καὶ ἀφ' οὗ ἀνέλαβες νά μοι γνωρίσῃς τὴν φύσιν τῆς ψυχῆς, δὲν εἶναι φυσικὸν νά σε παρακαλέσω νά μοι εἴπῃς τί εἶναι τὸ προσὸν τοῦτο δι' οὗ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου διακρίνεται τῆς τῶν κτηνῶν καὶ ἀνυψοῦται, καθ' ἃ λέγεις, εἰς ὕπατον βαθμὸν τελειότητος; καταχρῶμαι τὴν ἀγαθότητά σου, ἀλλὰ τίς πταίει;

ΙΗ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Καὶ πάλιν ἐκ τῆς μικρᾶς ἐπιστολῆς σου, ἀγαπητέ μοι, ἀναφύονται σπουδαιότατα ζητήματα, καὶ πρέπει ἐξ ἅπαντος νὰ τὰ λύσωμεν, ὅπως συμπληρώσωμεν, εἰ δυνατόν, τὴν περὶ ψυχῆς μελέτην. Πολὺ ὀρθῶς παρατηρεῖς ὅτι ἄνευ τῆς ἀναλύσεως τοῦ προσόντος ὃ *λόγον* ὀνομάζομεν ἡ ἰδέα τῆς ψυχῆς μένει λίαν ἀτελής, διότι τὸ προσὸν τοῦτο

εἶναι τὸ κυριώτατον. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἕλλογος, καὶ ἕλλογοι εἶναι πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτῆς, καὶ ἕλλογος πᾶσα αὐτῆς ἡ ἐνέργεια· Ἂν καὶ ἡ θεωρία τοῦ λόγου ἀπαιτεῖ ὁλόκληρον πραγματείαν, θέλω οὐχ ἧττον προσπαθήσει νά σοι ἐκθέσω τὰς περὶ τούτου ἰδέας μου ἐπικαλούμενος πάντοτε τὴν ἰδίαν σου παρατήρησιν πρὸς ἐξέλεγξιν αὐτῶν. Ἂς ἀφήσωμεν κατὰ μέρος ἐπὶ τοῦ παρόντος τὰς ἀπορίας σου περὶ τῆς ἐν πᾶσι ταυτότητος τοῦ λόγου, περὶ τοῦ ἀτομικοῦ καὶ γενικοῦ λόγου, περὶ τοῦ κύρους αὐτῶν καὶ περὶ τῆς ἐκ τοῦ ἐνδιαθέτου λόγου παραγωγῆς τοῦ προφορικοῦ. Τὰ ζητήματα ταῦτα θέλουσι λυθῆ εὐκολώτερον, ἀφ' οὗ λύσωμεν τὸ πρῶτον. Λυποῦμαι ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη θὰ εἶναι ἔτι μακροτέρα τῆς προηγουμένης, ἀλλ' ἐλπίζω ὅτι δὲν θὰ κουρασθῆς, καὶ θά με ἀκολουθήσῃς.

Ὅτε ζητεῖς τὸν λόγον ἑνὸς πράγματος, τί ζητεῖς; προφανῶς ζητεῖς τὸ αἴτιον τοῦ πράγματος τούτου καὶ τῶν φαινομένων του δηλαδὴ τὸ πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διατί ὑπάρχει. Τοῦτο καὶ οὐδὲν ἕτερον εἶναι τὸ προσὸν τοῦ λόγου. Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ καθὸ ἕλλογος ζητεῖ τὸ πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διατί τῶν πραγμάτων. Ταῦτα ζητοῦσιν ἴσως καὶ τὰ ζῷα, ἀλλὰ πρὸς ἀνακάλυψιν αὐτῶν δὲν ἔχουσι

τὰ βοηθήματα ὅσα ἡμεῖς ἔχομεν. Καὶ πρῶτον, δυνάμει τοῦ ἡμετέρου λόγου πιστεύομεν ὅτι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα δὲν δύναται ἐνταυτῷ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι, πιστεύομεν δηλαδὴ ὅτι ἡ φύσις οἵου δήποτε ὄντος εἶναι ἀναλλοίωτος κατὰ τὴν οὐσίαν της ἂν καὶ προϊόντος τοῦ χρόνου μεταβάλλεται κατὰ τὴν μορφήν, ἀλλά, καθ' ἣν στιγμὴν τὸ μελετῶμεν καὶ κατὰ τὸ ἰδιαίτερον στοιχεῖον ὅπερ ἐξετάζομεν ἐν αὐτῷ, εἶναι οἷον εἶναι, καὶ οὐχὶ ἕτερον· ἓν δένδρον λ. χ. δύναται νὰ μεταβληθῇ εἰς ἀνόργανον ὕλην διὰ τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς ἑπομένης ἀποσυνθέσεως τῶν στοιχείων του, ἀλλ' ἐφ' ὅσον διατηρεῖται ὁ ὀργανισμός του καὶ εἶναι δένδρον, πρέπει νὰ ἔχῃ τὰ προσόντα τοῦ δένδρου καὶ οὐχὶ ἄλλα· ὡσαύτως ὁ πατήρ, καθ' ἣν ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ τέκνα αὐτοῦ, δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ πατὴρ καὶ υἱός, ἀλλὰ δύναται νὰ εἶναι υἱὸς καθ' ἣν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν πατέρα του. Τὸ πρῶτον παράδειγμα σοὶ ἐξηγεῖ τὸ *ἐν ταυτῷ*, τὸ δεύτερον τὸ *κατὰ τὰ αὐτά*· τὸ ἐν ταυτῷ ἀναφέρεται εἰς τὸν χρόνον, τὸ κατὰ τὰ αὐτὰ εἰς τὰς ποικίλας μορφὰς καὶ σχέσεις τῶν ὄντων· ἐν μιᾷ στιγμῇ τοῦ χρόνου καὶ ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ὄψιν θεωρούμενον πᾶν ὂν εἶναι ὅ,τι εἶναι,

καὶ δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ περὶ αὐτοῦ ἀλήθεια εἶναι μία, δύο ἐναντίαι ἀλήθειαι περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος εἶναι ἀντίφασις, καὶ πᾶν ἀντιφατικὸν εἶναι ἀδύνατον. Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι σοὶ εἶπεν ὁ τῆς λογικῆς καθηγητής σου πῶς ὀνομάζεται ἡ πρώτη αὕτη ἀρχὴ τοῦ λόγου· εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς *ταυτότητος* ἢ τῆς ἀντιφάσεως, καὶ ὑπονοεῖται εἰς πᾶσαν ἀπόδειξιν. Τωόντι, ἐὰν οἱ ὅροι τοῦ συλλογισμοῦ δὲν ἦσαν καὶ δὲν ἔμενον οἱ αὐτοὶ καὶ καθ' ἑαυτοὺς καὶ κατὰ τὴν πρὸς ἀλλήλους σχέσιν, πᾶς συλλογισμὸς θὰ ἦτο ἀδύνατος, καὶ ὅτε συζητοῦμεν ἐπὶ μικρὸν περί τινος πράγματος, ἡ συζήτησις εἶναι ἐξηντλημένη, καὶ φθάνομεν εἰς ὁριστικὴν καὶ ἀναμφισβήτητον ἀπόδειξιν ὅταν ἀποδείξωμεν, ὅτι ἐὰν τὸ περὶ οὗ πρόκειται πρᾶγμα δὲν ἔχει τὸ ἀμφισβητούμενον προσόν, δὲν εἶναι ὅ,τι εἶναι, τουτέστιν, ἐν ταυτῷ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ εἶναι καὶ δὲν εἶναι, ὅπερ ἀδύνατον. Ἡ ἀναγωγὴ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος εἶναι τὸ νεῦρον καὶ τὸ πλήρωμα πάσης ἀποδείξεως, καὶ ἐὰν ἐξετάσῃς τίνι τρόπῳ ἀπέδειξα ὅσα σοὶ ἀπέδειξα μέχρι τοῦδε, θέλεις ἴδει ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη ὑπενοεῖτο ὡς βάσις πάσης ἀποδείξεως. — Ἀλλὰ παρὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην ὁ λόγος ἔχει καὶ ἄλλας. Οὐ μόνον πι-

στεύομεν ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον δὲν δύναται ἐν ταυτῷ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι, ἀλλὰ καὶ πᾶν τὸ ὑπάρχον ὑπάρχει ἔκ τινος αἰτίου καὶ πρός τι τέλος, καὶ ὡς μὲν πρὸς τὸ αἴτιον, ἡ περὶ αὐτοῦ ἀρχὴ λέγεται ἀρχὴ τῆς *αἰτιότητος*, ὡς δὲ πρὸς τὸ τέλος, ἡ περὶ αὐτοῦ ἀρχὴ δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἀρχὴ τῆς *τελειότητος*, ἀμφότεραι δὲ ὁμοῦ συναποτελοῦσι τὴν ἀρχὴν τοῦ *ἀποχρῶντος λόγου*. Καὶ ἐὰν προσέξῃς εἰς τὴν φύσιν καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις τῶν τριῶν τούτων ἀρχῶν, θέλεις εὐκόλως νοήσει ὅτι ἡ πρώτη περὶ ἧς ἐλέγομεν εἶναι τρόπον τινὰ ἐν μέσῳ τῶν δύο ἄλλων καὶ προκύπτει ἐκ τῆς συνυπάρξεως αὐτῶν. Ἐπειδὴ πᾶν τὸ ὑπάρχον ἔχει αἴτιον καὶ τέλος, δηλαδὴ ποιητικὸν αἴτιον καὶ τελικὸν αἴτιον, διὰ τοῦτο εἶναι οἷον εἶναι, καὶ δὲν δύναται νὰ ἦναι ἄλλως ἢ ὡς εἶναι· ἡ φύσις αὐτοῦ συνδέεται, ἀφ' ἑνός, πρὸς τὸ αἴτιον, καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὸ τέλος, καὶ ὡς μέσος ὅρος συνάπτει ἀμφότερα ἐν τῇ ταυτότητι τῆς ὑπάρξεώς του. Τώρα, φίλε μου, ἐὰν εἰσέλθωμεν εἰς βαθυτέραν ἀνάλυσιν, θέλομεν πεισθῇ ὅτι τὸ ποιητικὸν αἴτιον καὶ τὸ τελικὸν ταυτίζονται, διότι τὸ τελικὸν αἴτιον τῆς ὑπάρξεως οἵου δήποτε ὄντος δὲν δύναται νὰ εἶναι εἰμὴ τὸ ποιητικὸν αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως θεωρούμε-

νον ὡς πρὸς τὸν πρὸς ἓν ὅρον αὐτῆς, ὥστε πραγματικῶς τὰ δύο ταῦτα αἴτια ἀνάγονται εἰς ἓν καὶ συνιστῶσι τὸν *λόγον* τῆς ὑπάρξεως οἵου δήποτε ὄντος, καὶ ἰδοὺ πῶς πάντα ἀμοιβαίως φωτίζονται καὶ δι' αὐτῆς προσέτι τῆς ταυτότητος τῆς λέξεως ἐξηγοῦνται. Ὁ ἐν ἡμῖν *λόγος* εἶναι ἡ δύναμις δι' ἧς ζητοῦμεν τὰ αἴτια, ἤτοι τὸν *λόγον* τῶν ὄντων, διότι πιστεύομεν ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχῃ λόγος παντὸς πράγματος. Ἐν τούτοις βλέπεις, φίλτατέ μοι, ὅτι ἡ συνύπαρξις τῶν τριῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου οὐδὲν ἕτερον εἶναι ἢ πίστις εἴς τινα συνδυασμὸν αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν, καὶ τὸν συνδυασμὸν τοῦτον δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἔλλογον τάξιν τῶν ὄντων. Τὴν τάξιν ταύτην μελετῶμεν διὰ τῆς ἐπιστήμης, τὴν τάξιν ταύτην προσπαθοῦμεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον νὰ καταλάβωμεν καὶ νὰ χρησιμοποιήσωμεν διὰ τῆς τέχνης· ἡ τάξις αὕτη εἶναι ἡ ἀλήθεια, ὅταν ἠξεύρωμεν τί εἶναι οἷον δήποτε πρᾶγμα, πόθεν προέρχεται καὶ εἰς τί χρησιμεύει, δηλαδὴ τὸ πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διατί τῆς ὑπάρξεώς του, ἠξεύρομεν ἀληθῶς τί εἶναι, καὶ δυνάμεθα νὰ τὸ μεταχειρισθῶμεν ἀσφαλῶς πρὸς ὠφέλειαν ἢ πρὸς τέρψιν ἡμῶν. Ἐὰν ἐξετάσῃς τίνι τρόπῳ ἐγένοντο αἱ μεγάλαι ἀνακαλύψεις τῆς ἐπιστήμης ἢ αἱ μεγάλαι ἐφευ-

ρέσεις τῆς βιομηχανίας θέλεις ἴδει ὅτι ἐγένοντο διὰ τῆς ζητήσεως τῆς φύσεως τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἀντικειμένων, τῶν αἰτίων αὐτῶν καὶ τῶν τελῶν. Πρὸς τοῦτο γίνονται μακραὶ καὶ ἐπανειλημμέναι παρατηρήσεις, καὶ ποικίλα πειράματα, καὶ ἀκριβεῖς ὑπολογισμοί, καὶ καταμετρήσεις, καὶ ἀναλύσεις, καὶ συνδυασμοί, ὅπως γνωρίσωμεν τί εἶναι τὸ δεῖνα ὄν, τὸ δεῖνα φαινόμενον, ποῖον τὸ αἴτιον καὶ ποία ἡ χρῆσις αὐτοῦ. Δὲν εἶχον λοιπὸν δίκαιον ὅτε σοὶ ἔλεγον ὅτι διὰ τοῦ λόγου γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἀνώτερος ἑαυτοῦ, καθ' ὅσον διὰ τοῦ λόγου νοεῖ τὸν λόγον τοῦ παντός, ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως, μορφόνει ἐπιστήμας, ἐπινοεῖ τέχνας, καὶ δι' αὐτῶν μεταβάλλει καὶ κυριεύει τὴν φύσιν;

Ἀλλ' ὁ λόγος προβαίνει ἔτι περαιτέρω. Σοὶ εἶπον ὅτι τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον εἶναι ἡ ζήτησις τῶν αἰτίων. Ἀλλὰ τὰ αἴτια ὅσα ἀνακαλύπτει ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ εἶναι πολλά, καὶ συνδέονται πρὸς ἄλληλα· τὸ ἓν ἐξαρτᾶται τοῦ ἄλλου, καὶ ἐν ᾧ πρὸς τὸ ἑπόμενον εἶναι αἴτιον, πρὸς τὸ προηγούμενον εἶναι ἀποτέλεσμα, ὥστε κυρίως αἴτιον δὲν εἶναι, ὅ ἐστι πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ αἴτια εἶναι πεπερασμένα καὶ δι' ἀλλήλων περιορίζονται. Ἀναγκάζεται λοιπὸν ὁ λόγος ὡς ἐκ τῶν ἰδίων

ἀρχῶν νὰ πιστεύσῃ ὅτι ὑπεράνω τῶν πεπερασμένων τούτων αἰτίων, ἅ τινα καταχρηστικῶς λέγονται αἴτια, καὶ οὐσιωδῶς εἶναι πάντα ἀποτελέσματα, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ αἴτιον πρῶτον, κυρίως καὶ ἀληθῶς αἴτιον, οὐχὶ σχετικὸν ἀλλ' ἀπόλυτον, αὐθύπαρκτον, ἄπειρον καὶ τέλειον, ὅπερ εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός. Καὶ ἰδοὺ πῶς ὁ λόγος εἶναι ἡ εἰς Θεὸν πίστις, καὶ ἰδοὺ διατί σοὶ ἔλεγον ὅτι ὁ λόγος εἶναι ἡ θεία δύναμις τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ πρὸς τὸ ἄπειρον δύναμις. — Καὶ οὐ μόνον διὰ τῆς ζητήσεως τῶν αἰτίων φθάνει ὁ λόγος εἰς τὸ ἄπειρον, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτῆς τῆς μελέτης τῆς πεπερασμένης καὶ ὑλικῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων. Ἡ ὕλη εἶναι ἔκτασις, καὶ πᾶσα ἔκτασις διαιρεῖται καὶ ὑποδιαιρεῖται ἐπ' ἄπειρον. Ὅσῳ μικρὰ καὶ ἂν ὑποθέσῃς τὰ πρῶτα μόρια τῆς ὕλης, δύνασαι νὰ ὑποθέσῃς ἄλλα μικρότερα, εἰς ἃ δυνατὸν νὰ διαιρεθῶσι, καὶ ταῦτα πάλιν εἰς ἄλλα, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἀλλὰ προσέτι πᾶσα ὕπαρξις δὲν ὑποθέτει τόπον καὶ χρόνον; πᾶν τὸ ὑπάρχον δὲν ὑπάρχει ἔν τινι σημείῳ τοῦ τόπου καὶ ἔν τινι στιγμῇ τοῦ χρόνου; Τώρα ἐρωτῶ σε, δύναται νὰ περιορισθῇ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος; καὶ πῶς νὰ περιορισθῶσιν; Ὑπόθες τὸν κόσμον, ὅσῳ θέλεις μεγάλον, θὰ εἶναι πάντοτε ἐν τόπῳ, καὶ ἐπέκεινα αὐτοῦ

θὰ εἶναι πάντοτε τόπος, καὶ ὁ νοῦς σου ἀδυνατεῖ νὰ θέσῃ ὅριον εἰς αὐτόν. Ἐὰν ἡ γηΐνη σφαῖρα δὲν ὑπῆρχεν, ὁ τόπος ὃν κατέχει θὰ ἦτο κενός, καὶ ἐπίσης, ἐὰν πάντα τὰ οὐράνια σώματα δὲν ὑπῆρχον, θὰ ἦτο κενὸς ὁ τόπος αὐτῶν, καὶ οὗτος θὰ ἦτο πάντοτε ἓν μέρος τοῦ ἀπείρου τόπου. Ἡ ἔκτασις, ὅσῳ καὶ ἂν ὑποτεθῇ μεγάλη, οὐδέποτε θέλει πληρώσει τὸ ἄπειρον τοῦ τόπου. Τὸ αὐτὸ ῥητέον καὶ περὶ τῆς διαρκείας καὶ περὶ τοῦ χρόνου. Δὸς εἰς τὸν κόσμον ὅσην ἡλικίαν θέλεις, συσσώρευσον ἑκατομμύρια ἐπὶ ἑκατομμυρίων αἰώνων, καὶ ὑπόθες ὅτι ἐπὶ ἕτερα ἑκατομμύρια ἑκατομμυρίων θέλει παραταθῇ ἡ ὕπαρξίς του, πρὸ τῶν ἑκατομμυρίων τούτων καὶ μετ' αὐτὰ θὰ ὑπάρχῃ πάντοτε χρόνος, καὶ ἡ διάρκεια, ὅσῳ καὶ ἂν ὑποτεθῇ μακρά, οὐδέποτε θέλει πληρώσει τὸ ἄπειρον τοῦ χρόνου. Ὁ ἄπειρος τόπος καὶ ὁ ἄπειρος χρόνος εἶναι λοιπὸν δύο πραγματικοὶ ὅροι πάσης ὑπάρξεως. Καὶ δὲν βλέπεις, φίλτατε, πῶς οἱ ὅροι οὗτοι ἄριστα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὸ ἄπειρον αἴτιον καὶ συνδυάζονται μετ' αὐτοῦ; Ἐὰν τὸ πρῶτον αἴτιον, τὸ μόνον κύριον καὶ ἀληθὲς αἴτιον, εἶναι ἄπειρον, ὡς εἴδομεν, ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ δύναται νὰ παραταθῇ ἐπ' ἄπειρον κατά τε τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν διάρκειαν, ὅ ἐστι, τὸ ἄπειρον αἴτιον ἀπαιτεῖ

καὶ συνεπιφέρει λογικῶς ἄπειρον τόπον καὶ ἄπειρον χρόνον, ἄλλως ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ἄπειρος. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ κόσμος ἔρχεται ἐκ τοῦ ἀπείρου, καὶ ζῇ ἐν τῷ ἀπείρῳ. Ταῦτα μᾶς διδάσκει ὁ λόγος καὶ διὰ τοῦτο εἶναι, ἂς τὸ ἐπαναλάβωμεν, ἡ πρὸς τὸ ἄπειρον δύναμις.

Εὐκόλως λοιπὸν νοεῖται ὅτι διὰ τοῦ λόγου συλλαμβάνομεν, ὡς σοι ἔλεγον, τάξιν τελειοτέραν τῆς τάξεως τοῦ κόσμου, καὶ πρὸς τοῦτο ἔχομεν ἐπίκουρον τὴν φαντασίαν. Δι' αὐτῆς αἰσθανόμεθα ζωηρότερον τὰς ἐντυπώσεις, τὰς ἀναμνήσεις, τὰ παθήματα τῆς ψυχῆς μας, βλέπομεν ἐνίοτε πράγματα ἀνύπαρκτα, φοβούμεθα καὶ ἐλπίζομεν, χαίρομεν καὶ λυπούμεθα ἄνευ λόγου· ἀλλ' ὅταν συνδυάζηται μετὰ τοῦ λόγου, ὅταν εἶναι ἔλλογος φαντασία, τότε τελεῖ ἀνωτέραν λειτουργίαν, ζωογονεῖ καὶ τελειοποιεῖ τὰ ὑπάρχοντα, τὰ ἰδανικεύει, τὰ ἀναπλάττει ὑπὸ ὡραιότερον τύπον, καὶ δημιουργεῖ τὸν κόσμον τῆς καλλιτεχνίας. Ὁ τελειότερος οὗτος τύπος ὃν περιβάλλονται τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας εἶναι τὸ ἰδεῶδες ἢ ἰδανικόν, κυριώτατον στοιχεῖον τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ τοῦτο πρέπει νὰ στηρίζηται εἰς τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, εἰς τὴν ἔλλογον τάξιν

τοῦ κόσμου. Τί εἶναι ἡ τάξις αὕτη; Εἶναι, ὡς εἴδομεν, σύνδυασμὸς αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν. Ἡ φαντασία συλλαμβάνει αἴτια καὶ μέσα καὶ τέλη ἀνώτερα τῶν πραγματικῶς ὑπαρχόντων, ἀποδίδει εἰς τὰ πλάσματά της πληρεστέραν ἐνέργειαν καὶ ζωήν, μορφὴν λαμπροτέραν, συνδυάζει ἁρμονικῶς τὴν ἑνότητα καὶ τὴν ποικιλίαν, ἐξ ὧν συνίστανται πάντα τὰ ὄντα, κατὰ τοὺς νόμους τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ ῥυθμοῦ, καὶ διὰ πάντων τούτων ἐκφράζει ἐναργέστερον τὴν θείαν καταγωγὴν καὶ τὸν θεῖον προορισμὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Τοιοῦτον εἶναι τὸ εὐγενὲς ἔργον τῆς ἑλλόγου φαντασίας, ἡ ποίησις τοῦ *καλοῦ*, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ *ἀληθές*, οὗ τὴν γνῶσιν, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, παρέχει ὁ λόγος, καὶ ἠξεύρεις, ὅτι καθὼς περὶ τοῦ ἀληθοῦς πραγματεύεται ἡ λογική, ὑπάρχει ἰδιαιτέρα τοῦ καλοῦ ἐπιστήμη ἣν ὀνομάζομεν καλολογίαν. Ἀλλ' ὑπάρχει καὶ ἕτερον ἀντικείμενον τοῦ λόγου τὸ *ἀγαθόν*, καὶ εἰς τοῦτο ἀναφέρονται ὅσα σοὶ ἔλεγον ἐν τέλει τῆς προηγουμένης ἐπιστολῆς μου. Ἀφ' οὗ καὶ τοῦτο σοὶ ἐξηγήσω, θὰ ἔχῃς πλήρη τὴν δικαιολόγησίν μου, καὶ πλήρη, ὡς ἐλπίζω, τὴν ἰδέαν τοῦ πολυτίμου ἐκείνου προσόντος δι' οὗ ἀποκαλύπτεται ἡ εὐγενὴς φύσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ὁ ὑψηλὸς αὐτῆς προορισμός.

Τί σοι εἶπον ἐν τέλει τῆς προηγουμένης ἐπιστολῆς μου; Ὅτι διὰ τοῦ λόγου εὑρίσκει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς του, τὸν νόμον τοῦ προορισμοῦ του, τὸ ἠθικόν του καθῆκον καὶ τὸν ἀληθῆ σύνδεσμον τῆς μετὰ τῶν ὁμοίων του κοινωνίας. Πῶς νὰ μὴ εὕρῃ πάντα ταῦτα διὰ τοῦ λόγου, ἐὰν οὗτος τῷ ἀποκαλύπτῃ ἐκεῖνον τὸν συνδυασμὸν αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν ὅστις εἶναι ἡ ἔλλογος τάξις τῶν ὄντων; καὶ πῶς νὰ μὴ κατανοήσῃ ὅτι καὶ αὐτὸς ὑπόκειται εἰς τὴν τάξιν ταύτην, ὅτι καὶ αὐτὸς ἔρχεται ἔκ τινος αἰτίου, καὶ εἶναι μέσον πρός τι τέλος, καὶ ὑπάγεται ἑπομένως εἰς τὴν καθολικὴν τάξιν τῶν ὄντων; Ἡ τάξις αὕτη σχετικῶς πρὸς τὸν ἄνθρωπον λέγεται ἠθική, καὶ ἐν ᾧ ὑπὸ τῶν ἄλλων ὄντων πραγματοποιεῖται κατ' ἀνάγκην, ὑπ' αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐκτελῆται διὰ τῆς ἐλευθέρας θελήσεώς του, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι καὶ λέγεται ὁ ἄνθρωπος ἠθικὸν πρόσωπον, ἔχον καθήκοντα καὶ εὐθύνην, καὶ ἐπειδὴ ἔχει καθήκοντα ἔχει καὶ δικαιώματα, ἅτινα εἶναι μέσα πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἰδίων καθηκόντων. Πῶς ὁρίζονται τὰ καθήκοντα ταῦτα; διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ τέλους, τοῦ πρὸς ὃν ὅρου τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως· καὶ πῶς διαγινώσκεται τὸ τέλος τοῦτο; διὰ τῆς με-

λέτης τῶν ποικίλων τῆς φύσεώς του στοιχείων ἤτις μᾶς διδάσκει τί εἶναι ἕκαστον αὐτῶν, ποῦ τείνει, πῶς πρέπει νὰ τὸ ἀναπτύξωμεν καὶ νὰ ῥυθμίσωμεν τὴν ἐνέργειάν του, πῶς συναρμόζεται μετὰ τῶν ἄλλων, καὶ πῶς πάντα ὁμοῦ πρέπει νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ κοινοῦ αὐτῶν προορισμοῦ. Ἡ μελέτη αὕτη ἔτι μᾶλλον καταδεικνύει τὴν θείαν τοῦ ἀνθρώπου καταγωγήν, καὶ ὅτι, ὑπὲρ τὰ ἄλλα ὄντα, ἔρχεται ἐκ τοῦ ἀπείρου, ζῇ ἐν τῷ ἀπείρῳ καὶ ὀφείλει νὰ τείνῃ πρὸς τὸ ἄπειρον. Δὲν ἠξεύρω πῶς σε ἐδίδαξαν τὴν ἠθικήν, καὶ ἐάν σοι εἶπον ὅτι βάσις αὐτῆς εἶναι ἡ ἐλευθερία, ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος, οἷον τὸν ἀποκαλύπτει ὁ λόγος, εἶναι νόημα καὶ βούλημα αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅτι ὡς λογικὰ ὄντα ὀφείλομεν διηνεκῆ καὶ πλήρη εἰς αὐτὸν ὑποταγήν. Ἀλλ' ἠξεύρω ὅτι διαδίδεται σήμερον ἠθικὴ παραγνωρίζουσα τὰς βάσεις ταύτας καὶ στηριζομένη ἐπὶ τοῦ νόμου τῆς δαρβινικῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς καθολικῆς ἀνάγκης. Καὶ δὲν ἀρνοῦμαι, καὶ οὐδεὶς ἠρνήθη, ὅτι καὶ αἱ ἠθικαὶ ἔννοιαι προοδευτικῶς ἀνεπτύχθησαν, ὅτι εἶναι ἄλλαι ἄλλων τελειότεραι, ὅτι ἡ ἠθικὴ τῶν ἀγρίων καὶ τῶν βαρβάρων δὲν εἶναι ἡ τῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων, καὶ ὅτι ἄλλη τελειοτέρα θέλει διαδεχθῇ τὴν σήμερον κοι-

νῶς πρεσβευομένην, ἀλλὰ πάντα ταῦτα εἶναι μάλιστα ἀποδείξεις τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς προοδευτικῆς ἀναπτύξεως τοῦ λόγου. Ναί, φίλε μου, ἐλευθερία καὶ λόγος εἶναι ὅλος ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἠθικὴ ἄνευ τῶν δύο τούτων στοιχείων δύναται νὰ εἶναι ἠθικὴ κτηνῶν, ἀλλ' οὐχὶ ἀνθρώπων. Καθὼς δὲ ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ λόγος εἶναι τὰ δύο συστατικὰ τῆς ἀτομικῆς ἠθικότητος, παρομοίως εἶναι τὰ δύο παράγοντα τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου. Ἐκ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, ὡς ἄλλοτε σοὶ εἶπον, ἀπορρέουσι πᾶσαι αἱ ἄλλαι, τὸ ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἀστικὴ ἐλευθερία, ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, ἡ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως, ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία· καὶ καθὼς ὁ λόγος ἐπιβάλλει τὸν ἠθικὸν νόμον εἰς τὸ ἄτομον, ἐπιβάλλει αὐτὸν καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν, καὶ εἶναι ἐν αὐτῇ ὁ ἀληθὴς κυρίαρχος, ὃν δυνάμεθα νὰ παραγνωρίσωμεν ἀθετοῦντες τὰς ἐντολάς του, ἀλλ' οὗ τὸ κῦρος δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν, διότι δι' αὐτῶν τῶν παρεκτροπῶν μας, διὰ τῶν ὀλεθρίων συνεπειῶν αὐτῶν, μᾶς ἐπαναφέρει εἰς τὸ σέβας τῆς δικαιοσύνης, ἥτις εἶναι καὶ ἀτομικὸν καὶ κοινωνικὸν καθῆκον, ἡ πηγὴ τοῦ δικαίου καὶ ἡ ἐγγύησις πάσης ἐλευθερίας. Ἐντεῦθεν οἱ νόμοι, οἱ θεσμοί, αἱ ἀρχαὶ καὶ πάντα τὰ ἄλλα

μέσα δι' ὧν καθιεροῦται καὶ ἀσφαλίζεται ἡ δικαιοσύνη. Βλέπεις λοιπὸν ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ἡ πολιτική, ἣν ἄριστα ὥρισεν ὁ Πλάτων *τέχνην ποιητικὴν δικαιοσύνης ἐν πόλει*, εἶναι συνέχεια τῆς ἠθικῆς, τῆς θεωρίας τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἐὰν ἠδυνάμην νὰ ἐξακολουθήσω τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας ταύτης, ἤθελον εὐκόλως σοὶ ἀποδείξει ὅτι καὶ τὸ σύνολον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν κατὰ τὸν ἱστορικὸν βίον αὐτῶν ῥυθμίζεται διὰ τοῦ ἠθικοῦ, καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ ὑλικοῦ νόμου τῆς δαρβινικῆς ἐξελίξεως, ὥστε καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι εἰμὴ περαιτέρω ἀνάπτυξις καὶ συμπλήρωσις τῆς τοῦ ἀγαθοῦ θεωρίας. Ἀλλὰ περὶ τούτων ἄλλοι θέλουσι σὲ διδάξει, ἐγὼ μόνον ἀνέλαβον νά σε ὁδηγήσω εἰς τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς σου, καὶ ἐλπίζω ὅτι κατενόησας ἤδη τί εἶναι τὸ κυριώτατον καὶ πολυτιμότατον προσὸν αὐτῆς ὃ λόγον ὀνομάζομεν. Ἔρχομαι τώρα νὰ λύσω τὰ ἄλλα ζητήματα συμπληρῶν τὴν εἰς τὴν ἐπιστολήν σου ἀπάντησίν μου.

Μ' ἐρωτᾷς, ποῖος λόγος χρησιμεύει πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας, ὁ ἀτομικὸς ἢ ὁ γενικός, καὶ ἐὰν ὁ γενικός, πῶς νὰ ἐξακριβώσωμεν αὐτόν, καὶ πῶς νὰ συμβιβάσωμεν τὰς ἐν αὐτῷ ἀντιφάσεις. — Εἰς ταῦτα νομίζω ὅτι, ἐν μέρει τοὐ-

λάχιστον, ἀπήντησα προηγουμένως. Τὰς αὐτὰς ἐνστάσεις ἀντέταξας καὶ κατὰ τῆς ἀτομικῆς παρατηρήσεως, καί σοι εἶπον ὅτι διὰ νομίμου ἐπαγωγῆς ἡ ἀτομικὴ παρατήρησις γίνεται μέσον γνώσεως ἀσφαλέστατον. Τώρα φοβεῖσαι μήπως ὁ ἀτομικὸς λόγος, ὁ σός, φέρ' εἰπεῖν, καὶ ὁ ἐμός, εὑρεθῶσιν εἰς ἀντίφασιν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς λόγους τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀλλ' ὁ φόβος οὗτος εἶναι μάταιος, διότι ἀτομικὸς λόγος δὲν ὑπάρχει· εἷς καὶ καθολικὸς εἶναι ὁ λόγος, καὶ ὁ αὐτὸς πάντοτε καὶ ἐν πᾶσιν. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ λόγου εἶναι αἱ αὐταὶ εἰς ὅλα τὰ πνεύματα, μόνον ἡ συνείδησις, ἡ χρῆσις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν διαφέρουσι κατὰ τὰ ἄτομα καὶ τὰς περιστάσεις των. Τίς ἀρνεῖται ἢ τίς δύναται ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα δὲν δύναται ἐν ταυτῷ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι; δύναταί τις ν' ἀπατηθῇ περὶ τῆς φύσεως πράγματός τινος, εἴτε ἐξ ἀπροσεξίας εἴτε ἐξ ἀτελοῦς παρατηρήσεως, ἢ ἐκ προλήψεως, ἢ πάθους, ἢ ἄλλως πως· δύναταί τις ν' ἀπατηθῇ περί τινος νέου προσόντος ὃ θέλει νὰ τῷ ἀποδώσῃ, καὶ ὅπερ δὲν ἐξηκρίβωσε πρότερον δι' ἐπιμελοῦς καὶ αὐστηρᾶς ἐπαγωγῆς· ἀλλὰ ν' ἀπατηθῇ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος καὶ νὰ μὴ τὴν ἀναγνωρίσῃ εἶναι

ἀδύνατον· ἅμα συλλογίζεται, ἔχει ὡς βάσιν τὴν ἀρχὴν ταύτην, εἴτε ἐν γνώσει εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ, εἴτε τὸ εἴπῃ εἴτε μή. Παρομοίως, τίς ἀρνεῖται ἢ τίς δύναται ν' ἀρνηθῇ ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον ἔχει ἀποχρῶντα λόγον δηλαδὴ ποιητικὸν καὶ τελικὸν αἴτιον τῆς ὑπάρξεώς του; δύναταί τις νὰ ἐκλάβῃ τὸ μὴ αἴτιον ὡς αἴτιον, ν' ἀγνοῇ ἢ νὰ παραγνωρίζῃ τὸ τέλος, ἀλλὰ πάντοτε θὰ πιστεύσῃ ὅτι αἴτιον καὶ τέλος ὑπάρχει. Ἐκ τούτων βλέπεις καὶ πόθεν προέρχονται αἱ πλάναι, καὶ πῶς δύνανται ν' ἀνακαλυφθῶσιν. Αἱ πλάναι δὲν προέρχονται ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου, περὶ ὧν πάντες συμφωνοῦσιν, ἀλλ' ἐκ τῆς κακῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν, καὶ ἐκ τῆς ἀτελείας ἢ κακῆς χρήσεως τῶν γνωστικῶν μας μέσων. Καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι κατ' ἐκείνας τὰς ἐπιστήμας ἐν αἷς οὔτε παρατηρήσεις γίνονται οὔτε πειράματα, ἀλλὰ τὰ πάντα ἀπορρέουσιν ἔκ τινων καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ λόγου, οἷαι ἡ μονάς, οἱ ἀριθμοί, τὸ σημεῖον, ἡ γραμμή, τὰ σχήματα, καὶ πάντα ἀποδεικνύονται δι' ἀκριβοῦς συλλογισμοῦ, καὶ τοιαῦται εἶναι αἱ μαθηματικαί, οὐδεμία ὑπάρχει διαφωνία μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὁμοίαν βεβαιότητα ἔχουσιν ὅσαι θεωρίαι εἶναι ἐπιδεκτικαὶ τοιαύτης μεθόδου. Πρὸς τοῦτο τείνει ἡ τελειοποίησις πάσης ἐπιστήμης,

καὶ ἤδη τὰς πλείστας θεωρίας τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν πάντες ἀποδέχονται διότι μαθηματικῶς ἀπεδείχθησαν, καὶ διὰ τῆς πείρας ἐπληθεύθησαν. Ποῦ εἶναι αἱ πλειότεραι πλάναι καὶ ἀντιφάσεις; εἰς τὰς ἠθικοπολιτικάς· καὶ διατί; διότι κατ' αὐτὰς ὁ ἄνθρωπος μελετᾷ ἑαυτόν, καὶ ὁ ἄνθρωπος κλίνει μᾶλλον νὰ πιστεύσῃ τὰ ἑαυτῷ ἀρέσκοντα, quod mavult verum esse id potius credit, ὡς εἶπεν ὁ Βάκων· διὰ τοῦτο ἀρνεῖται ἐνίοτε καὶ τὴν πνευματικὴν καὶ λογικήν του φύσιν, καὶ τὴν ἐλευθερίαν του, καὶ τὸν νόμον του, καὶ αὐτὸν τὸν Θεόν. Ἀλλ' εἰς τοῦτο δὲν πταίει ὁ λόγος, πταίει ὁ ἄνθρωπος. — Τί ἄλλο μᾶς ἐδίδαξεν ὁ λόγος; Τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου Θεοῦ καὶ τὰς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου τόπου καὶ χρόνου. Ἀλλ' ἡ ἀνάγκη πρώτου αἰτίου εἶναι τόσῳ προφανής, ὥστε ὀλίγιστοι εἶναι οἱ ἀρνούμενοι αὐτήν· καὶ σοφοὶ καὶ ἀπαίδευτοι, καὶ πολιτισμένοι καὶ βάρβαροι ἐκ συμφώνου ὁμολογοῦσι θείαν τινὰ ἀρχὴν τοῦ παντὸς καὶ τὴν λατρεύουσιν. Ὁ ἐντελῶς καὶ συστηματικῶς ἄθεος πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἄλογος, καὶ τοιοῦτοι εὐτυχῶς δὲν εἶναι εἰμὴ ὀλίγοι φιλόσοφοι. Περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν προσόντων τοῦ πρώτου τούτου αἰτίου καὶ περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐνεργείας αὐτοῦ ἀνεφάνησαν τῳόντι

πολλὰ καὶ ποικίλα συστήματα καὶ θρησκεύματα, καὶ περὶ τούτων θέλω σε πληροφορήσει, ὡς σοι ὑπεσχέθην, ἀλλὰ περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ οὐδεὶς ἀμφιβάλλει, διότι εἶναι αὕτη ἡ πρώτη ἀλήθεια τοῦ λόγου, ἡ ἐναργεστέρα, βεβαιοτέρα καὶ θετικωτέρα τῶν ἐννοιῶν μας. — Περὶ δὲ τοῦ ἀπείρου τόπου καὶ χρόνου ὀλίγοι εἶναι βεβαίως οἱ ἐπιστήσαντες τὴν προσοχήν των εἰς τὰς δύο ταύτας ἐννοίας, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰς ἕκαστος δύναται νὰ φθάσῃ, ἐὰν εὑρεθῇ ὁ ὁδηγῶν καὶ χειραγωγῶν αὐτὸν μεθ' ὑπομονῆς. Τίς δὲν νοεῖ ὅτι ἐὰν λ. χ. ἀφαιρεθῇ ἡ τράπεζα ἐφ' ἧς σοι γράφω, μένει ὁ τόπος αὐτῆς, καὶ ἐὰν διαδοχικῶς ἀφαιρεθῇ τὸ δωμάτιον, καὶ τὸ οἴκημα, καὶ ἡ πόλις, καὶ ἡ γῆ, καὶ ὅλη ἡ σφαῖρα ἐν ᾗ κατοικοῦμεν, καὶ ὅλα τὰ οὐράνια σώματα, μένει πάντοτε ὁ τόπος αὐτῶν, καὶ ὅτι ὁ τόπος εἶναι ἀπεριόριστος, διότι οἷον δήποτε πέρας, θὰ ἦτο καὶ αὐτὸ ἐν τόπῳ, ὥστε ἐξ ἀνάγκης καὶ φύσει ὁ τόπος εἶναι ἄπειρος; Τὸ αὐτὸ εὐκόλως καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀποδεικνύεται καὶ περὶ χρόνου. Λάβε οἵαν δήποτε διάρκειαν, ὅσῳ μακρὰν καὶ ἂν θέλῃς, διάρκειαν αἰώνων καὶ ἑκατομμυρίων αἰώνων, πάντοτε πρὸ αὐτῆς καὶ μετ' αὐτὴν θ' ἀπομένῃ χρόνος, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ νοήσῃ πῶς ὁ χρόνος οὗτος θὰ

περιορισθῇ, ὥστε καὶ ὁ χρόνος εἶναι ἐξ ἀνάγκης καὶ φύσει ἄπειρος. Ἐπαναλαμβάνω, τὰς ἐννοίας ταύτας δὲν ἔχει πᾶς ἄνθρωπος καθὼς τὰς ἀνεπτύξαμεν, ἀλλὰ τὰς νοεῖ ἅμα τῷ ἀναπτυχθῶσι, καὶ καταλαμβάνει ὅλας τὰς ἐπιστημονικὰς θεωρίας ὅσαι τὰς προϋποθέτουσι. Δὲν πείθεσαι τώρα ὅτι ὁ λόγος εἶναι ὁ αὐτὸς ἐν πᾶσιν, ὅτι ναὶ μὲν δὲν ἔχουσι πάντες σαφῆ καὶ πλήρη συνείδησιν τῶν ἐν αὐτῷ ἀρχῶν καὶ ἐννοιῶν, ἀλλ' ὅτι διὰ τῆς ψυχολογικῆς ἀναλύσεως καὶ διὰ τῶν καταλλήλων ἀποδείξεων δύνανται νὰ τὴν ἀποκτήσωσι; Πρὸς τί λοιπὸν νὰ προστρέξωμεν εἰς τὸν γενικὸν λόγον, ἐν ᾧ οὗτος δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ σύνολον τῶν ἀτομικῶν, καὶ οἱ ἀτομικοὶ εἶναι εἷς καὶ μόνος λόγος, φωτίζων πάντα ἄνθρωπον διὰ τοῦ αὐτοῦ φωτὸς εἰ καὶ κατὰ βαθμοὺς διαφόρους, κατὰ τὴν ἡλικίαν, τὴν ἀνατροφήν, τὴν εὐφυΐαν, τὰς μελέτας καὶ τὰς ἄλλας ἑκάστου περιστάσεις; — Νομίζω ὅτι εἰς μίαν ἔτι ἀπορίαν σου ἔχω ν' ἀπαντήσω, περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἐνδιαθέτου καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου. Ἀλλ' εὔκολος εἶναι ἡ περὶ τούτου ἐξήγησις.

Ἐξ ὅσων σοὶ ἐξέθηκα μέχρι τοῦδε βεβαίως ἐπείσθης ὅτι ὁ ἐνδιάθετος λόγος εἶναι τὸ κυριώτατον προσὸν τῆς ψυχῆς μας, ὅτι δι' αὐτοῦ γι-

νώσκομεν τὸ ἀληθές, συλλαμβάνομεν τὸ καλόν, καὶ διακρίνομεν τὸ ἀγαθόν, δι' αὐτοῦ πᾶσαι ἐπιστῆμαι καὶ τέχναι, δι' αὐτοῦ ῥυθμίζεται καὶ καρποφορεῖ ἡ νόησις, δι' αὐτοῦ κανονίζεται καὶ εὐοδοῦται ἡ πρᾶξις, δι' αὐτοῦ ἀνερχόμεθα εἰς τὴν ὑψίστην τῶν ἐννοιῶν, εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἔχομεν τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν· ὅλος λοιπὸν ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος, ὁ κόσμος τῆς διανοίας ῥυθμίζεται καὶ διοικεῖται ὑπὸ τοῦ λόγου. Καὶ τί ἕτερον δύναται νὰ εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς ψυχῆς μας ἢ ἔκφρασις τῶν ἐν ἡμῖν, τῶν ἐννοιῶν καὶ αἰσθημάτων καὶ βουλήσεών μας; καὶ ἐὰν πάντα ταῦτα ὑπόκεινται εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ λόγου, καὶ ὑπ' αὐτοῦ ῥυθμίζονται καὶ διοικοῦνται, ἄρα ὁ αὐτὸς λόγος ἐκφράζεται καὶ διὰ τῆς διαλέκτου, καὶ γίνεται προφορικός. Ἐὰν δὲ ἠδυνάμην νὰ μηκύνω εἰσέτι τὴν ὑπὲρ τὸ δέον μακρὰν ἐπιστολήν μου, ἤθελον σοὶ ἀποδείξει διὰ τῆς ἀναλύσεως αὐτῶν τῶν στοιχείων πάσης διαλέκτου, αὐτῶν τῶν μερῶν τοῦ λόγου, ὅτι πάντα ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐν ἡμῖν λόγου, ὥστε ἤθελες καὶ κατὰ τοῦτο θαυμάσει τὴν σοφίαν τῶν προγόνων μας, οἵτινες διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως ἐδήλουν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐνέργειαν τῆς ψυχῆς ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀνωτάτης αὐτῆς δυ-

νάμεως καὶ τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς διὰ τῆς διαλέκτου. Ἀλλὰ πολλὰ σοὶ ἔγραψα σήμερον, καὶ εὔχομαι νὰ μὴ τὰ εὕρῃς σκοτεινὰ ἢ ἀτελῆ ἢ κατά τι ἄλλο κατώτερα τῆς προσδοκίας σου.

ΙΘ΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, δὲν ἔχω τῳόντι λόγους ὅπως σοι ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνην μου. Καὶ τὴν φύσιν τοῦ λόγου μοὶ ἐξήγησας, καὶ τὴν μεταξὺ ζῴου καὶ ἀνθρώπου διαφοράν, καὶ τὴν σχέσιν τοῦ προφορικοῦ λόγου πρὸς τὸν ἐνδιάθετον, καὶ ἐκ τούτων βλέπω πόσον ὑψηλὴν θέσιν κατέχει ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ κλίμακι τῶν ὄντων, καὶ πόσον ἐξευτελίζεται ὅταν δὲν τηρῇ τὴν ἀξιοπρέπειάν του. Τοῦτο ἔτι μᾶλλον μ' ἐνθαῤῥύνει εἰς τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς μου, καὶ δὲν θέλεις δυσαρεστηθῆ ἐάν σοι θέσω καὶ ἄλλα ζητήματα πρὸς ἐξακρίβωσιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν μικρῶν μου γνώσεων. — Μοὶ λέγεις ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς σου, ὅτι ὁ λόγος εἶναι τὸ κυριώτατον προσὸν τῆς ψυχῆς, ὅτι δι' αὐτοῦ ῥυθμίζεται καὶ καρποφορεῖ ἡ νόησις, κανονίζεται καὶ εὐοδοῦται ἡ πρᾶξις, ὅτι ὅλος ὁ

ἐσωτερικὸς κόσμος τῆς διανοίας διοικεῖται ὑπὸ τοῦ λόγου, καὶ ὅτι πάντα τὰ ἐν ἡμῖν, αἱ ἔννοιαι, τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ βουλήσεις, ὑπόκεινται εἰς τὴν κυριαρχίαν του. Ταῦτα ἐνόησα μέχρι τινός, διότι εἶδον πῶς ὁ λόγος μᾶς ἀνακαλύπτει τὴν τάξιν τοῦ κόσμου, μᾶς παρέχει τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὰς τοῦ ἀπείρου τόπου καὶ χρόνου, πῶς γεννᾷ τὴν ἐπιστήμην, συλλαμβάνει τὸ ἰδανικόν, καί, συνεργούσης τῆς φαντασίας, τὸ ἐκφράζει διὰ τῆς καλλιτεχνίας, πρὸς τούτοις δὲ ὁρίζει τὸν ἠθικὸν νόμον καθὸ στοιχεῖον τῆς καθολικῆς τάξεως, ὥστε καὶ τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθὸν εἰς τὸν λόγον πρὸ πάντων ὀφείλομεν. Ἀλλ' αἱ ἐπιστῆμαι, αἱ τέχναι καὶ ἡ ἠθικότης δὲν εἶναι ὅλος ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, εἶναι εὐρυτέρα, πολλὰς ἔχει δυνάμεις, αἵτινες ἀδιακόπως ἐνεργοῦσιν ἐν αὐτῇ, καὶ δὲν εἶναι πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐπιστήμονες ἢ καλλιτέχναι ἢ ἠθικολόγοι, ὀλίγιστοι εἶναι οἱ τοιοῦτοι· καὶ ἐὰν πᾶσα ψυχὴ εἶναι ἔλλογος, εἰς τί χρησιμεύει ὁ λόγος παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν ἀνθρώπων; καὶ ἐὰν δὲν χρησιμεύῃ, πῶς πάντα τὰ ἐν ἡμῖν ὑπόκεινται εἰς τὴν κυριαρχίαν του; δὲν εἶναι δυνατὸν νά μοι ἐξηγήσῃς ἐὰν καὶ πῶς σχετίζεται ὁ λόγος πρὸς πάσας τὰς ψυχικὰς δυνάμεις,

πρὸς πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς νοήσεως; Τὴν λέξιν νόησιν πάντοτε μεταχειρίζεσαι, ἀλλ' οὐδέποτε μοὶ εἶπες τί εἶναι ἡ νόησις, ἐὰν εἶναι μία δύναμις ἢ πλείονες καὶ πῶς ῥυθμίζεται ὑπὸ τοῦ λόγου. Ἀκούω πολλάκις τοὺς νέους ψυχολόγους κακίζοντας τὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, καὶ κατηγοροῦντας τοὺς πνευματιστὰς ὅτι δημιουργοῦσι σχολαστικὰς ὀντότητας, καὶ πολλαπλασιάζουσιν ἄνευ ἀνάγκης τὰ ὄντα, ἀντιφάσκοντες καὶ πρὸς τὰς ἰδίας θεωρίας, καθ' ἃς ἡ ψυχὴ εἶναι μία καὶ ἀδιαίρετος. Παρακαλῶ σε λοιπὸν νά μοι εἴπῃς, πῶς συμβιβάζονται αἱ πολλαὶ δυνάμεις μὲ τὴν ἐνιαίαν φύσιν τῆς ψυχῆς; Καὶ ἐνταῦθα ἄλλη ἀπορία ἐγείρεται εἰς τὸ πνεῦμά μου· πῶς ἡ μία, ἡ ἀδιαίρετος, ἡ ἄϋλος ψυχὴ συνδέεται μὲ τὴν ὕλην τοῦ σώματος; Τὸ ὑλικὸν καὶ τὸ ἄϋλον δὲν εἶναι φύσει ἐναντία πρὸς ἄλληλα; ποία λοιπὸν σχέσις δύναται νὰ ὑπάρξῃ μεταξὺ αὐτῶν; καὶ ἐὰν ὑποθέσωμεν διάμεσόν τι μεταξὺ αὐτῶν, καὶ τοῦτο πάλιν θὰ εἶναι ἢ ὑλικὸν ἢ ἄϋλον, καὶ πάλιν αἱ αὐταὶ ἀναφύονται δυσκολίαι, ἢ δὲν θὰ εἶναι οὔτε ἄϋλον οὔτε ὑλικόν, καὶ τότε δὲν εἶναι τίποτε, διότι οὐδὲν ὂν γνωρίζομεν μὴ ὑπαγόμενον εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην κατηγορίαν. Τοὐλάχιστον ἐγὼ οὕτω φρονῶ, ἢ τὸ ὂν εἶναι ἄλλο τι

παρ' ὅ,τι μοὶ φαίνεται; Δέν μοι λέγεις καὶ περὶ τούτου τί πρέπει νὰ πιστεύσω; τί εἶναι τὸ ὄν; ἐὰν ὑπάρχουσιν ὑλικὰ καὶ ἄϋλα ὄντα, καὶ εἶναι φύσεως οὐ μόνον διαφόρου, ἀλλ' ἐναντίας πρὸς ἄλληλα, πῶς δηλοῦνται διὰ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς λέξεως; ὑπάρχει γενική τις ἔννοια τοῦ ὄντος, ἐν ᾗ πάντα τὰ καθ' ἕκαστα ὄντα περιλαμβάνονται, ἢ δὲν ὑπάρχει, καὶ καταχρηστικὴ εἶναι ἡ κοινὴ αὕτη ὀνομασία; ἐὰν δὲ ὑπάρχῃ, ἐπιδέχεται ὁρισμόν, καὶ ποῖον; Βλέπεις, διδάσκαλέ μου, πῶς ἡ μία ἀπορία γεννᾷ τὴν ἄλλην, καὶ πόσην ἀνάγκην ἔχω εἰσέτι τῶν φώτων σου πρὸς ὁδηγίαν μου; Θαρρῶν εἰς τὴν πολλήν σου ἀγαθότητα, σοὶ θέτω τὰ ζητήματα ταῦτα καὶ προσμένω τὴν ἀπάντησίν σου.

Κ'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Αἱ νέαι ἀπορίαι σου, ἀγαπητέ μοι, εἶναι φυσικώταται, καί μοι ἀποδεικνύουσι πόσον προοδεύεις εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀληθειῶν ἃς ἐπεχείρησα νά σοι μεταδώσω. Θέλω τὰς λύσει εὐχαρίστως, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπαιτῶ τὴν ἔντονον προσοχήν σου,

διότι εἰσερχόμεθα ἤδη εἰς τὰ ἄδυτα τῆς ψυχῆς, εἰς αὐτὸ τὸ ἁγιαστήριον, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ πνεύματός μας. Καὶ ἐάν μοι ἐπιτρέπῃς ν' ἀνατρέψω τὴν τάξιν τῶν ἀποριῶν σου, θέλω ἀρχίσει ἀπὸ τοῦ τελευταίου ζητήματος, διότι ἡ λύσις αὐτοῦ θέλει μᾶς εὐκολύνει καὶ τὴν λύσιν τῶν ἄλλων.

Μ' ἐρωτᾷς ἐὰν ὑπάρχῃ γενική τις ἔννοια τοῦ ὄντος, μολονότι τὰ ὄντα εἶναι ποικίλα καὶ φύσεως ἐναντίας πρὸς ἄλληλα, καὶ ἐὰν ἡ ἔννοια αὕτη ἐπιδέχηται ὁρισμόν, καὶ ποῖον. — Βεβαίως, ὁσάκις μία καὶ ἡ αὐτὴ λέξις χρησιμεύει πρὸς δήλωσιν ποικίλων πραγμάτων, πρέπει ἵνα ὑπάρχῃ κοινόν τι μεταξὺ αὐτῶν, καὶ τὸν κοινὸν τοῦτον χαρακτῆρα πρέπει νὰ ἐκφράζῃ τὸ κοινὸν αὐτῶν ὄνομα. Κατὰ τοῦτο οὐδέποτε σχεδὸν πλανᾶται ἡ ἀνθρωπίνη διάλεκτος, ἥτις αὐθορμήτως ἐκδηλοῖ τὰ ἐν τῇ διανοίᾳ. Ἀλλὰ προσέτι τὴν κοινὴν χρῆσιν τοῦ ὅρου τούτου ἐπικυροῖ καὶ ἡ ἐπιστήμη, καὶ ἰδίως ἡ φιλοσοφία, καὶ δὲν ἀγνοεῖς ἴσως ὅτι ἡ ὀντολογία, *ἡ περὶ τοῦ ὄντος ἢ ὂν θεωρία*, ὡς ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι κλάδος τῆς Μεταφυσικῆς. Ἀλλὰ μὴ φοβοῦ, δὲν διανοοῦμαι, οὔτε εἶναι ἀνάγκη νά σε εἰσαγάγω εἰς τὸ πολὺ σκοτεινὸν καὶ τὴν σήμερον πολὺ ἀμφισβητούμενον πεδίον τῆς φιλοσοφικῆς ταύτης ἐπιστήμης.

Τὸν ὁρισμὸν τοῦ ὄντος θέλομεν πορισθῆ ἐξ ὅσων γινώσκομεν μέχρι τοῦδε. — Παρεδέχθης ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὅλος ὕλη, ὅτι ἐνυπάρχει ἐν αὐτῷ ἐνιαῖόν τι ὅπερ δὲν δύναται νὰ εἶναι ὕλη, καὶ ὀνομάζεται πνεῦμα, καὶ ὅτι τὸ ἐνιαῖον τοῦτο ἐνεργεῖ ἐλευθέρως, νοεῖ, συλλογίζεται, βούλεται, πράττει καὶ ἐξωτερικεύεται διὰ τῆς διαλέκτου καὶ διὰ τῶν ἔργων του. Ἄρα ὑπὸ τὰ *φαινόμενα*, ἅτινα παρουσιάζει ὁ ἐξωτερικὸς ἄνθρωπος, ὑπάρχει *ὑποκείμενόν τι*, ὡς ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι, ἡ ὑπόστασις, ὡς λέγουσιν οἱ νεώτεροι, καὶ ἡ ὑπόστασις αὕτη δηλοῦται, ἐξαγγέλλεται διὰ ποικίλων φαινομένων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν, ἅτινα συνιστῶσι τὴν *μορφὴν* αὐτῆς ἢ τὸ εἶδος, καὶ εἶναι τρόπον τινὰ τὸ πρόσωπον, ἡ φυσιογνωμία αὐτῆς. Ἰδού, φίλε μου, τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος. Πᾶν ὃν εἶναι ὑπόστασις σχετιζομένη πρός τινα μορφήν, ἀλλὰ φανερὸν ὅτι ἡ ὑπόστασις δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως ἐν πᾶσι. Τὸ ἐνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον, τὸ ἐλεύθερον καὶ νοῆμον καὶ ἔλλογον ἔχει μόνον ἡ πνευματικὴ ὑπόστασις. Τῶν ὑλικῶν ὄντων ἡ ὑπόστασις δὲν ἔχει οὔτε πραγματικὴν ἑνότητα, ὡς καὶ ἄλλοτε σοὶ εἶπον, οὔτε ἐλευθερίαν, οὔτε νόησιν, οὔτε λόγον. Τί εἶναι λοιπὸν ἡ ἐν αὐτοῖς ὑπόστασις; ὑπολαν-

θάνουσα δύναμις, δι' ἧς συνέχονται τὰ μόρια ἐξ ὧν συνίστανται, συνδυάζονται ποικιλοτρόπως, καὶ ποικίλας παράγουσιν ἐνεργείας, δι' ὧν δηλοῦται ἡ φύσις τῆς δυνάμεως ταύτης. Τί εἶναι αὐτὴ ἡ δύναμις, ἀμέσως δὲν δυνάμεθα νὰ ἠξεύρωμεν, καθὼς ἠξεύρομεν τί εἶναι ἡ ἐν ἡμῖν ὑπόστασις διὰ τῆς συνειδήσεως. Ἡ ἐν τῇ ὕλῃ δύναμις εἶναι ἡ τάσις τῶν μορίων αὐτῆς πρός τινα μετ' ἀλλήλων συνδυασμὸν καὶ ἐπ' ἄλληλα ἐνέργειαν, εἶναι ἑπομένως ἀφῃρημένον καὶ γενικὸν ὄνομα, πρὸς δήλωσιν ἀφῃρημένης καὶ γενικῆς ἐννοίας, ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ ἀφῃρημένα προϋπάρχουσιν ἐξ ἀνάγκης εἰς τὰ ἀφ' ὧν ἀφαιροῦνται, ἡ δύναμις δὲν εἶναι κενὸν ὄνομα, ἀλλ' ἐκφράζει τὴν πραγματικότητα τῆς ὑποκεκρυμμένης αἰτίας τῶν φαινομένων τῆς ὑλικῆς φύσεως. Τοιαύτη εἶναι ἡ ὑπόστασις τῶν ὑλικῶν ὄντων, καὶ ἄλλη δὲν δύναται νὰ εἶναι. Περὶ τούτου πάντες συμφωνοῦσι, διότι πάντες ἀναγκάζονται ὑπὸ τοῦ λόγου νὰ πιστεύσωσιν ὅτι ὑπάρχει ὑποκεκρυμμένον αἴτιον πάσης ἐξωτερικῆς ἐνεργείας· καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρνούμενοι τὸ πνεῦμα ἀνάγουσι τὰ πάντα εἰς τὴν ὕλην καὶ τὴν δύναμιν, καὶ ἴσως δὲν ἀγνοεῖς ὅτι *ὕλη* καὶ *δύναμις* ἐπιγράφεται τὸ πόνημα ἑνὸς τῶν περιφημοτέρων ὑλιστῶν τῆς ἐποχῆς μας.

Ἔχουσι λοιπὸν πάντα τὰ ὄντα *ὑπόστασιν, μορφὴν καὶ σχέσιν*. Ἀλλ' εἰς τὰ πρῶτα ταῦτα στοιχεῖα τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος ἔχομεν καὶ ἄλλα νὰ προσθέσωμεν. — Τί εἴπομεν προηγουμένως; ὅτι ὁ λόγος μᾶς ἀποκαλύπτει τὸν ἄπειρον τόπον καὶ τὸν ἄπειρον χρόνον ὡς ἀπαραιτήτους ὅρους πάσης ὑπάρξεως· ἄρα πάντα τὰ ὄντα εἶναι ἐν *τόπῳ καὶ χρόνῳ*, καὶ ὀφείλομεν ἄλλα δύο στοιχεῖα νὰ προσθέσωμεν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄντος. Περὶ τούτου ἴσως μοὶ εἴπῃς· ὡς πρὸς τὰ ὑλικὰ ὄντα νοῶ ὅτι ὑπάρχουσιν ἐν τόπῳ, διότι ἡ ὕλη ἔχει ἔκτασιν, καὶ πᾶσα ἔκτασις ἀπαιτεῖ τόπον, ἀλλὰ τὰ πνευματικὰ δὲν ἔχουσιν ἔκτασιν, ὁ τόπος δὲν εἶναι εἰς αὐτὰ ἀναγκαῖος. Καὶ μέχρι τινὸς δὲν θὰ εἶχες ἄδικον, διότι τὴν γνώμην ταύτην πρεσβεύουσι διάσημοι φιλόσοφοι καὶ ἐκ τῶν πνευματιστῶν καὶ ἐκ τῶν ὑλιστῶν, οἷοι ὁ περικλεὴς Κάντιος καὶ ὁ ἐν Ἀβερδείνῳ διακεκριμένος καθηγητὴς τῆς Λογικῆς Βαίν. Ἀλλὰ μὲ ὅλον τὸ σέβας ὅπερ ὀφείλω εἰς τοὺς σοφοὺς τούτους διδασκάλους, καὶ ἰδίως εἰς τὸν πρῶτον, σοὶ ὁμολογῶ ὅτι δὲν δύναμαι οὔτε κἂν νὰ φαντασθῶ τι ὑπάρχον χωρὶς νὰ ὑποθέσω ὅτι ὑπάρχει ποῦ, ἔν τινι σημείῳ τοῦ τόπου, καθὼς ὑπάρχει ἔν τινι στιγμῇ τοῦ χρόνου. Ὅπερ ἀληθεύει εἶναι

ὅτι τὰ πνευματικὰ ὄντα δὲν πληροῦσιν οὔτε ἐλάχιστον μέρος τοῦ τόπου, καὶ ἐκ τούτου ἴσως ἠπατήθησαν οἱ ἀνωτέρω φιλόσοφοι μὴ δυνάμενοι νὰ νοήσωσι πῶς ὑπάρχει τὶ ἐν τόπῳ, χωρὶς νὰ κατέχῃ μέρος αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ τόπος δὲν εἶναι ἄϋλος; καὶ πῶς ἠδύνατο νὰ εἶναι ἄπειρος ἐὰν δὲν ἦτο ἄϋλος; διότι ἡ ὕλη πάντοτε ἔχει πέρατα, ὅσῳ καὶ ἂν ὑποτεθῇ μεγάλη· καὶ τὰς περὶ ἀΰλων ὄντων θεωρίας ἐλπίζω ὅτι δὲν φοβεῖσαι πλέον, ἀφ' οὗ τὸ ἄϋλον τῆς ἡμετέρας ψυχῆς ἤδη ἀνεγνώρισας. Ἀφ' ἑτέρου, καὶ αὐτὴ ἡ θετικωτάτη τῶν ἐπιστημῶν, ἡ γεωμετρία, δὲν ὁρίζει μίαν τῶν πρώτων αὐτῆς ἐννοιῶν, τὸ σημεῖον, οὗ μέρος οὐθέν; Δὲν ἠξεύρω πῶς σε ἐδίδαξαν τὴν γεωμετρίαν, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἔννοιαι αὐτῆς εἶναι καθαραὶ ἔννοιαι τοῦ λόγου, ἀμιγεῖς οἵου δήποτε ὑλικοῦ στοιχείου, ἤ, ὡς ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι, εἰλικρινεῖς. Περὶ χρόνου οὐδεμία δυσκολία, διότι οὐδεὶς ὁ μὴ ἀναγνωρίζων ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον εἶναι ἐν χρόνῳ, ὑπάρχει ἔν τινι στιγμῇ τοῦ χρόνου. Ἂς συμπεράνωμεν λοιπὸν ὅτι, καθ' ἃ εἴδομεν μέχρι τοῦδε, πᾶν ὃν εἶναι *ὑπόστασις σχετιζομένη πρός τινα μορφὴν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ.* Ἀλλ' εἰς τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀναγκαζόμεθα καὶ ἕτερον νὰ προσθέσωμεν.—Ὁ λόγος διὰ τῶν τριῶν

ἀρχῶν του μᾶς ἀνεκάλυψε τάξιν τινὰ μεταξὺ τῶν ὄντων, συνδυασμόν, τουτέστιν, αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν, καὶ τὴν τάξιν ταύτην δικαίως ὠνομάσαμεν ἔλλογον. Ἆρα καὶ τοῦτο εἶναι στοιχεῖον οὐσιωδέστατον τῆς ἐννοίας τοῦ ὄντος, καὶ πρέπει νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν ὁρισμὸν αὐτοῦ, ὅστις εἶναι ἄρτιος καὶ πλήρης ἐὰν εἴπωμεν, ὅτι τὸ ὂν εἶναι *ὑπόστασις σχετιζομένη πρός τινα μορφὴν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ καὶ ὑποκειμένη εἰς ἔλλογον τάξιν*. Τοιοῦτος εἶναι, φίλε μου, ὁ ὁρισμὸς τοῦ ὄντος, ἡ ἔλλογος ἔννοια τοῦ ὄντος. Δύνασαι νὰ συλλάβῃς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ οὔτε κἂν νὰ ὑποθέσῃς ὂν ὅπερ νὰ μὴ ἔχῃ πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα, νὰ μὴ εἶναι ὑπόστασις, σχέσις, μορφή, νὰ μὴ εἶναι ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, νὰ μὴ ὑπόκειται εἴς τινα τάξιν, δηλαδὴ νὰ μὴ εἶναι ὅ,τι εἶναι, νὰ μὴ ἔχῃ αἴτιον, νὰ μὴ ἔχῃ τέλος; Σκέψου, γυμνάσου μόνος σου περὶ τούτου, ἐπαλήθευσον ὅσον θέλεις καὶ ὅπως θέλεις ὅσα σοὶ εἶπον, καὶ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ἐν τέλει θέλεις ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ ἀνωτέρω ὁρισμὸς ἁρμόζει εἰς πάντα τὰ ὄντα. Τὸν ὁρισμὸν τοῦτον βεβαίως δὲν ἔχουσι πρόχειρον πάντες οἱ ἄνθρωποι, οὐδὲ συλλαμβάνουσιν αὐτὸν αὐθορμήτως, καθὼς οὐδένα ἐπιστημονικὸν ὁρισμὸν αὐθορμήτως καὶ ἄνευ διδασκα-

λίας διατυποῦσιν, ἀλλ' οὐχ ἧττον πάντες καθὸ ἔλλογοι ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὰ στοιχεῖα τοῦ ὁρισμοῦ τούτου, καὶ ἐὰν εὑρεθῇ ὁ διὰ καταλλήλου μεθόδου χειραγωγῶν αὐτοὺς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν, πάντες δύνανται νὰ νοήσωσι καὶ ἓν ἕκαστον τῶν στοιχείων τούτων καὶ τὸ σύνολον αὐτῶν, καὶ ἡ συγκεχυμένη καὶ ἀτελὴς συνείδησις αὐτῶν γίνεται τότε καθαρὰ καὶ πλήρης συνείδησις, ἐπιστημονικὴ συνείδησις. Ὅτι δὲ πάντες ἔχουσι τὴν ἔλλογον ταύτην ἔννοιαν τοῦ ὄντος, ἂν καὶ δὲν δύνανται νὰ τὴν διατυπώσωσιν ἐπιστημονικῶς, ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς μελέτης καὶ προσεκτικῆς ἀναλύσεως ὅλων ἐκείνων τῶν ἐνεργειῶν ἐξ ὧν συναποτελεῖται ἡ νόησις· καὶ τοῦτο μὲ φέρει εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς πρώτης ἀπορίας σου.

Συμφωνεῖς ὅτι ὁ λόγος γεννᾷ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας, καὶ διὰ τῆς φαντασίας παράγει τὴν καλλιτεχνίαν, καὶ ὅτι μᾶς ἀνακαλύπτει τὸν νόμον τῆς ἠθικῆς ἡμῶν διαγωγῆς, ἀλλ' ἐπειδὴ ὀλίγιστοι εἶναι οἱ ἐπιστήμονες, οἱ καλλιτέχναι καὶ οἱ ἠθικολόγοι, καὶ ἐπειδή, ἀφ' ἑτέρου, σοὶ εἶπον ὅτι ὁ λόγος ῥυθμίζει πᾶσαν τὴν νόησιν, ἐπιθυμεῖς νὰ μάθῃς πῶς γίνεται τοῦτο, τί εἶναι ἡ νόησις, ἐὰν εἶναι μία δύναμις ἢ πλείονες, καὶ πῶς καὶ διατί πᾶσα νόησις ὑπόκειται εἰς τὴν κυ-

ριαρχίαν τοῦ λόγου, καὶ ὑπ' αὐτοῦ κανονίζεται. Ἀλλ' ἠξεύρεις τί ζητεῖς; Ὁλόκληρον τὴν Ψυχολογίαν. Αὕτη δὲν δύναται νὰ συμπεριληφθῇ εἰς μίαν ἐπιστολήν· ἀλλ' οὐχ ἧττον, ὅπως σε εὐχαριστήσω καὶ ἐκπληρώσω τὴν ὑπόσχεσίν μου, θέλω θέσει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν σου μόνην τὴν ἰχνογραφίαν ἢ ἑλληνικώτερον, τὴν ὑπογραφὴν τῆς εἰκόνος τῆς ἡμετέρας ψυχῆς καὶ ἡ περαιτέρω μελέτη θέλει σὲ διδάξει πῶς νὰ τὴν χρωματίσῃς. — Καὶ ἐν πρώτοις, φίλτατέ μοι, πρέπει νά σοι εἴπω ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μία μόνη δύναμις ἔχουσα πλείονας τρόπους ἐνεργείας, οὓς συνεκδοχικῶς καὶ καταχρηστικῶς ὀνομάζομεν δυνάμεις, ὥστε αἱ κατὰ τῶν πνευματιστῶν κατηγορίαι ὅτι δῆθεν πολλαπλασιάζουσι τὰ ὄντα, καὶ κατακερματίζουσι τὴν ψυχήν, εἶναι ὅλως ἄδικοι, διότι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν οὔτε ἐφαντάσθη τοῦτο, οὔτε ἠδύνατο νὰ τὸ φαντασθῇ· ἀπ' ἐναντίας οἱ ἀναγνωρίζοντες τὴν ἄϋλον φύσιν τῆς ψυχῆς παραδέχονται ὑπὲρ τοὺς ἄλλους τὴν ἑνότητα αὐτῆς, καὶ ἐπ' αὐτῆς στηρίζουσι τὰς θεωρίας των. Ἀλλὰ σεβόμενος τὴν συνήθειαν θέλω μεταχειρισθῇ καὶ ἐγὼ τὴν λέξιν δύναμιν πρὸς δήλωσιν τῶν ποικίλων τρόπων τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας. Καὶ ἤδη ἠξεύρεις ὅτι ἡ πρώτη καὶ κυριωτάτη δύναμις τῆς

ψυχῆς εἶναι ἡ *συνείδησις*, ἥτις συνοδεύει πιστῶς πᾶσαν αὐτῆς ἐνέργειαν, καὶ δι' ἧς μόνης γινώσκομεν πάντα τὰ ἐν ἡμῖν, ὡς εἴδομεν ἀπ' ἀρχῆς. Ἐὰν δὲ ἡ ψυχὴ εἶναι ἔλλογος, πῶς νὰ μὴ εἶναι ἔλλογος καὶ ἡ συνείδησις; Τοῦτο σοὶ ἐξηγεῖ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τί εἶναι αἱ λεγόμεναι ἔμφυτοι ἔννοιαι περὶ ὧν τοσοῦτος γίνεται λόγος ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς σχολαῖς, τῶν μὲν ἰσχυριζομένων ὅτι ἔχομεν ἐμφύτους ἐννοίας, τῶν δὲ θεωρούντων τοῦτο ὡς βλασφημίαν, καὶ ἐπικαλουμένων τὸ ῥητὸν *οὐδὲν ἐν τῷ νῷ ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει*, ὅπερ ἀποδίδουσι τῷ Ἀριστοτέλει, ἂν καὶ οὐδαμοῦ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ εὑρίσκεται. Ὁ λόγος εἶναι ἔμφυτος εἰς πάντα τὰ ὄντα, διότι πάντα τὸν αὐτὸν ἔχουσι γενικὸν χαρακτῆρα, ἐκ τῶν αὐτῶν στοιχείων συνίστανται, πάντα εἶναι ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, καὶ πάντα εἰς τὴν αὐτὴν ἔλλογον τάξιν ὑπόκεινται. Κατὰ τοῦτο δὲ διαφέρει τῶν ἄλλων ὄντων ὁ ἄνθρωπος, ὅτι ἔχει συνείδησιν τοῦ ἐν αὐτῷ λόγου καὶ ἑπομένως πᾶν ὅ,τι διὰ τῆς συνειδήσεως ταύτης γινώσκει εἶναι ἐξ ἀνάγκης ἔμφυτον. Τὴν γνῶσιν ταύτην δὲν ἔχουσι πάντες ἐξ ἴσου καθαράν, πλήρη, ἀνεπτυγμένην καὶ ἐπιστημονικῶς διατετυπωμένην, ἀλλὰ δύνανται νὰ τὴν ἀποκτήσωσι. Τοῦτο καὶ οὐδὲν

ἕτερον ἐννοοῦσιν οἱ λέγοντες ὅτι ἔχομεν ἐμφύτους ἐννοίας, ἢ τοῦτο τοὐλάχιστον πρέπει νὰ ἐννοῶσι. Μετὰ τὴν συνείδησιν ἔρχεται ἡ *ἀντίληψις* τῶν ἐκτός, καὶ πρέπει νὰ ἴδωμεν ἐὰν καὶ αὕτη γίνεται ἐλλόγως. Ὅτε ἐκ τῆς ἐντυπώσεως γεννᾶται αἴσθησις, καὶ νοοῦμεν ὅτι πρέπει νὰ εἶναί τι ἐκτὸς ἡμῶν ὅπερ παράγει τὴν ἐντύπωσιν καὶ οὗ ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῆς αἰσθήσεως, τί ἄλλο πράττομεν ἢ ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος σκεπτόμενοι ὅτι ἡ αἴσθησις πρέπει νὰ ἔχῃ αἴτιον καὶ ἀφ' οὗ δὲν προέρχεται ἐξ ἡμῶν αὐτῶν πρέπει νὰ προέρχηται ἐξ ἄλλου τινός; καὶ δὲν ἀναγνωρίζομεν ἐν ταυτῷ ὅτι τὸ ἐξωτερικὸν παράγον τῆς ἐντυπώσεως καὶ τῆς αἰσθήσεως εἶναι ὑπόστασίς τις ἀγγελλομένη διὰ τῆς ἀπ' αὐτῆς ἀπορρεούσης ἐνεργείας ἤτοι διὰ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς αὐτῆς, ἂν καὶ τὰς λέξεις ταύτας δὲν μεταχειριζόμεθα, καὶ ἴσως ἐντελῶς ἀγνοοῦμεν; καὶ τίς ὁ μὴ πιστεύων ὅτι καὶ τὸ ἐξωτερικὸν τοῦτο ὂν εἶναι ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ, καὶ ὑπόκειται εἴς τινα τάξιν, εἴς τινα νόμον; δὲν προέρχονται ἐντεῦθεν πᾶσαι αἱ περὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων ἔρευναι καὶ δοκιμαί, εἴτε πρὸς ἐπιστημονικὴν διάγνωσιν αὐτῶν, εἴτε ἁπλῶς χάριν περιεργείας, ἢ πρὸς χρησιμοποίησιν αὐτῶν εἰς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν

μας; Ἄρα καὶ ἡ ἀντίληψις εἶναι ἔλλογος.—Ἡ προσοχὴ εἶναι προσπάθεια τῆς ἡμετέρας θελήσεως πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς συνειδήσεως ἢ τῆς ἀντιλήψεως, καὶ ἕπεται εἰς αὐτάς, καὶ ἐγείρεται ἐκ παντοίων περιστάσεων, ἐκ τοῦ ζωηροῦ, ἢ ἀπροσδοκήτου, ἢ πρωτοφανοῦς τῶν αἰσθήσεων, ἀλλ' ἰδίως καὶ πρὸ πάντων ἐγείρεται ὑπὸ τοῦ λόγου. Δὲν προσέχομεν ἐντονώτερον, ὅτε θέλομεν νὰ μάθωμεν τὸ πῶς, τὸ πόθεν καὶ τὸ διατί πράγματός τινος, ὅτε δηλαδὴ ζητοῦμεν τὸν λόγον αὐτοῦ; — Αἱ ἐκ τῆς ἀντιλήψεως καὶ ἐκ τῆς συνειδήσεως ἰδέαι συνενοῦνται ἐν ἡμῖν, καὶ συζευγνύονται συνδεόμεναι διά τινος ἐσωτερικοῦ δεσμοῦ, δι' οὗ καὶ προκαλοῦνται ἀμοιβαίως, καὶ αὕτη εἶναι ἡ λεγομένη *σύζευξις*. Ἀλλὰ ποῖος ὁ νόμος καθ' ὃν γίνεται ἡ σύζευξις; Τὸν νόμον τοῦτον παρεγνώρισαν οἱ ψυχολόγοι, διότι τὸν ἐζήτουν ἢ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις τῶν ὄντων, ἢ ἐντὸς τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ κατὰ τύχην, καὶ περὶ τούτου θέλεις εὕρει ἐν ταῖς ψυχολογικαῖς πραγματείαις δεκαπέντε περίπου θεωρίας. Ἐὰν ὅμως εἶχον παρατηρήσει ὅτι πᾶσα δύναμις τῆς ψυχῆς εἶναι ἔλλογος, καὶ ἐὰν εἶχον διακρίνει ποῖα καὶ πόσα εἶναι τὰ στοιχεῖα τοῦ λόγου, καὶ πῶς συνδέονται συναποτελοῦντα τὴν ἔλλογον ἔννοιαν τοῦ ὄντος, ἐν τῷ

συνδέσμῳ τούτῳ ἤθελον εὕρει τὸν νόμον τῆς συζεύξεως. Καὶ τῳόντι, ἡ μορφὴ πράγματός τινος ἀνακαλεῖ τὴν ὑπόστασιν πρὸς ἣν σχετίζεται ὡς λ. χ. οἱ χαρακτῆρες τοῦ προσώπου ἀνακαλοῦσι τὴν ψυχὴν ἥτις δι' αὐτῶν ἐκφράζεται, ἡ λέξις ἀνακαλεῖ τὴν δι' αὐτῆς δηλουμένην ἔννοιαν, ὡσαύτως ἓν στοιχεῖον τῆς μορφῆς ἀνακαλεῖ τὸ ἕτερον, καὶ διὰ τοῦτο μορφή τις ὁμοιάζουσα ἄλλην ἀνακαλεῖ αὐτήν, τὸ μέρος ἀνακαλεῖ τὸ ὅλον, ἢ τὸ ἀνάπαλιν καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἐπίσης ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος ἀνακαλοῦσι τὰ ἐν αὐτοῖς ὑπάρξαντα, ἢ, τὰ πράγματα ἀνακαλοῦσι τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον ἐν οἷς ὑπῆρξαν, καὶ τὰ μεθ' ὧν συνυπῆρξαν. Ἐπὶ τέλους, ἡ ἔλλογος τάξις, εἰς ἣν ὑπόκεινται πάντα τὰ ὄντα, εἶναι καὶ αὕτη συζευκτικὸς σύνδεσμος τῶν ἐννοιῶν, διότι καὶ αἱ τρεῖς ἀρχαὶ ἐξ ὧν συνίστανται συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, καὶ αὐτὴ συνδέεται πρὸς τὰ ὄντα καὶ ταῦτα πρὸς αὐτήν, ὅθεν τὸ αἴτιον, τὸ μέσον, καὶ τὸ τέλος καὶ τὰ ὄντα ἐν οἷς ἐνσαρκοῦνται, ἀνακαλοῦνται δι' ἀλλήλων· οὕτω ἡ θέα λ. χ. τοῦ καρποῦ ἀνακαλεῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ δένδρου ὅπερ τὸν παρήγαγε, τὴν ἔννοιαν τῶν διαφόρων στοιχείων ἅτινα συνιστῶσι τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ φύσιν, τὴν ταυτότητά του, τὴν ἔννοιαν τῆς χρήσεως εἰς ἣν εἶναι ἁρμόδιος.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἡ ἀρχὴ ἀναλεῖ τὴν συνέπειαν, τὸ αἴτιον ἀναλεῖ τὸ ἀποτέλεσμα, ἐπιστημονική τις θεωρία, τὴν ἀρχὴν ἐξ ἧς ἀπορρέει, καὶ τὰ ἐπιχειρήματα δι' ὧν κατασκευάζεται. — Ἡ σύζευξις εἶναι ὁ πρῶτος καὶ θεμελιώδης ὅρος τῆς *μνήμης*, καὶ αὕτη ἑπομένως μετέχει τῆς λογικότητος ἐκείνης, ἀλλὰ προσέτι τὰ πλεῖστα τῶν μέσων ὅσα ἐπενοήθησαν πρὸς τελειοποίησιν τῆς μνήμης, ἥτις ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην δύναμιν εἶναι τελειοποιήσιμος, ἀνάγονται εἰς λογικὰ μέσα, καὶ ἰδίως εἰς τὴν ἔλλογον κατάταξιν εἰς γένη καὶ εἴδη, δι' ὧν μνημονεύομεν εὐκολώτερον τὰ εἰς αὐτὰ περιλαμβανόμενα ἄτομα εἰς τὴν λογικὴν τάξιν τῶν ἐννοιῶν δι' ἧς ἔχοντες προχείρους ὀλίγας γενικὰς ἀρχὰς μνημονεύομεν εὐκολώτερον πολλὰς αὐτῶν συνεπείας, καὶ ἐν γένει ὅσῳ λογικώτερον εἶναι συνδεδεμέναι αἱ ἔννοιαι, τόσῳ εὐκολώτερον τὰς ἐνθυμούμεθα. Ἀλλ' ἡ μνήμη εἶναι τρόπον τινὰ παθητικὴ δύναμις, εἶναι τὸ ταμεῖον ἐν ᾧ κατατίθενται καὶ διατηροῦνται αἱ γνώσεις πρὸς χρῆσιν ἄλλων δυνάμεων, αἵτινες καθιστῶσιν αὐτὰς γονίμους. — Ἡ πρώτη τῶν δυνάμεων τούτων εἶναι ἡ *ἀφαίρεσις* καὶ ἡ δι' αὐτῆς *γενίκευσις*, δι' ὧν δημιουργοῦμεν τὴν εἰς γένη καὶ εἴδη κατάταξιν, ἐφ' ἧς στηρίζεται πᾶς

συλλογισμός, εἴτε ἐξαγωγικὸς εἴτε ἐπαγωγικός, ὡς ἤδη γινώσκεις. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα εἶναι ἀποκλειστικῶς λογικαὶ ἐργασίαι, εἶναι αὐτὸς ὁ λόγος ἐν ἐνεργείᾳ. Ποία εἶναι ἡ πρώτη ἔννοια τῆς ἐλλόγου κατατάξεως, ἡ γενικωτάτη, ἐν ᾗ συμπεριλαμβάνονται πᾶσαι αἱ ἄλλαι; Αὐτὴ ἡ ἔννοια τοῦ ὄντος. Τὸ ὂν εἶναι τὸ πρῶτον γένος, *ὃ γένος ὂν γένος οὐκ ἔχει*, καὶ ἀφ' οὗ ἄρχεται ἐξ ἀνάγκης πᾶσα κατάταξις, ὥστε ἐὰν δὲν εἴχομεν τὴν πρώτην ταύτην ἔννοιαν, οὐδεμία κατάταξις θὰ ἦτο δυνατή. Εἰς αὐτὴν προσθέτομεν τὰ διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἀποσπώμενα κοινὰ εἰς πολλὰ ὄντα στοιχεῖα καὶ σχηματίζομεν ἄλλα γένη καὶ εἴδη ὑποδεέστερα, καὶ πάντα ἐν ἐκείνῳ τῷ πρώτῳ περιλαμβανόμενα· διαιροῦμεν, φέρ' εἰπεῖν, τὸ γένος ὂν εἰς ἄϋλον καὶ ὑλικόν, καὶ τοῦτο, εἰς ἀνόργανον καὶ ἐνόργανον, καὶ τοῦτο, εἰς ἄψυχον καὶ ἔμψυχον, καὶ τοῦτο, εἰς ἄλογον καὶ ἔλλογον. Ἄνευ δὲ τῆς ἐλλόγου κατατάξεως οὔτε ἐξαγωγὴ γίνεται οὔτε ἐπαγωγή, καὶ ἤδη ἠξεύρεις ὅτι ἡ δευτέρα ἀνάγεται εἰς τὴν πρώτην, καὶ ὅτι αὕτη ὅλη στηρίζεται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ταυτότητος. Μία μόνη δύναμις ἀπομένει, ἡ *φαντασία*, ἀλλὰ καὶ περὶ ταύτης ἀρκετά σοι εἶπον ἐν τῇ προηγουμένῃ ἐπιστολῇ, καὶ γινώσκεις ἤδη ὅτι τὸ ἰδα-

νικόν, ὅπερ συλλαμβάνομεν διὰ τοῦ λόγου ὡς τάξιν τελειοτέραν τῆς πραγματικῆς, ζωογονεῖ ἡ φαντασία, καὶ κατ' αὐτὸ δημιουργεῖ νέα ὄντα φέροντα τὸν τύπον τοῦ καλοῦ, καὶ γεννᾷ τὴν καλλιτεχνίαν. Ἔλλογος λοιπὸν εἶναι καὶ ἡ φαντασία, ὡς πᾶσαι αἱ ἄλλαι δυνάμεις, καὶ πιστεύω ὅτι οὐδὲν ὑπολείπεται πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας ταύτης, ὅτι πᾶσα ἡ νόησις εἶναι ἔλλογος, καὶ ὑπὸ τοῦ λόγου ρυθμίζεται καὶ διοικεῖται. Ἀλλὰ παρὰ τὴν νόησιν ὑπάρχει καὶ ἡ πρᾶξις καὶ ἀπομένει νὰ ἴδωμεν ἐὰν καὶ ἡ πρᾶξις εἶναι ἔλλογος. — Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν μέρει διεφωτίσθη δι' ὅσων σοὶ εἶπον ἐν τῇ προηγουμένῃ ἐπιστολῇ περὶ ἠθικοῦ νόμου, περὶ ἠθικῆς ἐνεργείας, καὶ ἀφ' ἑτέρου, πῶς νὰ μὴ εἶναι ἔλλογος καὶ ἡ πρᾶξις, ἀφ' οὗ πράττομεν ὡς νοοῦμεν; Τοῦτο οὐδόλως σημαίνει ὅτι πᾶσα πρᾶξις εἶναι ὀρθή, καθὼς ὀρθὴ δὲν εἶναι πᾶσα νόησις. Ὑπάρχουσι πράξεις ἐνστιγματικαί, ἐμπαθεῖς, ἐγωϊστικαί, ἀλλ' ἅμα συλλογιζόμεθα πρὸ τῆς πράξεως, εἴτε ὀρθῶς εἴτε μή, μεταχειριζόμεθα τὸν λόγον. Ἴσως ἐπανέλθωμεν εἰς τὰς ἠθικὰς ταύτας θεωρίας, ἀλλ' ἐν τούτοις μετὰ τὰς ἀνωτέρω ἐξηγήσεις θέλεις δυνηθῇ κάλλιον νὰ νοήσῃς ὅ,τι σοὶ ἔλεγον ἐν τέλει τῆς προηγουμένης ἐπιστολῆς περὶ τῆς

σχέσεως τοῦ προφορικοῦ λόγου πρὸς τὸν ἐνδιάθετον.

Ὁ προφορικὸς λόγος εἶναι ἡ ἐκφραστικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς, καὶ ἀντιστοιχεῖ καθ' ὅλα πρὸς τὸν ἐνδιάθετον. Τῳόντι, ὁ προφορικὸς λόγος σύγκειται ἐκ προτάσεων, καὶ πᾶσαν πρότασιν συνιστῶσι τρία στοιχεῖα, τὸ ὑποκείμενον, τὸ κατηγορούμενον καὶ τὸ συνδετικόν· ταῦτα δύνανται νὰ εἶναι ἓν ἢ πλείονα, ἁπλᾶ ἢ σύνθετα, ἀλλ' ἀνάγονται πάντοτε εἰς τρία. Διατί τοῦτο; διότι πᾶσα πρότασις ἐκφράζει τὸ ὄν, εἶναι ὑπόστασις, μορφὴ καὶ σχέσις, ὅ ἐστι ζῶσα εἰκὼν τοῦ ὄντος. Πόθεν δὲ λαμβάνεται τὸ ὑποκείμενον, τὸ κατηγορούμενον, τὸ συνδετικόν; Λαμβάνονται ἐκ τῶν μερῶν τοῦ λόγου, ἅτινα εἶναι ὀνόματα οὐσιαστικὰ ἢ ἐπίθετα, συγκεκριμένα ἢ ἀφῃρημένα, μερικὰ ἢ γενικά, ἀντωνυμίαι, ῥήματα, ἐπιῤῥήματα, κλ. Λάβε οἷον δήποτε μέρος τοῦ λόγου, θέλεις ἴδει εὐκόλως ὅτι καὶ τοῦτο ἀνάγεται εἴς τι στοιχεῖον τῆς ἐλλόγου ἐννοίας τοῦ ὄντος, καὶ δηλοῖ ἢ αὐτὸ τὸ ὄν, ἢ μέρος αὐτοῦ, τὰς ἰδιότητας, τὰς ἐνεργείας, τὰς σχέσεις, τοὺς προσδιορισμούς του, τὸν τόπον ἐν ᾧ εὑρίσκεται, τὸν χρόνον καθ' ὃν ὑπάρχει καὶ τὴν τάξιν ἣν πραγματοποιεῖ, καθὸ αἴτιον ἢ μέσον ἢ ἀποτέλεσμα. Λάβε τοὺς ὁρισμοὺς τῶν

μερῶν τοῦ λόγου κατὰ τοὺς δοκιμωτέρους γραμματικοὺς οἵτινες ἀνέλυσαν τὴν ἀνθρωπίνην διάλεκτον ἀνεξαρτήτως πάσης φιλοσοφικῆς θεωρίας, καὶ θέλεις ἴδει ὅτι καὶ οἱ ὁρισμοὶ οὗτοι ἐπιβεβαιοῦσι τὴν μεταξὺ τοῦ ἐνδιαθέτου καὶ τοῦ προφορικοῦ λόγου ἀντιστοιχίαν. Καὶ τί ἄλλο δύναται νὰ ἐκφράσῃ ὁ λόγος ἢ τὸ ὂν καὶ τὴν τάξιν του; Λάβε κατὰ τύχην οἷον δήποτε βιβλίον καὶ ἐν αὐτῷ οἵαν δήποτε πρότασιν· ἐὰν τὴν ὑποβάλῃς εἰς λογικὴν ἀνάλυσιν, θέλεις εὕρει ἐν αὐτῇ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐλλόγου ἐννοίας τοῦ ὄντος, διότι τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀνακαλύπτομεν διὰ τῆς συνειδήσεως, κατ' αὐτὴν ἀντιλαμβανόμεθα, προσέχομεν, ἐνθυμούμεθα, ἀφαιροῦμεν, γενικεύομεν, συλλογιζόμεθα, διαγινώσκομεν τὸ ἀληθές, ποιοῦμεν τὸ καλόν. Σοὶ ἀπέδειξα λοιπὸν ὅτι πᾶσα νόησις εἶναι ἔλλογος, καὶ εἶναι, νομίζω, καιρὸς νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ἡμετέρα ψυχὴ εἶναι μὲν καθὼς πάντα τὰ ὄντα ὑπόστασις σχετιζομένη πρός τινα μορφὴν ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ καὶ ὑποκειμένη εἰς ἔλλογον τάξιν, διακρίνεται δὲ τῶν ἄλλων ὄντων διὰ τῶν ἰδίων χαρακτήρων, καὶ εἶναι *πνευματικὴ ὑπόστασις, ἐνιαία, ταυτούσιος, ἐλευθέρα καὶ ἔλλογος, ἔχουσα συνείδησιν ἑαυτῆς καὶ διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων νοοῦσα τὰ ἄλλα ὄντα.*

Ἓν τελευταῖον ζήτημα ἀπομένει· πῶς ἡ ἄϋλος αὕτη ὑπόστασις σχετίζεται πρὸς τὴν ὕλην τοῦ ἡμετέρου σώματος, καὶ περὶ τούτου θέλω σοὶ γράψει προσεχῶς.

ΚΑ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Πάντα τὰ ζητήματα ὅσα μοὶ ἔθηκας μέχρι τοῦδε, φίλτατέ μοι, προσεπάθησα νὰ λύσω ὁριστικῶς, καὶ ἐλπίζω ὅτι τὰ ἔλυσα. Ἀλλὰ περὶ τοῦ προκειμένου δέν σοι ὑπόσχομαι τὴν αὐτὴν ἐπιτυχίαν, διότι τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν εἶναι μόνον ψυχολογικὸν καὶ ὑπαγόμενον, ὡς τὰ προηγούμενα, εἰς τὴν μέθοδον τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, ἀλλ᾽ εἶναι καὶ φυσιολογικόν, καὶ φυσικόν, καὶ ἐν μέρει μεταφυσικόν. Μέχρι τοῦδε ἐμελετήσαμεν τὰ ψυχικὰ φαινόμενα ὡς παρίστανται εἰς τὸ ὄμμα τῆς συνειδήσεως, καὶ διὰ προσεκτικῆς παρατηρήσεως καὶ ἀκριβῶν συλλογισμῶν ἐπείσθημεν ὅτι τὸ ὑποκείμενον, ἤτοι ἡ ὑπόστασις αὐτῶν δὲν δύναται νὰ εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως τῶν ὑλικῶν ὑποστάσεων, διότι ἡ ὑπόστασις τῶν ὑλικῶν ὄντων δὲν εἶναι, ὡς εἴπομεν, εἰμὴ ἡ τάσις τῶν

μορίων τῆς ὕλης πρός τινας συνδυασμούς, ἐξ ὧν παράγονται πάντα τὰ ὑλικὰ φαινόμενα, οἷα δήποτε καὶ ὅσα δήποτε εἶναι, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἴπομεν ὅτι ἡ ὑπόστασις αὕτη δὲν ἔχει πραγματικὴν ἑνότητα, διότι εἶναι διεσπαρμένη εἰς ὅλα τὰ μόρια, καὶ ὑπόκειται εἴς τινα ἀνάγκην· οὐδὲν τῶν μορίων δύναται ν' ἀντενεργήσῃ καθ' ἧς ἔχει τάσεως, καὶ ν' ἀλλοιώσῃ τὸν συνδυασμὸν πρὸς ὃν εἶναι προωρισμένον, ἐν ᾧ, ἀπ' ἐναντίας, ἡ ψυχικὴ ὑπόστασις ἔχει πραγματικὴν ἑνότητα καὶ ἐλευθερίαν. — Δύο εἰδῶν εἶναι οἱ συνδυασμοὶ τῆς ὕλης· οἱ μὲν εἶναι ἁπλῶς φυσικοὶ καὶ χημικοὶ ἄνευ ὡρισμένου τύπου καὶ ὡρισμένων ὀργάνων, οἱ δὲ εἶναι ἐνόργανοι συνδυασμοί, τουτέστιν ὀργανισμοὶ ζῶντες καὶ ἔχοντες ποικίλα ὄργανα πρὸς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν συνηνωμένα ὧν αἱ λειτουργίαι διατηροῦσι τὴν ζωὴν τοῦ ὀργανισμοῦ διὰ τῆς ἀφομοιώσεως τῶν ἐξωτερικῶν στοιχείων, καὶ τὴν μεταδίδουσι διὰ τῆς παραγωγῆς ὁμοειδῶν ὀργανισμῶν. Τοῦ δευτέρου τούτου εἴδους εἶναι τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῷα, καὶ ταῦτα διακρίνονται ἐκείνων διὰ τῆς αὐτοκινησίας καὶ διὰ τῆς αἰσθήσεως. Εἴδομεν δὲ μέχρι τίνος σημείου φθάνει ἡ ψυχολογικὴ ζωὴ τῶν κτηνῶν, καὶ κατὰ τί διακρίνεται αὐτῶν ὁ ἄνθρωπος. Ποῦ τελειόνει ἡ

ἀνόργανος ὕλη καὶ ἄρχεται ἡ ἐνόργανος ζωή, εἶναι ἄδηλον, διότι καθημερινῶς ἀνακαλύπτονται ζῶντες ὀργανισμοὶ ὅπου ἐνομίζετο ὅτι ὑπῆρχεν ἀνόργανος ὕλη. Παρομοίως ποῦ τελειόνει ἡ ἁπλῶς φυτικὴ ζωὴ καὶ ἄρχεται ἡ τῶν ζῴων, καὶ τοῦτο ἄδηλον, διότι πολλὰ ὑπάρχουσι διάμεσα ὄντα τὰ λεγόμενα ζῳόφυτα. Τῶν δὲ φυσιολόγων οἱ μὲν ἰσχυρίζονται ὅτι μεταξὺ ἀνοργάνων καὶ ἐνοργάνων δὲν ὑπάρχει εἰμὴ διαφορὰ βαθμοῦ, ὅτι ὁ ὀργανισμὸς εἶναι ἀναγκαῖον ἀποτέλεσμα τῆς αὐτῆς δυνάμεως ἥτις παράγει τοὺς φυσικοὺς καὶ χημικοὺς συνδυασμούς, ἀναγομένους καὶ τούτους κατά τινας τῶν χημικῶν καὶ φυσικῶν εἰς ἁπλῶς μηχανικούς, καὶ πρὸς δικαιολόγησιν τῆς γνώμης των στηρίζονται πρὸ πάντων εἰς τὸ φαινόμενον τῆς κρυσταλλώσεως ἥτις διὰ τῆς κανονικότητος τῶν μερῶν της καὶ τοῦ συνδυασμοῦ αὐτῶν παρουσιάζει οἱονεὶ πρῶτον σχεδίασμα ζωϊκοῦ ὀργανισμοῦ· οἱ δέ, μὴ δυνάμενοι ν' ἀναγάγωσι τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς εἰς τὴν αὐτὴν δύναμιν ἥτις παράγει τοὺς φυσικοὺς καὶ χημικοὺς συνδυασμοὺς παραδέχονται ἑτέραν δύναμιν μετὰ τῆς πρώτης συνεργοῦσαν, ἣν ζωϊκὴν δύναμιν ὀνομάζουσι, καί τινες ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν ζωϊκὴν ταύτην δύναμιν ἀποδίδουσι καὶ τὰ φαινόμενα τοῦ πνεύματος

ἄτινα θεωροῦσιν, ὡς φυσιολογικά, ὡς ἀποτελέσματα τῶν λειτουργιῶν τῶν ὀργάνων. Παρὰ τούτους ὑπάρχουσι καὶ ἕτεροι οἵτινες ἀναγνωρίζοντες τὴν ὕπαρξιν τῆς ψυχῆς, φρονοῦσιν ὅτι ζωϊκὴ δύναμις διάφορος τῆς ψυχῆς δὲν ὑπάρχει, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ζωϊκὴ δύναμις δι' ἧς σχηματίζεται ὁ ὀργανισμός, ὅτι δὲν ἔχει συνείδησιν τῶν πρώτων καὶ κατωτέρων τούτων λειτουργιῶν της, ἀλλ' ἔχει τῶν ἀνωτέρων, τῆς αἰσθήσεως, τῆς μνήμης, τῆς νοήσεως κλ. Ἐκ τούτων βλέπεις, φίλε μου, ὅτι τώρα βαδίζομεν ἐπὶ ἀκροσφαλοῦς καὶ ὀλισθηροῦ ἐδάφους ἐν μέσῳ εἰκασιῶν, ὑποθέσεων καὶ ἀντιφάσεων. Ἠδυνάμεθα ἑπομένως νὰ εἴπωμεν εἰς τοὺς μελετῶντας τὴν ὑλικὴν φύσιν, νὰ συμφωνήσωσι πρῶτον πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἔπειτα νὰ μᾶς ἐρωτήσωσι τίνι τρόπῳ ἡ ἄϋλος ψυχὴ συνυπάρχει μὲ τὴν ὕλην τοῦ σώματος. Οἱ ψυχολόγοι δικαιοῦνται ν' ἀναστείλωσι πᾶσαν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀπόφασιν, μέχρις οὗ ἴδωσι μὲ ποῖον τῶν φυσιολογικῶν συστημάτων πρόκειται νὰ συμβιβάσωσι τὰς ἰδίας θεωρίας. Ἐν τοσούτῳ ἓν τῶν συστημάτων τούτων ἡ ψυχολογία ἀναγκάζεται ν' ἀπορρίψῃ ἀπολύτως, τὸ τοῦ καθολικοῦ μηχανισμοῦ καθὸ ἀσυμβίβαστον πρὸς τὰ ἐναργέστερα γεγονότα τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας.

Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο πάντα ἀνάγονται εἰς τὴν μηχανικὴν κίνησιν τῶν ἀτόμων, ἀπὸ τοῦ ἐλαχίστου τῶν ὑλικῶν φαινομένων μέχρι τοῦ ὑψίστου τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν. Τὸν καθολικὸν τοῦτον μηχανισμὸν δὲν παραδέχονται, ὥς σοι εἶπον, τινὲς τῶν χημικῶν θεωροῦντες τὰ χημικὰ φαινόμενα ὡς ἀπορρέοντα ἐξ ἄλλης ἰδιαιτέρας δυνάμεως, ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἐὰν ἀναχθῶσιν εἰς μηχανικοὺς συνδυασμούς, ἀπομένουσι τὰ φυσιολογικά, ἅτινα τινὲς τῶν φυσιολόγων, δὲν ἀνάγουσιν οὔτε εἰς μηχανικοὺς οὔτε εἰς χημικοὺς συνδυασμούς, ἀλλ' εἰς τὴν ζωϊκὴν δύναμιν ἥτις ἐπιπροσθέτει εἰς αὐτοὺς τὴν ἰδίαν ἐνέργειαν. Ἔρχονται τελευταῖον, ὥς σοι εἶπον, οἱ ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἡ ζωϊκὴ δύναμις δὲν εἶναι εἰμὴ αὐτὴ ἡ ψυχή. Τώρα, ἀποκλειομένου τοῦ καθολικοῦ μηχανισμοῦ ἀπομένουσι τὰ δύο ἕτερα συστήματα, τὸ τῆς ζωϊκῆς δυνάμεως, μεθ' ἧς πρόκειται νὰ συνδυασθῇ ἡ ψυχή, καὶ τὸ τῆς συνταυτίσεως τῆς ζωϊκῆς δυνάμεως καὶ τῆς ψυχῆς. Ἀλλ' ἡ ζωϊκὴ δύναμις δὲν εἶναι καὶ αὕτη εἰμὴ ἡ τάσις τῶν ὑλικῶν μορίων πρὸς σχηματισμὸν ὀργανισμοῦ, καὶ ἡ τάσις αὕτη δὲν ἔχει πραγματικὴν ἑνότητα, καὶ πρόκειται νὰ ἴδωμεν ἐὰν ἐν μέσῳ τῆς πολλότητος τῶν συνδυαζομένων μορίων δύναται νὰ

ὑπάρξῃ ἡ ψυχικὴ ὑπόστασις. Τοῦτο δὲν φαίνεται οὔτε ἀπίθανον οὔτε παράλογον. Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν (διότι ὑποθέσεις μόνον ἔχω νά σοι προτείνω ἐν τῇ παρούσῃ καταστάσει τῆς ἐπιστήμης καὶ οὐχὶ βεβαίας θεωρίας) ὅτι ἐν μέσῳ τῆς πολλότητος ὑπάρχει μία ἑνότης πραγματική, συνδέουσα εἰς ἓν τὰ πολλά· ἀλλ' ἐὰν τὰ συνδέῃ, φθάνομεν εἰς τὴν τελευταίαν ὑπόθεσιν, δηλαδή, τὴν συνταύτισιν τῆς ζωϊκῆς δυνάμεως καὶ τῆς ψυχῆς. Καὶ αὕτη εἶναι, ὡς τὸ εἴπωμεν, ἡ πιθανωτέρα καὶ λογικωτέρα ὑπόθεσις. Τὴν ζωϊκὴν δύναμιν, ἐὰν ὑπάρχῃ, ἀναγκαζόμεθα νὰ περιορίσωμεν εἰς μόνον τὸ βασίλειον τῶν φυτῶν, ἀλλ' ἅμα ἐμφανίζεται αὐτοκινησία, αἴσθησις, συνείδησις, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν πραγματικὴν ἑνότητα, ὅ ἐστι ψυχήν, καὶ ὅτι ἡ ψυχὴ αὕτη, ἀσυνείδητος ἐν τῷ πρώτῳ σταδίῳ τῆς ἐνεργείας της, ἀποκτᾷ συνείδησιν ἑαυτῆς μετὰ ταῦτα, καὶ προβαίνει εἰς τὰ ἀνώτερα στάδια τῆς ὑπάρξεώς της, μέχρι μὲν ἀμυδρᾶς τινος νοήσεως ἐν τοῖς ἄλλοις ζῴοις, μέχρι δὲ τῆς ἐλλόγου νοήσεως καὶ τῆς ἐκ ταύτης ἠθικῆς ζωῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἡ ταυτότης τῆς ζωϊκῆς δυνάμεως καὶ τῆς ψυχῆς ἐξηγεῖ προσέτι λίαν εὐλόγως καὶ τὰς πολλὰς καὶ ἀναμφισβητήτους σχέσεις μεταξὺ πνεύματος καὶ σώματος.

Τὸ σῶμα, κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν ψυχήν, ἀλλ' εἶναι ἴδιον αὐτῆς δημιούργημα, καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἀδιάκοπος μεταξὺ τῶν δύο τούτων συστατικῶν τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐνέργεια καὶ ἀντενέργεια, καὶ πᾶσαι αἱ μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ καὶ ἠθικοῦ σχέσεις αἴτινες παρέχουσι σπουδαιότατον ἀντικείμενον μελέτης εἴς τε τοὺς φυσιολόγους καὶ τοὺς ψυχολόγους. Ἀλλ' ἐπαναλαμβάνω πάντα ταῦτα εἶναι ὑποθέσεις, ὡς ὑποθετικὰ εἶναι καὶ τὰ πολλὰ συστήματα δι' ὧν οἱ κατὰ καιρὸν φιλόσοφοι ἐπειράθησαν νὰ λύσωσι τὸ περὶ τῆς ἑνώσεως τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος πρόβλημα εἴτε διά τινος διαμέσου οὐσίας, εἴτε διά τινος προδιατεταγμένης ἁρμονίας, εἴτε ἄλλως πως, ὡς δύνασαι νὰ ἴδῃς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας. Σοὶ εἶπον ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἐν μέρει μεταφυσικόν. Καὶ τῳόντι, πρόκειται περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς εἶναι μυστήριον. Πῶς καὶ πότε ἄρχεται ἐν τῇ ὕλῃ ἡ ζωή, δὲν τὸ ἠξεύρομεν· πῶς καὶ πότε ἀπὸ τῶν κατωτέρων βαθμῶν μεταβαίνει εἰς τοὺς ἀνωτέρους, ἀπὸ τῶν φυτῶν εἰς τὰ κυρίως ζῷα, τὸ ἀγνοοῦμεν· πῶς καὶ πότε, κατὰ ποίαν στιγμὴν τὸ ἔμβρυον ζωογονεῖται ὑπὸ ἀνθρωπίνης ψυχῆς, εἶναι ἐπίσης ἄδηλον· ἔχει τὸ ἔμβρυον σκοτεινήν τινα

συνειδησιν τῆς καταστάσεώς του, ὡς εἰκάζουσί τινες, ἢ ἀποκτᾷ αὐτὴν ἅμα γεννηθῇ, οὐδεὶς δύναται ἀσφαλῶς νὰ τὸ εἴπῃ· τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἅμα ἐξέλθῃ εἰς τὸν κόσμον, συναισθάνεται εὐαρέστως ἢ δυσαρέστως, καὶ ἡ συναίσθησις αὕτη βαθμηδὸν ἀναπτύσσεται εἰς νόησιν καὶ βουλήν, καὶ βαθμηδὸν φωτίζεται ὑπὸ τοῦ λόγου. Ἐγένοντο ἐσχάτως ἐπιμελεῖς παρατηρήσεις τῆς νοήσεως τῶν παίδων ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βρεφικῆς ἡλικίας μέχρι τῆς πλήρους ἀναπτύξεως αὐτῶν, εἴτε πρὸς ὑποστήριξιν τῆς δαρβινικῆς ἐξελίξεως, εἴτε πρὸς ἀπόδειξιν τῆς πνευματικῆς ἡμῶν φύσεως, ἀλλ' ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων οὐδὲν προέκυψε θετικὸν ἐξαγόμενον μέχρι τοῦδε, διότι, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἡ ἀνάπτυξις δὲν βαίνει ὁμοιομόρφως, καὶ γίνεται ἄλλοτε μὲν προώρως, ἄλλοτε δὲ βραδέως, ὥστε, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν θέλομεν φθάσει εἰμὴ εἰς μέσον τινὰ ὅρον, οὐδέποτε δὲ εἰς ἀκριβεῖς προσδιορισμούς. Ποῖον εἶναι λοιπὸν τὸ συμπέρασμα εἰς ὃ φθάνομεν περὶ τοῦ ζητήματος τούτου; Ὅτι ἡ ψυχολογία δὲν τὸ ἔλυσεν εἰσέτι. Ἀλλ' ἐκ τούτου οὐδόλως ἐλαττοῦται ἡ βεβαιότης τῶν θεωριῶν της, διότι οὔτε αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι τὸ ἔλυσαν οὔτε ἡ θετικὴ λεγομένη φιλοσοφία.

Ἔν τινι τῶν πρώτων ἐπιστολῶν μου σοὶ ἔλεγον ὅτι ὁ ἐπικρατῶν ὑλισμὸς προῆλθεν, ἀφ' ἑνός, ἐκ τῆς παρανοήσεως καὶ παραλόγου ἐπεκτάσεως τῶν τελευταίων συμπερασμάτων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, καί, ἀφ' ἑτέρου, ἐκ τῶν δογμάτων τῆς θετικῆς λεγομένης φιλοσοφίας, ἥτις πειρᾶται νὰ συνταυτισθῇ μὲ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, παραγνωρίζουσα καὶ τὸ ἀντικείμενον καὶ τὴν μέθοδον καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας· καὶ προσέθετον, ὅτι πρὸς διασκέδασιν τῆς πλάνης τοῦ ὑλισμοῦ ἀπαιτεῖται πρῶτον, ἡ ἐξακρίβωσις τῶν θετικῶν καὶ βεβαίων συμπερασμάτων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἴδωμεν ἐὰν ταῦτα εἶναι τωόντι ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ὕπαρξιν πνευματικῆς ἐν ἡμῖν ἀρχῆς, καὶ δεύτερον, ἡ ἀπόδειξις ὅτι ἡ μέθοδος τῆς νέας ταύτης φιλοσοφίας εἶναι πλημμελής, καὶ αἱ θεωρίαι αὐτῆς ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀνυπόστατοι. — Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσω τίποτε εἰς ὅσα σοὶ ἐξέθηκα ἕως τώρα. Ἤδη γινώσκεις ἕως ποῦ φθάνει ἡ ἐπιστήμη τῆς ὕλης, ὅτι ἐξηγεῖ κάλλιστα τοὺς νόμους τῆς ὑλικῆς φύσεως, τοὺς ὑλικοὺς ὅρους καὶ τὰ ὑλικὰ ὄργανα τῆς διανοίας, ἀλλ' ὅτι τῶν διανοητικῶν φαινομένων οὐδὲν ἐξηγεῖ οὔτε αὐτὸ τὸ ἀμέσως ἑπόμενον εἰς τὰς ἐπὶ

τῶν αἰσθητηρίων ἐντυπώσεις, δηλαδὴ τὴν αἴσθησιν, διότι οὔτε ἠξεύρει τί εἶναι ἡ αἴσθησις, πῶς ἡ ἐντύπωσις μεταβάλλεται εἰς αἴσθησιν, καὶ πῶς γίνεται ἡ ἀντίληψις· πάντα ταῦτα μαρτυρεῖ ἡ συνείδησις, τὸ ὄργανον τῆς ἐπιστήμης τοῦ πνεύματος. Παρομοίως, εἶδες ὅτι οὐδόλως ἀσυμβίβαστος εἶναι πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὕλης ἡ ἑνότης τῆς ἡμετέρας ψυχῆς, καί σοι ἀπέδειξα τίνι τρόπῳ ἡ ἐλευθερία αὐτῆς συνδυάζεται μὲ τὴν ἐν τῇ φύσει ἀνάγκην. Ἐπὶ τέλους, εἴδομεν ὅτι περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζῴων οὐδὲν βέβαιον μᾶς παρέχει ἡ φυσιολογία, ὥστε οὐδόλως δικαιοῦται ν' ἀπαιτῇ παρὰ τῆς ψυχολογίας τὴν λύσιν τοῦ περὶ τῆς σχέσεως τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος προβλήματος, ἐν ὅσῳ τὸ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ζωῆς μένει ἄλυτον. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐρωτῶ σε, τί δύναται νὰ εἶναι φιλοσοφία ἥτις περιορίζεται εἰς μόνα τὰ αἰσθητὰ φαινόμενα καὶ εἰς τὴν ἀναγκαίαν αὐτῶν διαδοχήν, θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπον ὡς ὑλικὸν ὀργανισμὸν καὶ οὐδὲν ἕτερον, ἀποκλείει ἐκ τῶν προτέρων πᾶν ἄϋλον καὶ πνευματικόν, πᾶσαν ζήτησιν τῶν πρώτων αἰτίων καὶ τῶν ἀνωτάτων τελῶν, ὅ ἐστιν αὐτὸν τὸν λόγον, καὶ θεωρεῖ τὸ ἄπειρον, ἐν ᾧ ζῶμεν, ἐξ οὗ παρήχθημεν καὶ πρὸς

ὃ τεἰνομεν, ὡς ὅλως ἀδιάγνωστον καὶ ἀκατανόητον; Ἡ θετικὴ φιλοσοφία δύναται νὰ εἶναι ἐγκυκλοπαιδεία καὶ συστηματοποίησις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπιτυχής, ἀλλ' οὐ δέποτε ἀληθὴς φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία δὲν ἔπεται εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἀλλ' ἡγεῖται αὐτῶν, διότι μελετᾷ τὴν νόησιν, δι' ἧς καὶ ἐξ ἧς πᾶσα ἐπιστήμη, καὶ εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην αὐτὴ παρέχει καὶ τὸ ἀντικείμενον καὶ τὴν μέθοδον. Ἐὰν ἡ φιλοσοφία ἦτο οἵαν ὑποθέτουσιν αὐτὴν οἱ θετικολόγοι, δὲν θὰ ἦτο ἐπιστήμη αὐθύπαρκτος, μὲ σταθεροὺς κανόνας, ἀκριβῆ μέθοδον καὶ βέβαια συμπεράσματα, ἀλλὰ θὰ μετεμορφοῦτο καθ' ἑκάστην κατὰ τὰς μεταμορφώσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, θὰ ἦτο αἰωνίως ἐν τῷ γίνεσθαι καὶ ἄνευ ἐλπίδος ὁριστικῆς συστάσεως ἐν τῷ μέλλοντι.

Ταῦτα εἶναι, ἀγαπητέ μοι Εὐγένιε, τὰ τελευταῖα συμπεράσματα τῆς περὶ ψυχῆς μελέτης μας. Πλειότερα ἐν τῇ παρούσῃ καταστάσει τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης δὲν δύναμαι νά σε διδάξω, ἀλλὰ ταῦτα ἀρκοῦσι, διότι σοὶ παρέχουσι καθαρὰν ἰδέαν τῆς πνευματικῆς ἡμῶν φύσεως. Ἠξεύρεις ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὅλος ὕλη, δὲν εἶναι οὔτε πίθηκος, οὔτε ἀπόγονος πιθήκων, ὅτι χάσμα μέγα καὶ ἀπλήρωτον χωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ

τῶν κτηνῶν, ὅτι ναὶ μὲν ἔχει ὑλικὸν ὀργανισμὸν ὑποκείμενον εἰς τοὺς νόμους ὅλων τῶν ἐνοργάνων ὄντων, ἀλλ' ἔχει ἐν τῷ ὀργανισμῷ τούτῳ καὶ μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένην ψυχὴν ἄϋλον, μίαν, ταυτούσιον, ἐλευθέραν καὶ ἔλλογον, δι' ἧς νοεῖ ἑαυτὸν καὶ τὰ ἄλλα ὄντα. Τί εἶναι ἡ νόησις αὕτη προσεπάθησα νά σοι ὑποδείξω. Πῶς δὲ ἐξ αὐτῆς γεννᾶται ἡ πρᾶξις, ἡ ἠθικότης, ὁ ἠθικὸς βίος, καὶ ποῖος εἶναι ὡς ἐκ τούτων ἁπάντων ὁ ἀληθὴς τοῦ ἀνθρώπου προορισμός· ἐὰν περιορίζεται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἢ ἐὰν συμπληροῦται ἀλλαχοῦ, τὰ ζητήματα ταῦτα θέλομεν ἀπαντήσει ἐν τέλει τῆς πορείας μας, καὶ θέλομεν προσπαθήσει νὰ τὰ λύσωμεν ὡς ἐλύσαμεν καὶ τὰ προηγούμενα, διὰ τῆς αὐτῆς πάντοτε μεθόδου, τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως, ἥτις εἶναι ἡ μέθοδος πάσης ἐπιστήμης. Ἀλλὰ πρὸ τούτου ὀφείλω νὰ ἀπαντήσω εἰς τὸ δεύτερον τῶν ζητημάτων σου, τὸ περὶ Θεοῦ, ὅπερ ἀνεβάλομεν καὶ θέλομεν μελετήσει ἐν τῇ δευτέρᾳ σειρᾷ τῆς ἀλληλογραφίας μας.

ΔΕΣΧΗ ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ "ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ"
• ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878 •

ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΠΕΡΙ ΘΕΟΥ

ΔΕΣΜΗ ΠΑΛΑΙΟΥ "ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ"
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878

ΔΕΣΧΗ ΠΛΩΜΑΡΙΟΥ "ΒΕΝΙΑΜΙΝ Ο ΛΕΣΒΙΟΣ"
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878

ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ

Α΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Πόθεν προῆλθον αἱ περὶ Θεοῦ ἀπορίαι σου, φίλτατέ μοι Εὐγένιε; Ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, προῆλθον ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν ἐξ ὧν καὶ αἱ περὶ τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς, δηλαδὴ ἐξ ἀτελῶν φιλοσοφικῶν γνώσεων καὶ ἐκ τῆς ἐπιπολαίου μελέτης ἢ μᾶλλον καταχρήσεως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, διότι ἐκ τῶν δύο τούτων προέκυψεν ὅλος ὁ σκεπτισμὸς τῆς ἐποχῆς μας. Ἀλλ' εἰς τὰ δύο ταῦτα αἴτια ἐπίτρεψόν μοι νὰ προσθέσω καὶ ἕτερον ὅπερ δύνασαι τώρα κάλλιστα νὰ νοήσῃς. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς εἴδομεν, εἶναι ὂν πεπερασμένον, ἀλλ' ἐλεύθερον καὶ ἔλλογον, καὶ ὡς ἐκ τούτου, δύναται, ὥς σοι εἶπον ἔν τινι τῶν προηγουμένων ἐπιστολῶν μου, καὶ εἰς τὸν ὕπατον βαθμὸν τῆς νοητικῆς καὶ ἠθικῆς τελειότητος ν' ἀνυψωθῇ, καὶ εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν τῆς ἐξαχρειώσεως

νὰ καταπέσῃ. Ὅτε γνωρίζει τὴν ἀληθῆ φύσιν του, καὶ ποιεῖται ὀρθὴν χρῆσιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου, τῶν δύο τούτων μεγάλων δώρων τοῦ Θεοῦ, δὲν ὑποβάλλεται εἰς τὴν τυραννίαν τῆς σαρκός, δαμάζει τὰ πάθη, κατασιγάζει τὸν ἐγωϊσμόν του, δὲν ἀντιπράττει κατὰ τῆς ἰδίας φύσεως, δὲν ἐγείρεται κατὰ τοῦ ἰδίου νόμου καὶ δὲν στασιάζει κατὰ τοῦ νόμου τοῦ Θεοῦ. Ὁ Πλάτων διὰ τολμηρᾶς ἀλλ' ἀληθεστάτης εἰκόνος παριστᾷ τὸν ἄνθρωπον ὡς φυτὸν ἔχον τὰς ῥίζας οὐχὶ ἐν τῇ γῇ, ἀλλ' ἐν τῷ οὐρανῷ, διότι ἄνωθεν κατέρχεται εἰς αὐτὸν ὁ χυμὸς τῆς ἀληθοῦς αὐτοῦ ζωῆς, ἄνωθεν τρέφεται καὶ φωτίζεται ὁ νοῦς του διὰ τῆς ἀληθείας, καὶ διευθύνεται ἡ πρᾶξίς του πρὸς τὴν ἀρετήν. Ὅταν ὅμως κυριευθῇ καὶ ὑποδουλωθῇ ὑπὸ τῶν γηΐνων στοιχείων τῆς φύσεώς του, τότε καὶ ἑαυτὸν παραγνωρίζει, καὶ τὸν νόμον του ἀθετεῖ, καὶ τὸν Θεὸν ἀρνεῖται, καὶ τότε καταντᾷ πολὺ χειρότερος τοῦ κτήνους, διότι χειρίστη εἶναι, ὡς ἄλλος φωστὴρ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἶπεν, ἡ διαφθορὰ τοῦ βελτίστου· καὶ τὸ μὲν κτῆνος ἐκπληροῖ ἐνστιγματικῶς τὸν νόμον τῆς κτηνωδίας του, διότι λόγον δὲν ἔχει, καὶ ἄλλον νόμον δὲν γνωρίζει, ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐξαχρειόνει αὐτὸς

ἑαυτὸν καὶ δημιουργεῖ αὐτὸς τὴν κτηνωδίαν του, καὶ αὕτη ἕνεκεν τῆς ἀνωτέρας διανοίας του ὑπερβαίνει πᾶν ὅριον, καὶ τὸν μεταβάλλει εἰς ἀνθρωπόμορφον θηρίον. Δὲν θέλω μὲ τοῦτο νὰ εἴπω ὅτι ἡ περὶ Θεοῦ ἀπορία σου πηγάζει ἐκ τῆς διαφθορᾶς τῆς καρδίας σου. Οὔτε σύ, ἀγαπητέ μοι, εἶσαι διεφθαρμένος, οὔτε οἱ πλεῖστοι τῶν ἐχόντων τὰς αὐτὰς ἀμφιβολίας. Τοῦτο μόνον ἠθέλησα νά σοι ὑποδείξω ὅτι οὐ μόνον ἐκ νοητικῶν ἀλλὰ καὶ ἐξ ἠθικῶν αἰτίων προέρχεται ὁ σκεπτισμὸς τῆς ἐποχῆς μας καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ ὀλέθρια ἀποτελέσματα. Ποῖα δὲ καὶ πόσα εἶναι τὰ ἠθικὰ ταῦτα αἴτια δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Ἀλλ' ἡ σκέψις αὕτη χρησιμεύει πρὸς ἠθικὴν προπαρασκευὴν εἰς ἣν ἐπιχειροῦμεν σήμερον ὑψίστην μελέτην. Ἐὰν θέλομεν καὶ εἰς ταύτην νὰ ἐπιτύχωμεν κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας, ὀφείλομεν νὰ εἰσέλθωμεν εἰς αὐτὴν μὲ ἁγνὴν καὶ καθαρὰν καρδίαν, μὲ μόνην τὴν ἐπιθυμίαν νὰ μάθωμεν ὅ,τι ἡ πεπερασμένη ἡμῶν διάνοια δύναται νὰ μάθῃ περὶ τοῦ ἀπείρου ὄντος, ἄνευ προκαταλήψεως, καὶ πρὸ πάντων ἄνευ οἰήσεως, ἄνευ τῆς ἐωσφορικῆς ἐκείνης ὑπερηφανίας δι' ἣν νομίζουσί τινες τῶν φιλοσόφων ὅτι πάντα εἶναι ἐφικτὰ εἰς

τὴν νοημοσύνην των, καὶ ὅτι ἐξήγησαν ἤδη τὰ πάντα, τί εἶναι τὸ ἄπειρον καὶ τὸ πεπερασμένον, καὶ πῶς τοῦτο ἀπορρέει ἐξ ἐκείνου, καὶ μετ' αὐτοῦ σχετίζεται, καὶ ποῖος νόμος διέπει τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν ὄντων. Εἰπέ μοι λοιπόν, φίλτατέ μοι, εἶσαι εἰς τοιαύτας διαθέσεις; εἶσαι ἕτοιμος νά με ἀκολουθήσῃς καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην μελέτην; ποῖαι εἶναι αἱ περὶ Θεοῦ ἀμφιβολίαι σου καὶ πῶς ἠγέρθησαν ἐν τῷ πνεύματί σου; Καὶ πάλιν παρακαλῶ σε νά μοι ἀποκαλύψῃς τὰ βάθη τῆς διανοίας καὶ τῆς καρδίας σου.

Β΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Θὰ ἤμην ἀνάξιος τῆς εὐνοίας σου, σεβαστέ μοι διδάσκαλε, ἐάν σοι ἀπέκρυπτον καὶ τὴν παραμικρὰν τῶν ἀμφιβολιῶν μου. Αὗται εἶναι πολλαὶ καὶ πολυειδεῖς, καὶ ἐγείρονται πανταχόθεν. Καὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀμφιβάλλω, καὶ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν προσόντων αὐτοῦ, καὶ περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐνεργείας του. Καὶ πῶς νὰ μὴ ἀμφιβάλλω; πῶς ἡ πεπερασμένη διάνοιά μου δύναται νὰ καταλάβῃ ὃν ἄπειρον;

Ὅσα μᾶς περικυκλοῦσιν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ εἶναι πεπερασμένα, ἔχουσιν ἀρχὴν καὶ τέλος, καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῶν φθάνει μέχρι τινὸς σημείου, ἀλλὰ δὲν προβαίνει περαιτέρω. Ἐὰν ὑπάρχῃ ὂν ἄπειρον, δὲν εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, καὶ ποῦ ἄρα εἶναι; Ἐὰν εἶναι ἄπειρον, πρέπει νὰ εἶναι καὶ τέλειον, ἀλλ' ἡ τελειότης αὐτοῦ δὲν ἀγγέλλεται βεβαίως διὰ τῶν ἔργων του. Ὁ κόσμος οὗτος ἐν ᾧ ζῶμεν εἶναι πλήρης ἀτελειῶν. Ἀνέγνων ἐσχάτως ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ ὀφθαλμός, οὗ ἡ κατασκευὴ ἐθεωρεῖτο ὡς ἓν τῶν ἀριστουργημάτων τῆς θείας δημιουργίας εἶναι ὀπτικὸν ὄργανον ἀτελέστατον, καὶ ὅτι ὁ ἔσχατος τῶν ὀπτικῶν θὰ τὸ κατεσκεύαζε καταλληλότερον. Ἡ ἀνόργανος φύσις εἶναι νεκρά, καὶ οὐδεὶς ἠξεύρει εἰς τί πραγματικῶς χρησιμεύει, μεταμορφοῦται, καὶ ἴσως τελειοποιεῖται, ἀλλὰ διὰ τρομερῶν ἐπαναστάσεων καὶ καταστροφῶν. Ἅμα δὲ ἀναφαίνεται ἐπ' αὐτῆς ἡ ζωή, ἔρχεται καὶ ὁ θάνατος, καὶ πᾶν ζῶν θνήσκει, καὶ τὰ ζῶντα δι' ἀλλήλων καταστρέφονται. Καὶ τί εἶναι μεταξὺ τῶν ζώντων ὁ ἄνθρωπος; Τὸ ἀθλιώτερον τῶν πλασμάτων. Τὸ ἥμισυ τῆς ζωῆς του κοιμᾶται, κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν του ζῇ ὡς φυτόν, κατὰ τὴν νεανικήν του ὀλίγον διαφέρει τῶν ζώων, κατὰ τὸ γῆρας

γίνεται παλίμπαις, ἐν δὲ τῇ ὡρίμῳ ἡλικίᾳ βασανίζεται ὑπὸ διηνεκῶν φροντίδων, ὑπὸ νοσημάτων, παθῶν, ἀλγηδόνων, τρέμει κατὰ πᾶσαν στιγμὴν διὰ τὴν ὕπαρξίν του, ἔχει ἀνάγκας τὰς ὁποίας δὲν δύναται νὰ θεραπεύσῃ, ἐπιθυμίας τὰς ὁποίας δὲν δύναται νὰ πληρώσῃ, ὀλίγας ἡδονὰς καὶ πολλὰς λύπας, πλήρη εὐτυχίαν οὐδέποτε, καὶ ἅμα φθάσῃ εἰς τὴν ὡριμότητα, ἄρχεται ἡ παρακμή του, καὶ σπεύδει πρὸς τὸν θάνατον, ὅστις τὸν παρακολουθεῖ εἰς πᾶν βῆμά του ἀφ' οὗ ἐγεννήθη, καὶ οὐχὶ σπανίως τὸν πλήττει πρὸ τοῦ γήρατος καὶ τὸν ἁρπάζει ἀπροσδοκήτως. Ἀλλοίμονον δὲ ἐὰν ἐξετασθῇ ὁ ἄνθρωπος καὶ κατὰ τὰς κοινωνικάς του σχέσεις. Καὶ πρῶτον, πόσοι εἶναι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ οἱ ἀπολαύοντες τοῦ ἐλαχίστου ἐκείνου μορίου εὐδαιμονίας ὃ δέδοται τῷ εὐτυχεστέρῳ τῶν ἀνθρώπων; Οἱ πλεῖστοι δὲν κακοδαιμονοῦσι, καὶ εἰς ἐπίμετρον τῶν κοινῶν κακῶν τῆς ἀνθρωπότητος δὲν εἶναι ἀμαθεῖς καὶ πτωχοὶ καὶ ὅλως ἀνίκανοι νὰ βελτιώσωσι τὴν κατάστασίν των; καὶ κατὰ τί πταίουσιν ἐὰν ἐγεννήθησαν τοιοῦτοι; δὲν εἶναι πολὺ εὐτυχέστερα τὰ συναγελάσματα τῶν ζῴων, ἂν καὶ τὰ εὑρήκαμεν τοσούτῳ κατώτερα τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν; Τί εἶναι ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων;

Ὁ πυρὴν αὐτῆς εἶναι ἡ οἰκογένεια, ἀλλ' εἶναι καλὸν ἢ κακὸν ἡ οἰκογένεια; Οὔτε ἐγὼ δὲν ἠξεύρω, διότι ὅσοι τὴν ἔχουσι, δυσανασχετοῦσιν, ὅσοι δὲν τὴν ἔχουσι, τὴν ἐπιθυμοῦσιν. Οἱ γονεῖς μου ἦσαν εὐτυχεῖς ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπῃ, ἀλλὰ πόσοι σύζυγοι εἶναι τοιοῦτοι; Ἐγὼ ἤμην τέκνον εὐπειθὲς καὶ φιλόστοργον, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν νέων δὲν παραγνωρίζουσι τὸ ἱερὸν τοῦτο καθῆκον, δὲν εἶναι ἀνυπότακτοι, αὐθάδεις πρὸς τοὺς γονεῖς των καὶ ὅλως ἀνοικονόμητοι; Ἐν δὲ τῇ κοινωνίᾳ τί βλέπομεν; τὴν πλέον μεγάλην ἀνισότητα καὶ κατὰ τὸν πλοῦτον, καὶ κατὰ τὰ φῶτα καὶ κατὰ τὴν ἠθικότητα. Ἐὰν ὀλίγοι τυχὸν εὐημεροῦσιν, οἱ πλεῖστοι ζῶσι βίον ἀβίωτον, δυστυχέστεροι καὶ τῶν ζώων. Τί εἶναι οἱ νόμοι; Ἐπινοήματα τῶν ἰσχυρῶν πρὸς πίεσιν καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀδυνάτων. Μοὶ ἔλεγες ἔν τινι τῶν ἐπιστολῶν σου, ὅτι ἡ πολιτικὴ εἶναι κατὰ Πλάτωνα τέχνη ποιητικὴ δικαιοσύνης ἐν πόλει. Τοῦτο ἴσως ἀληθεύει κατὰ Πλάτωνα, ἀλλὰ ποῦ εἶναι ἡ δικαιοσύνη; δὲν εἶναι ἰδανικὸν πλάσμα ὡς ὁ πλατωνικὸς ἔρως; ἐγὼ βλέπω πανταχοῦ ἐπικρατοῦσαν τὴν ἀδικίαν, καὶ εἰς τὰ ἔργα τῆς φύσεως, καὶ πολλῷ μᾶλλον εἰς τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἐντεῦθεν ἐπαναστάσεις αἱματηραὶ

καὶ τρομεραὶ καταστροφαὶ ἐν μέσῳ τοῦ αἰῶνος τούτου τῶν φώτων καὶ τῆς προόδου καὶ εἰς αὐτὰ τὰ πλέον ἐξευγενισμένα ἔθνη τοῦ κόσμου. Ἐὰν δὲ διέλθω τὰ χρονικὰ τῆς ἱστορίας, τὰ βλέπω αἱματωμένα κατὰ πᾶσαν σελίδα. Πόλεμοι ἀκατάπαυστοι καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄδικοι καὶ καταστρεπτικοί, καὶ ἐὰν ὑπολογίσωμεν τὰ ἔτη τῆς εἰρήνης, καὶ νομίζω ὅτι ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος ἐγένετο, εὑρίσκομεν ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἐθνῶν ἡ εἰρήνη εἶναι ἐξαίρεσις, καὶ κανὼν εἶναι ὁ πόλεμος. Ἠξεύρω τί θά μοι ἀπαντήσῃς. Θά μοι εἴπῃς, ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι ἔργα τῶν ἀνθρώπων, καὶ οὐχὶ τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' ὁ Θεὸς προέβλεπε τὰ ἔργα ταῦτα τῶν ἀνθρώπων, διατί λοιπὸν δὲν ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον τοιοῦτον ὥστε νὰ μὴ κακουργῇ καὶ κακοδαιμονῇ ἀδιακόπως; — Βλέπεις, διδάσκαλέ μου, ὅτι αἱ περὶ τῆς ὑπάρξεως, τῆς φύσεως καὶ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ ἀπορίαι μου εἶναι πλειότεραι καὶ σοβαρότεραι ἢ αἱ περὶ ψυχῆς· φοβοῦμαι δὲ ὅτι εἶναι καὶ ἀνεπίδεκτοι ἱκανοποιητικῆς λύσεως· διότι τὴν ψυχὴν ἔχομεν ἐν ἡμῖν καὶ τρόπον τινὰ πρόχειρον εἰς πᾶσαν μελέτην, ἀλλὰ τὸν Θεὸν δὲν ἔχομεν ἐν ἡμῖν, οὔτε ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, καὶ δὲν βλέπω διὰ τίνος γνωστικοῦ μέσου δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς αὐτόν, νὰ σχη-

ματίσωμεν ἰδέαν τινὰ τῆς φύσεώς του, καὶ νὰ ἐξηγήσωμεν τὰς πολλὰς ἀντιφάσεις, καὶ νὰ δικαιολογήσωμεν τὰς πολλὰς ἀδικίας ὅσας παρατηροῦμεν ἐν τῇ δημιουργίᾳ του. Περιττὸν δὲ νά σοι εἴπω ὅτι ἀπεριόριστος καὶ ἀνεξάλειπτος θέλει εἶναι ἡ εὐγνωμοσύνη μου, ἐὰν κατορθώσῃς νά μοι ἐμπνεύσῃς καὶ περὶ Θεοῦ τὴν αὐτὴν πεποίθησιν ἣν ἔχω ἤδη περὶ τῆς πνευματικῆς φύσεως τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῆς ἐλευθέρας καὶ ἑλλόγου αὐτῆς ἐνεργείας.

Γ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἐὰν δὲν ἐγνώριζον πόσον ἡ καρδία σου εἶναι ἀγαθὴ καὶ ὀξυδερκὲς τὸ πνεῦμά σου, θὰ ἀπηλπιζόμην μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιστολῆς σου, τόσον εἶναι ἐν αὐτῇ μεγάλαι αἱ ἀπαιτήσεις, καὶ ἀδικαιολόγητοι αἱ ὑπερβολαί, καὶ ἀπελπιστικὰ τὰ συμπεράσματα. Εὐτυχῶς ἠξεύρω ὅτι ναὶ μὲν δύνασαι ν' ἀπατηθῇς, καὶ ἡ ἀπάτη εἶναι πολὺ φυσικὴ εἰς τοὺς νέους, ἀλλ' ὅτι εἶσαι καὶ ἕτοιμος νὰ ὁμολογήσῃς τὴν ἀπάτην σου, ἅμα σοὶ ἀποδειχθῇ ἑλλόγως ἡ ἀλήθεια, καὶ ὅτι ἡ καρδία σου

ὀρέγεται τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο δέχεται εὐκόλως τὸ ἀληθές, καὶ τὸ ἀσπάζεται προθύμως. Ὅθεν οὐ μόνον δὲν ἀπελπίζομαι, ἀλλὰ πέποιθα ὅτι θέλω εὐτυχήσει νά σοι μεταδώσω καὶ τὰς περὶ Θεοῦ πεποιθήσεις μου, ὡς σοι μετέδωκα τὰς περὶ ψυχῆς. Τοῦτο μόνον μ' ἐλύπησεν ἐν τῇ ἐπιστολῇ σου, ὅτι, καθ' ἃ τουλάχιστον ἐνόησα ἐξ αὐτῆς, δὲν εἶσαι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἠθικῇ διαθέσει περὶ ἧς σοι ἔλεγον ἐν τέλει τῆς προηγουμένης ἐπιστολῆς μου. Μοὶ ἐφάνη ὅτι θέλεις νὰ μάθῃς πολὺ περισσότερα ὅσων δύναται νὰ ἐπιληφθῇ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα, φύσει ἀσθενὲς καὶ περιωρισμένον· νομίζεις ὅτι περὶ Θεοῦ καὶ τῶν προσόντων καὶ ἔργων αὐτοῦ ἢ πρέπει νὰ ἠξεύρωμεν τὰ πάντα, ἢ οὐδέν, καὶ ὅτι ἐὰν δὲν ἠξεύρομεν τὰ πάντα, οὐδὲν ἠξεύρομεν, καί μ' ἐρωτᾷς ἐν ἀρχῇ, πῶς ἡ πεπερασμένη διάνοια δύναται νὰ καταλάβῃ ὂν ἄπειρον. Ἔχεις πληρέστατα δίκαιον, φίλτατέ μοι. Τὸ πεπερασμένον δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ τὸ ἄπειρον, διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον ὅτι εἶναι πεπερασμένον, καὶ οὐ μόνον δὲν εἶναι εὐρύτερον αὐτοῦ, ἵνα τὸ καταλάβῃ, ἀλλ' οὔτε ἐξισοῦται πρὸς αὐτό, καὶ ἀπείρως ἀπέχει αὐτοῦ. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ὑλικὴ σημασία τῶν λέξεων καταλαμβάνω, κατάληψις κλπ., σοὶ ἐνδεικνύει τί εἶναι ἡ πλήρης

ἐκείνη γνῶσις τῶν πραγμάτων ἥτις λέγεται κατάληψις, γνῶσις δηλαδὴ ἥτις οὐδὲν ἔχει σκοτεινὸν καὶ ἄδηλαν περὶ τῆς φύσεως, τῆς οὐσίας, τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους τῶν ὄντων, καὶ κατέχει αὐτὰ πανταχόθεν, καὶ κρατεῖ ἐν ἑαυτῇ, ὡς ἡ χεὶρ δράττει καὶ καταλαμβάνει ὑλικόν τι ἀντικείμενον. Ἀλλὰ τοιαύτην γνῶσιν οὐ μόνον τοῦ ἀπείρου, ἀλλ' οὔτε οὐδενὸς ἔχομεν τῶν πεπερασμένων. Νοεῖς τί εἶναι ἡ ὕλη, ἠξεύρεις δηλαδὴ ὅτι σύγκειται ἐκ μορίων κινουμένων καὶ ποιούντων ἐντύπωσιν ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων σου, ἀλλὰ καταλαμβάνεις πῶς γίνεται τοῦτο; νοεῖς τὴν ψυχήν σου, ἔχεις συνείδησιν τῆς ἐνεργείας της, ἠξεύρεις δηλαδὴ ὅτι αἰσθάνεται, προσέχει, ἐνθυμεῖται, συλλογίζεται, ἀλλὰ καταλαμβάνεις πῶς ταῦτα γίνονται; Ὄχι, φίλε μου, ἕτερον ἡ νόησις, καὶ ἕτερον ἡ κατάληψις· ἡ κατάληψις εἶναι ἀνώτερος βαθμὸς γνώσεως, ὃν δὲν ἔχομεν, ἂν καὶ μεταχειριζόμεθα πολὺ συχνὰ τὴν λέξιν ταύτην. Ἐὰν δὲ τοῦτο ἀληθεύῃ περὶ τῶν πεπερασμένων, ὧν ἀμέσως ἀντιλαμβανόμεθα διὰ τῆς αἰσθήσεως ἢ διὰ τῆς συνειδήσεως, περὶ αὐτῶν τῶν ἐν ἡμῖν καὶ ὑφ' ἡμῶν τελουμένων, πολλῷ μᾶλλον ἀληθεύει περὶ τοῦ ἀπείρου ὄντος, ὅπερ οὔτε μετὰ τοῦ ἀνθρώπου ταυτίζεται οὔτε μετὰ τοῦ κόσμου, καὶ εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ

καὶ τὸ πρῶτον αἴτιον ἀμφοτέρων. Ἀλλὰ τοῦτο οὐδόλως σημαίνει ὅτι οὐδεμίαν γνῶσιν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν τοῦ ἀπείρου, ἢ ὅτι ἡ εἰς τὴν ἡμετέραν διάνοιαν ἐφικτὴ γνῶσις αὐτοῦ δὲν εἶναι ἐπαρκὴς εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς ἡμετέρας φύσεως. Τοῦτο μόνον σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐπιδιώκωμεν τὸ ἀδύνατον, καὶ δὲν πρέπει ν' ἀπορρίψωμεν τὸ μέρος, διότι δὲν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν τὸ ὅλον. Τώρα ποία εἶναι ἡ γνῶσις ἣν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, περὶ τῶν προσόντων καὶ ἔργων αὐτοῦ; Θέλομεν τὴν σχηματίσει βαθμηδόν, ἐὰν μετὰ προσοχῆς καὶ ὑπομονῆς μὲ ἀκολουθήσῃς. Πρὸς τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσέλθωμεν εἰς νέαν χώραν τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀλλὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς ἣν ἤδη διήλθομεν, οὐδὲ ἄλλα γνωστικὰ μέσα νὰ μεταχειρισθῶμεν, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν πάντοτε μέθοδον τῆς ἐλλόγου παρατηρήσεως, ἥτις μᾶς ἐχρησίμευσε μέχρι τοῦδε.

Καὶ τῳόντι ἀπορῶ πῶς περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ δύνασαι εἰσέτι ν' ἀμφιβάλῃς. Οὐχὶ διότι ἐνόμιζον ὅτι σοὶ εἶχον ἤδη ἀποδείξει τὴν λογικὴν ἀνάγκην πρώτου αἰτίου, ἀλλὰ διότι καὶ αὐτοὶ οἱ βάρβαροι καὶ ἄγριοι λαοί, οἵτινες οὔτε τὴν φυσικὴν ἐδιδάχθησαν οὔτε τὴν μεταφυσικήν,

ἐνστιγματικῶς ἀναγνωρίζουσι πρώτην τινὰ αἰτίαν τοῦ κόσμου, ἕνα Θεὸν ἢ πολλοὺς θεούς, καὶ τοὺς λατρεύουσι, καὶ διὰ ποικίλων τελετῶν προσπαθοῦσι νὰ τοὺς ἐξευμενίσωσιν. Ἐσκέφθης ποτὲ τί σημαίνει τὸ καθολικὸν τοῦτο γεγονός, ὁ νόμος οὗτος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δυνάμει τοῦ ὁποίου ὅπου δήποτε ὑπάρχει ἀνθρωπίνη κοινωνία, ὑπάρχει καὶ θρήσκευμα; καὶ οὐ μόνον ὑπάρχει ὡς ἁπλοῦν γεγονός, ἀλλ' ὡς βάσις καὶ κανὼν τῆς ἠθικῆς ζωῆς, καὶ ἐνίοτε ὡς πηγὴ τῶν νόμων καὶ τοῦ πολιτεύματος. Καὶ δὲν ἠξεύρεις ὅτι τὸ γεγονὸς τοῦτο παρετηρήθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς, ἀφ' ἧς ἤρχισεν ὁ ἄνθρωπος νὰ μελετᾷ ἑαυτόν, καὶ ὅτι τὴν θρησκείαν ἐθεώρησεν εἷς τῶν ἡμετέρων φιλοσόφων ὡς τὸν ἐκφανέστατον χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου καὶ διὰ τοῦτο ὥρισεν αὐτὸν ζῷον θρησκευτικόν; Ἐγὼ δὲν ἐπεχείρησα νά σε διδάξω τὴν κατήχησιν, ἀλλὰ μόνον διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν στοιχειωδεστέρων ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης νά σε φέρω εἰς τὴν γνῶσιν σεαυτοῦ καὶ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος, καὶ *γνῶσιν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου* ὥρισεν ὁ Βοσσουέτιος ὅλην τὴν φιλοσοφίαν. Ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ μή σοι εἴπω ὅτι αἱ πρῶται λέξεις τοῦ συμβόλου τῆς πίστεώς μας εἶναι ἡ μεγίστη τῶν

ἐπιστημονικῶν ἀληθειῶν, καὶ ὁ λέγων *πιστεύω εἰς ἕνα Θεὸν* λέγει ὅτι εἶναι ἄνθρωπος ἔλλογος καὶ ὅτι λόγος ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ, ὃ ἐστιν ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ κόσμος δὲν ὑπάρχει κατὰ τύχην, ὅτι σύστημα νόμων ὑπάρχει ἐν αὐτῷ, ὅπερ δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν, ὅτι πάντα καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἡμῶν ῥυθμίζονται ὑπό τινος νόμου, ἔχουσιν αἴτιον ἐξ οὗ προέρχονται, καὶ τείνουσι πρός τι τέλος· καὶ δὲν εἶναι τοῦτο τὸ κεφάλαιον ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων καὶ ἐνταυτῷ ἡ θεμελιώδης αὐτῶν ἀρχή; Ὁ φυσικός, ὁ χημικός, ὁ φυσιολόγος, ὁ ἀστρονόμος, οὐδὲν ἧττον τοῦ φιλοσόφου, μελετῶσι τοὺς νόμους τῶν ὄντων, τῶν ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τῶν ἐν τῷ στερεώματι, τῶν ἐντὸς ἡμῶν φαινομένων καὶ τῶν ἐκτός, καὶ τοὺς μελετῶσι, διότι ἠξεύρουσιν ὅτι ὑπάρχουσι, καὶ δι' αὐτοῦ τούτου ὁμολογοῦσιν ὅτι ὑπάρχει νομοθέτης, καὶ πιστεύουσιν εἰς ἕνα Θεόν. Τώρα ἐρωτῶ τὴν εὐσυνειδησίαν σου, ἀπέναντι τῆς καθολικῆς ταύτης πίστεως τῆς ἀνθρωπότητος τί εἶναι αἱ ἀπορίαι σου; τί εἶναι αἱ ἀπορίαι καὶ αὐτῶν τῶν σκεπτικωτέρων καὶ δυστροπωτέρων πνευμάτων; Τῶν ἀπορίων τούτων θέλω ἐπιληφθῆ ἐν καιρῷ, ὅταν σοὶ γράψω περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου προνοίας τοῦ Θεοῦ, εἰς ὃ

ὑπάγονται. Ἐπίτρεψόν μοι ἐν τούτοις νὰ ἐπανέλθω ἐπὶ μικρὸν εἰς τὴν περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἀπόδειξιν, οἵα ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου, διότι ἐξ αὐτῆς θέλομεν σχηματίσει καί τινα ἰδέαν τῶν προσόντων αὐτοῦ.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νά σοι εἴπω ἐκ νέου τί εἶναι ὁ λόγος. Ἠξεύρεις ὅτι εἶναι ἡ δύναμις δι' ἧς ζητοῦμεν τὰ αἴτια τῶν πραγμάτων, καὶ ὅτι τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ αἴτια δὲν εἶναι κυρίως αἴτια, διότι ἐν ᾧ ἀφ' ἑνός, παράγουσιν ἀποτελέσματά τινα, παράγονται ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἄλλων αἰτίων, ὥστε πρὸς μὲν τὰ ἑπόμενα εἶναι αἴτια, πρὸς δὲ τὰ προηγούμενα εἶναι ἀποτελέσματα, δηλαδὴ εἶναι αἴτια μόνον σχετικῶς καὶ τρόπον τινὰ ἐξ ἡμισείας. Ἀλλ' ὁ λόγος ζητεῖ καὶ τῆς σειρᾶς ταύτης τῶν σχετικῶν αἰτίων τὸ αἴτιον, ζητεῖ δηλαδὴ αἴτιον ἀπόλυτον, αἴτιον πρῶτον, κυρίως αἴτιον καὶ τὸ αἴτιον τοῦτο ὅπερ παράγει, συνέχει καὶ συγκρατεῖ πάντα τὰ ἄλλα εἶναι ὁ Θεός. Δύνασαι νὰ νοήσῃς ἢ κἂν νὰ ὑποθέσῃς ἀτελεύτητον σειρὰν σχετικῶν αἰτίων; δύνασαι νὰ ὑποθέσῃς τὴν σειρὰν ταύτην αὐθύπαρκτον καὶ ἀνεξάρτητον, ὅ ἐστιν ἄνευ αἰτίου; Πῶς ἡ σειρὰ αὕτη προῆλθεν εἰς τὸ εἶναι, καὶ πῶς οἱ κρίκοι αὐτῆς συγκρατοῦνται, ἐὰν πρὸ αὐτῆς δὲν ὑπῆρξε

ποιητικὴ δύναμις ἐξ ἧς παρήχθησαν, καὶ παρ' ἧς ἔλαβον τὴν συνδετικὴν σύστασίν των; Ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ τὸ διηνεκὲς καὶ ἀπόλυτον καὶ αὐθύπαρκτον, οὐδὲν πρόσκαιρον, σχετικὸν καὶ ἐξαρτώμενον δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Καὶ τί δὲν εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ πρόσκαιρον, σχετικὸν καὶ ἐξαρτώμενον; Ὅσῳ προοδεύει ἡ μελέτη τῆς φύσεως, τόσῳ μᾶλλον πειθόμεθα περὶ τοῦ προσκαίρου τῶν ἐν αὐτῇ φαινομένων, περὶ τῆς σχετικῆς αὐτῶν φύσεως καὶ περὶ τῆς ἐξαρτήσεως αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἀναρίθμητοι κόσμοι οἱ διαλάμποντες ἐν τῷ στερεώματι καὶ ὧν αἱ διαστάσεις, αἱ ἀποστάσεις καὶ ἡ διάρκεια ὑπερβαίνουσι πᾶν γήϊνον μέτρον, καὶ ἐξαντλοῦσι τὰς δυνάμεις τοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ τῆς φαντασίας, γεννῶνται καὶ φθείρονται, καὶ ὡς σπινθῆρες ἀποσβέννυνται. Καὶ ἐὰν διὰ τῆς ἀμοιβαίας ἕλξεως συγκρατοῦνται, εἴτε ἐν τῷ κενῷ εἴτε διὰ τοῦ ἐν τῷ στερεώματι αἰθέρος, ὡς δοξάζουσιν οἱ πλεῖστοι τῶν ἀστρονόμων, πάλιν δικαιούμεθα νὰ ἐρωτήσωμεν ποία χεὶρ τοὺς ἔπλασε καὶ διέγραψε τὰς τροχιάς των, καὶ διὰ τῆς ἕλξεως τοὺς συνέδεσε μετ' ἀλλήλων; Ἀλλ' ἐνταῦθα δύνασαι νά μ' ἐρωτήσῃς· ἐὰν δὲν δύναμαι νὰ θεωρήσω αὐθύπαρκτα τὰ σχετικὰ καὶ πεπερασμένα καὶ ἀτελῆ, πῶς νὰ συλλάβω ἕτερόν

τι αὐθύπαρκτον, ἀπόλυτον καὶ τέλειον; Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἠδυνάμην νὰ ἐκφωνήσω μετὰ τοῦ Βοσσουετίου, πῶς; τὸ ἀτελὲς ὑπάρχει, καί τοι ἀτελὲς καὶ σχετικὸν καὶ πεπερασμένον, καὶ τὸ τέλειον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ; Ἀλλὰ θέλω νά σοι δώσω καὶ πλέον ἄμεσον ἀπάντησιν. Ἐνθυμεῖσαι τί σοι εἶπον ὅτε συνεζητοῦμεν περὶ πνεύματος καὶ ὕλης, ὅτι εὐκολώτερον νοῶ τὸ πνεῦμα ἢ τὴν ὕλην; Δὲν δύναμαι βεβαίως νά σοι εἴπω ὅτι εὐκολώτερον νοῶ τὸ ἄπειρον ἢ τὸ πεπερασμένον, ἀλλὰ δὲν διστάζω νά σοι εἴπω ὅτι ἄνευ τοῦ ἀπείρου δὲν νοῶ οὔτε τὸ πεπερασμένον· οἱ δύο οὗτοι ὅροι εἶναι τόσον ἀδιασπάστως συνδεδεμένοι ἐν τῷ λόγῳ, ὥστε ὁ δεύτερος χωρὶς τοῦ πρώτου εἶναι ὅλως ἀκατανόητος· ὁ σύνδεσμος αὐτῶν εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία τοῦ λόγου, ἐὰν ὁ λόγος εἶναι ἡ δύναμις δι' ἧς ζητοῦμεν τὰ αἴτια, ὡς πάντες ὁμολογοῦσι. Καὶ αἴτιον, κυρίως αἴτιον δὲν εἶναι, ἂς τὸ ἐπαναλάβωμεν, εἰμὴ ἓν καὶ μόνον, τὸ πρῶτον αἴτιον. Αὐτὸς ἄρα ὁ λόγος ἀπαγορεύει ἡμῖν νὰ προβῶμεν περαιτέρω, ἅμα φθάσῃ εἰς αὐτό, καὶ δὲν δύναται ἢ νὰ φθάσῃ, ἱκανοποιεῖται, καὶ εἰς αὐτὸ ἐπαναπαύεται. — Ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐπιφέρουσιν οἱ φιλόσοφοι πολλὰς καὶ ποικίλας, ἀλλά, κατὰ τὴν ἀσθενῆ μου γνώ-

μην, πᾶσαι περιλαμβάνονται ἐν ᾗ σοι ἐξέθηκα πρὸ μικροῦ, καὶ ἐξ αὐτῆς ἀναπτύσσονται. Ἐλπίζω ὅτι ἡ ἀπόδειξις αὕτη εἶναι οὐ μόνον καταληπτή, ἀλλὰ καὶ εὔληπτος. Ἐὰν δὲ ἐπιχειρήσῃς συστηματικὴν μελέτην τοῦ μέρους τούτου τῆς φιλοσοφίας, θέλεις ἴδει ὅτι αἱ περὶ Θεοῦ ἀποδείξεις πολλαχόθεν ἐξάγονται, ἐκ τῆς τάξεως τοῦ κόσμου, ἐκ τῆς ἐνδεχομένης αὐτοῦ φύσεως, ἐκ τῆς ἠθικῆς τάξεως, ἐκ τῆς ἀνάγκης πρώτης κινήσεως, ἐκ τῆς ἐν ἡμῖν ἐννοίας τοῦ ἀπείρου, ἐκ τῶν ἐν ἡμῖν ἀπολύτων ἐννοιῶν, ἐκ τῆς ἐφέσεως τῆς καρδίας, ἐκ παντὸς στοιχείου τῆς ὑπάρξεως, τῆς νοήσεως, τῆς ἠθικότητος, τῆς κοινωνίας, τῆς ἱστορίας· ἐὰν ἓν μόνον ὂν ὑπῆρχεν, ἅμα λαβὸν συνείδησιν ἑαυτοῦ, θὰ ἔλεγεν, ὑπάρχω, ἄρα Θεὸς ὑπάρχει. Δὲν εἶχον λοιπὸν δίκαιον νά σοι εἴπω ὅτι ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ μεγίστη τῶν ἀληθειῶν; Τὸ περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ζήτημα εἶναι λελυμένον. Παραδέχεσαι ὅσα σοι ἔγραψα σήμερον;

Δ΄

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Δύο μόνον λέξεις, σεβαστέ μοι διδάσκαλε, ἵνα σοι εἴπω ὅτι περὶ τῆς λογικῆς ἀνάγκης πρώτου αἰτίου δὲν δύναμαι ν' ἀμφιβάλω. Πῶς ν' ἀμφι-

βάλω, ἀφ' οὗ καὶ τοῦ ιη' αἰῶνος οἱ φιλόσοφοι, καὶ οἱ σημερινοὶ ὑλισταί, καὶ οἱ τῆς θετικῆς φιλοσοφίας πρωτοστάται οὐδόλως ἀρνοῦνται ὅτι ἐντὸς τοῦ κόσμου ὑπάρχει ὑποκεκρυμμένη δύναμις παράγουσα πάντα τὰ ἐν αὐτῷ φαινόμενα, ἥτις εἶναι τὸ πρῶτον αἴτιον αὐτῶν; Ὁ Βολταῖρος εἶπεν· ἀλλ' ἐπὶ τέλους διὰ τοῦτο τὸ ὡρολόγιον χρειάζεται ὡρολογοποιός, καὶ ὁ Λιττρὲ οὔτε αὐτὸς ἀρνεῖται ὅτι ἐπέκεινα τοῦ κόσμου κάτι ὑπάρχει, καὶ ὁ Herbert Spencer ἐπίσης· καὶ πρέπει νὰ μὴ εἶναί τις λογικὸς ἄνθρωπος ἵνα μὴ καταλάβῃ ὅτι δὲν γνωρίζομεν εἰμὴ τὸ ἐλάχιστον μέρος τῆς πραγματικότητος καὶ ὅτι ἐπέκεινα αὐτῆς εἶναι καὶ ἄλλα στοιχεῖα μεθ' ὧν συνδέεται καὶ ἐξ ὧν παράγεται. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ ἐλάχιστον στοιχεῖον τοῦ ζητήματος. Τὸ πρῶτον τοῦτο αἴτιον τί εἶναι; εἶναι ἓν ἢ πλείονα συνηρμοσμένα, καὶ πῶς συναρμόζονται; Μοὶ εἶπες ὅτι τὸ πρῶτον αἴτιον εἶναι ἄπειρον, ἀλλὰ τὸ ἄπειρον φαίνεταί μοι ἀρνητικὴ ἰδέα καὶ οὐχὶ θετική, καὶ ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι τὰ πλεῖστα τῶν προσόντων ὅσα ἀποδίδονται εἰς τὸν Θεὸν εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως. Μοὶ λέγεις ὅτι ἕτερον ἡ νόησις καὶ ἕτερον ἡ κατάληψις. Ἔστω· ἀλλ' ἡ νόησις πρέπει τοὐλάχιστον νὰ εἶναι καθαρά, ἄλλως

δὲν εἶναι νόησις. Καὶ ἐὰν δυνάμει τοῦ λόγου πρέπῃ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὑπάρχει πρῶτον αἴτιον, πῶς νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὸ αἴτιον τοῦτο εἶναι πρόσωπον ἄπειρον καὶ τέλειον; Ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου ἀποκλείει τὸ ἄπειρον, καὶ τὸ ἀνάπαλιν, τὸ ἄπειρον δὲν περιορίζεται ἐντὸς τῶν ὅρων οἵου δήποτε προσώπου. Ὡς δὲ πρὸς τὴν τελειότητα, πῶς συμβιβάζεται μὲ τὰς τόσας ἀντιφάσεις, ἀδικίας καὶ ἀθλιότητας τοῦ κόσμου τούτου, περὶ ὧν σοι ἔγραψα καὶ προηγουμένως, καὶ αἵτινες ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον προσβάλλουσι τὸν λόγον μου, ὅσῳ μᾶλλον συλλογίζομαι περὶ αὐτῶν; Ταῦτα εἶναι τὰ κυριώτερα στοιχεῖα τοῦ προβλήματος, καὶ ἐὰν δὲν λυθῶσιν αἱ ἐξ αὐτῶν ἀπορίαι, οὐδὲν ἐλύθη, διότι ἐκ τούτων πρὸ πάντων γεννᾶται ἡ ἀπιστία. Σπεῦσον λοιπὸν νά με φωτίσῃς περὶ αὐτῶν, καὶ μὴ προσμένῃς ἄλλας ἐπιστολάς μου, διότι τώρα ἠξεύρεις τί πιστεύω, καὶ περὶ τίνος ἀμφιβάλλω.

Ε΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Πολὺ καλὰ ἐσκέφθης, ἀγαπητέ μοι, νὰ μή με διακόψῃς μέχρις οὗ συμπληρώσω τὰς ἀποδείξεις μου, καὶ πολὺ ὀρθῶς παρατηρεῖς, ὅτι ἐκ τῶν

περὶ τῆς φύσεως, τῶν προσόντων καὶ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ ἀτελῶν ἡμῶν γνώσεων γεννᾶται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ ἀπιστία, ἀλλ' εἰς τὴν ἐπὶ τῶν τοιούτων ἀναπόφευκτον ἀτέλειαν τῶν γνώσεών μας προσθετέα, ὥς σοι εἶπον ἤδη, καὶ ἡ διαφθορὰ τῆς καρδίας. Ὅθεν εἴπερ ποτὲ ἀπαιτῶ παρὰ σοῦ τὴν μετριόφρονα καὶ μετριοπαθῆ ἐκείνην διάθεσιν ἥτις πρέπει νὰ εἶναι ἀχώριστος τῆς ἀληθοῦς φιλομαθείας, διότι ζήτημα εἶναι ἐὰν τὰ προσκόμματα εἰς τὴν γνῶσιν ἔρχωνται μᾶλλον ἐκ τοῦ νοὸς ἢ ἐκ τῆς καρδίας. Προέβλεπον τὰς ἐνστάσεις σου, διότι δὲν εἶναι πρωτοφανεῖς. Ἡ μεμψιμοιρία τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῶν νόμων τοῦ Θεοῦ ἤρχισε πολὺ ἐνώρως, καὶ ποτὲ δὲν θὰ παύσῃ, διότι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ αὐτὸς πάντοτε, ὃν διφυές, γήϊνον καὶ οὐράνιον, ἐκ δύο στοιχείων συνιστάμενον, ὧν τὸ μὲν εἶναι θεῖον, καὶ τὸν ἑλκύει πρὸς τὸν Θεόν, τὸ δὲ εἶναι κτηνῶδες, καὶ τὸν καταβιβάζει μάλιστα πολὺ κατώτερον τοῦ κτήνους. Ἀλλὰ τὰς ἐνστάσεις σου ἐλπίζω ὅτι θέλω διαλύσει διὰ μόνης τῆς λογικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἀληθειῶν ἃς σοι ἀπέδειξα μέχρι τοῦδε.

Καὶ ἀπορῶ πῶς δὲν εἶδες ποία εἶναι ἡ πρώτη λογικὴ συνέπεια τῆς ὑπάρξεως τοῦ πρώτου αἰτίου. Τὸ πρῶτον αἴτιον δὲν δύναται νὰ εἶναι εἰμὴ ἓν

καὶ μόνον. Πλείονα αἴτια πρῶτα εἶναι ἀντίφασις, διότι οὐδὲν τότε εἶναι πρῶτον· ὁ λόγος δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ πλειονότητα πρώτων αἰτίων, ἀφ' οὗ αὐτὴ ἡ πλειονότης τῶν ἐν τῷ κόσμῳ αἰτίων τὸν ὑποχρεοῖ ν' ἀναγνωρίσῃ ἓν αἴτιον πρῶτον. Ἄρα ἡ ἑνότης τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητος. Νοεῖς πόσον σπουδαία εἶναι ἡ συνέπεια αὕτη, καὶ πῶς δι' αὐτῆς πᾶσα πολυθεία, πᾶσα λατρεία τῆς φύσεως καταταδικάζεται, καὶ πῶς ἐμπεδοῦται ἡ ἀλήθεια τῆς θρησκευτικῆς ἐκείνης παραδόσεως καθ' ἣν εἷς καὶ μόνος Θεὸς ὑπάρχει ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν;— Τὸ πρῶτον αἴτιον δὲν περιορίζεται οὔτε ὑπὸ τῆς ὕλης, οὔτε ὑπὸ τοῦ τόπου, οὔτε ὑπὸ τοῦ χρόνου, καὶ ἐξ ἀνάγκης εἶναι ἄπειρον. Καὶ τῳόντι, ἐὰν δὲν ἦτο ἄπειρον, δὲν θὰ ἦτο πρῶτον, διότι πᾶν τὸ περιορίζον αὐτὸ θὰ ἦτο ἀνεξάρτητον αὐτοῦ, καὶ ἢ αὐτὸ θὰ ἦτο πρῶτον, ἢ θὰ εἶχεν ἄλλο αἴτιον πρῶτον, καὶ οὕτω θὰ ἐπανηρχόμεθα εἰς τὴν ἀτελεύτητον ἐκείνην σειρὰν πεπερασμένων αἰτίων ἣν ἀνεγνωρίσαμεν ὡς παράλογον καὶ ἀπαράδεκτον. Ἡ δευτέρα αὕτη συνέπεια εἶναι γόνιμος καὶ πολλῶν ἄλλων σπουδαιοτάτων.— Ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν περιορίζεται ἐν τῇ ὕλῃ, ἄρα εἶναι πνεῦμα· καὶ πραγματικῶς, πῶς ἄλλως

δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν τὸν Θεὸν εἰμὴ ὡς πνεῦμα, οὐδὲν ἔχον ὑλικόν, ἀφ' οὗ πᾶσα ὕλη εἶναι περιορισμός, διότι καὶ περατοῦται πάντοτε ἐν τῷ τόπῳ, ὅσῳ καὶ ἂν ὑποτεθῇ παρατεταμένη, εἶναι ἐπ' ἄπειρον διαιρετή, ὥστε τὸ ἓν μόριον αὐτῆς εἶναι παρὰ τὸ ἕτερον, καὶ περιορίζεται παρ' αὐτοῦ. Ἀφ' ἑτέρου, ἐὰν τὸ πρῶτον αἴτιον ἦτο ὑλικόν, πῶς θὰ ἦτο αἴτιον τοῦ ἐν ἡμῖν πνεύματος, ὅπερ, ὡς σοι ἀπέδειξα διὰ μακρῶν, δὲν εἶναι ὕλη, οὔτε ἔρχεται ἐκ τῆς ὕλης, οὔτε ταυτίζεται μετ' αὐτῆς; Ἐκ τούτου βλέπεις πόσον μεγάλη ἀσέβεια εἶναι ν' ἀποδίδωμεν εἰς τὸν Θεὸν ἀνθρωπίνην μορφὴν καὶ ἐν γένει ἀνθρώπινα στοιχεῖα. Ὅτε λοιπὸν λέγομεν ὁ δάκτυλος τοῦ Θεοῦ, ἡ χεὶρ τοῦ Ὑψίστου, ἡ φωνὴ τοῦ Κυρίου, μεταχειριζόμεθα μεταφορικὰς ἐκφράσεις πρὸς σαφεστέραν δήλωσιν τῆς θείας ἐνεργείας καὶ κατὰ συγκατάβασιν πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀδυναμίαν. Ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν περιορίζεται ὑπὸ τοῦ τόπου, ἄρα ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ δὲν ἔχει ὅρια, καὶ σημείωσαι ὅτι λέγω, ἡ ἐνέργεια, διότι, προκειμένου περὶ Θεοῦ, μόνον περὶ ἐνεργείας δύναται νὰ γίνῃ λόγος, καὶ οὐχὶ περὶ ἐκτάσεως, καὶ τοῦτο καταδεικνύει πόσον εἶναι παράλογον τὸ δόγμα τῶν πανθεϊστῶν, οἵτινες, καί τοι ἀναγνωρίζοντες τὸν

Θεὸν ὡς ὂν ἄπειρον, τὸν ταυτίζουσι μὲ τὸν κόσμον καὶ τῷ ἀποδίδουσιν ἄπειρον ἔκτασιν καὶ ἄπειρον νόησιν. Ὡσαύτως, ἐὰν δὲν περιορίζεται ὑπὸ τοῦ χρόνου, οὔτε ἤρχισε ποτὲ ἡ ὕπαρξίς του, οὔτε θέλει ποτὲ τελειώσει, καὶ ἐξ ἀνάγκης εἶναι αἰώνιος. Τοῦτο ἐννοοῦσιν οἱ λέγοντες ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἄχρονος. Ὁ χρόνος πρὸς ἡμᾶς εἶναι διαδοχικός, ἢ μᾶλλον εἶναι δοχεῖον τῆς διαδοχῆς τῶν φαινομένων, ἔχει παρόν, παρελθὸν καὶ μέλλον, ἔχει διάρκειαν μᾶλλον ἢ ἧττον παρατεινομένην, καθὼς ὁ τόπος εἶναι δοχεῖον τῆς συνυπάρξεως τῶν ὄντων, καὶ ἔχει πρὸς ἡμᾶς ἔκτασιν μᾶλλον ἢ ἧττον μακράν· ἀλλὰ παρὰ Θεῷ ὁ τόπος δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ ἄπειρον τῆς ἐνεργείας του, καὶ ὁ χρόνος δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ ἄπειρον τῆς αἰωνιότητός του. Βλέπεις, φίλε μου, πῶς τὰ πρῶτα ταῦτα προσόντα τοῦ Θεοῦ ἐξάγονται μετὰ μαθηματικῆς ἀκριβείας ἐκ μόνης τῆς ἐννοίας τοῦ πρώτου αἰτίου. Ἀδιάφορον ἐὰν δὲν καταλαμβάνομεν αὐτά, ἀρκεῖ ὅτι τὰ νοοῦμεν ὡς ἀναγκαῖα πορίσματα λογικῆς ἐννοίας ἣν δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ παραδεχθῶμεν, διότι ἄνευ τοῦ λόγου οὐδὲν ἕτερον δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν, ἐάν, ὡς εἴδομεν, πᾶσα νόησις εἶναι ἔλλογος. Ἀδιάφορον ἐὰν τὸ ἄπειρον τῆς θείας φύσεως ταπεινόνῃ καὶ καταβάλλῃ

τὸ πνεῦμα ἡμῶν. Τί θὰ ἦτο ὁ Θεός, ἐὰν δὲν μᾶς ἐνέπνεε τοιαῦτα αἰσθήματα; Καὶ οὐδόλως εἶναι παράδοξον ἐὰν τὸ ἄπειρον ὑπερβαίνῃ πανταχόθεν τὰ ὅρια τῆς ἀσθενεστάτης ἡμῶν διανοίας. Βλέπεις ἐπίσης ὅτι τὰ προσόντα ταῦτα δὲν εἶναι διόλου ἀρνητικά, ἂν καὶ δι' ἀρνητικῆς λέξεως ἐκφέρονται. Ὅτε ἐλέγομεν ὅτι ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος εἶναι φύσει ἄπειροι, οὐδὲν ἀρνητικὸν ἐλέγομεν· ἡ κατάργησις τῶν ὁρίων πράγματός τινος δὲν εἶναι κατάργησις αὐτοῦ τοῦ πράγματος, ἀλλὰ θετικωτέρα καὶ πληρεστέρα βεβαίωσις αὐτοῦ· καθὼς ὅτε εἴπομεν ὅτι ὑπάρχει αἴτιον πρῶτον, καὶ ὅτι εἶναι ἐξ ἀνάγκης ἄπειρον, δὲν κατηργήσαμεν τὴν ὕπαρξιν τοῦ αἰτίου, τὴν αἰτιώδη αὐτοῦ ἐνέργειαν, ἀλλ' ἀπεναντίας ἀνεβιβάσαμεν αὐτὴν εἰς τὸν ὕψιστον βαθμόν. Θέλεις νὰ συμπεράνωμεν ἐν τοσούτῳ περὶ τῶν πρώτων τούτων προσόντων τοῦ Θεοῦ; Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ τὰ διατυπώσωμεν δι' ὀλίγων λέξεων, αἵτινες οὐδὲν ἔχουσιν ἀσαφὲς καὶ δυσνόητον, ἐὰν εἴπωμεν ὅτι εἷς μόνος Θεὸς ὑπάρχει καὶ εἶναι *πνεῦμα κατά τε τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν διάρκειαν ἄπειρον.*

Οὐδὲν ἔχω νά σοι προσθέσω περὶ τῆς αἰωνιότητος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ περὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ

πρέπει καὶ πάλιν νά σοι λαλήσω, διότι, ἐὰν ἀναλύσωμεν τὸ ἄπειρον αὐτῆς, ἐξάγομεν καὶ ἕτερον προσόν, ὅπερ εἶναι ἡ παντοδυναμία. Τῳόντι, ἐὰν ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄπειρος, εἶναι κατὰ πᾶσαν ἔννοιαν ἄπειρος, δηλαδὴ οὐ μόνον δὲν ἔχει ὅρια κατὰ τὴν ἔκτασιν αὐτῆς, ἀλλ' οὐδὲ ἔχει κατὰ τὰ ὑπ' αὐτῆς παραγόμενα ἀποτελέσματα, ὅ ἐστι δύναται τὰ πάντα. Καὶ πάλιν ἰσχύει ἐνταῦθα ὁ αὐτὸς συλλογισμός· ἐὰν τὸ πρῶτον αἴτιον καθὸ πρῶτον εἶναι ἄπειρον, καθὸ ἄπειρον εἶναι παντοδύναμον, διότι, ἐὰν ὑπῆρχέ τι τὸ ὁποῖον νὰ μὴ δύνηται, θὰ περιωρίζετο ὑπ' αὐτοῦ, θὰ εἶχεν ὅρια, δὲν θὰ ἦτο ἄπειρον, καὶ ἐὰν δὲν ἦτο ἄπειρον, δὲν θὰ ἦτο πρῶτον. Πᾶσαι αἱ λογικαὶ αὗται συνέπειαι εἶναι ἀναπόφευκτοι, διότι εἶναι ἀλληλένδετοι, καὶ πᾶσαι ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ πρώτου αἰτίου, ἥτις εἶναι ἀνεξάλειπτος ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου πνεύματος. Οὕτω καὶ οὐχὶ ἄλλως γίνονται καὶ αἱ μαθηματικαὶ ἀποδείξεις, καὶ κατασκευάζονται αἱ μαθηματικαὶ θεωρίαι. Ἡ αὐτὴ μέθοδος παράγει αὐτάς, καὶ διὰ τῆς αὐτῆς ἐνεργείας διαλάμπουσι. Πταίει ἡ ἐπιστήμη ἐὰν τὸ φῶς τοῦτο δὲν πλήττῃ τὰ ὄμματα πάντων τῶν ἀνθρώπων; ἢ πταίει ὁ ἄνθρωπος; Ἀλλ' ἂς ἐξακολουθήσωμεν. — Πῶς

ἐξασκεῖται ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ; ἆρα ἡ δύναμις αὐτοῦ εἶναι τυφλὴ δύναμις, ὡς αἱ δυνάμεις τῆς φύσεως, αἵτινες ἐνεργοῦσι κατ' ἀνάγκην καὶ ἀσυνειδήτως, ἐκτελοῦσαι διαταγὴν ἣν δὲν γινώσκουσιν, ἢ εἶναι ἔλλογος; ἐλευθέρα καὶ ἐν πλήρει συνειδήσει τῆς ἐνεργείας της; εἶναι ἆρα ὁ Θεὸς κατὰ τοῦτο κατώτερος τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἔχει συνείδησιν, ἐλευθερίαν καὶ λόγον, ἢ εἶναι ἀνώτερος; Λόγος ὑπάρχει ἐν τῷ κόσμῳ· ὑπάρχει ἐν αὐτῷ ἔλλογος τάξις, συνδυασμὸς αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν· λόγος ὑπάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὡς κύριον αὐτοῦ προσόν· τὸ πρῶτον αἴτιον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου δύναται νὰ εἶναι ἄλογον; καὶ τότε πόθεν ἦλθεν ὁ ἐν ἡμῖν καὶ ὁ ἐν τῇ φύσει λόγος; δὲν ἀναγκαζόμεθα λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἔλλογος, καὶ ὅτι καθὼς ἡ δύναμις αὐτοῦ εἶναι ἄπειρος, οὕτω καὶ ὁ λόγος αὐτοῦ εἶναι ἄπειρος; Τὸ προσὸν τοῦτο εἶναι ἡ πανσοφία τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐκ τῆς πανσοφίας συνδυαζομένης μὲ τὴν παντοδυναμίαν ἐξάγομεν ὅτι τὸ πρῶτον αἴτιον ἔχει καὶ συνείδησιν ἑαυτοῦ καὶ ἐλευθερίαν. Καὶ πῶς νὰ μὴ εἶναι ἐλεύθερον, ἀπείρως ἐλεύθερον, ἐὰν εἶναι παντοδύναμον, καὶ πῶς νὰ μὴ ἔχῃ συνείδησιν ἑαυτοῦ, ἐὰν εἶναι ἔλλογον; Τώρα

ἐρωτῶ σε, ἀγαπητέ μοι, πνεῦμα ἔχον ἐλευθερίαν καὶ συνείδησιν καὶ λόγον εἶναι ἢ δὲν εἶναι πρόσωπον; Δὲν ἠξεύρω τί ἐννοοῦσιν οἱ λέγοντες ὅτι τὸ ἄπειρον δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν προσωπικότητα, ὑποθέτω ὅτι ἔχουσιν ὑπ' ὄψει τὸ πεπερασμένον ἡμῶν πρόσωπον, μεθ' οὗ βεβαίως τὸ ἄπειρον δὲν συμβιβάζεται, ἀλλὰ κατὰ τί εἶναι ἀντιφατικὴ ἡ ἔννοια ἀπείρου προσώπου καὶ κατὰ τί ἡ ἔννοια προσώπου ἀποκλείει, ὡς λέγεις, τὸ ἄπειρον; Ἀφ' οὗ ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ πρῶτον καὶ ἄπειρον αἴτιον δὲν εἶναι μόνον δύναμις τυφλή, ἀλλ' ὂν παντοδύναμον καὶ πάνσοφον, ἔχον καὶ συνείδησιν καὶ ἐλευθερίαν, ὂν τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄν, αὐτὸς ὁ Ὤν, ὡς λέγει ἡ Γραφή, ἄρα εἶναι πρόσωπον ὑπὲρ πᾶν πρόσωπον. Ἀλλὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ συμπληροῖ καὶ ἕτερον προσόν, ὅπερ ἐξάγεται ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν δύο προηγουμένων.—Ὂν παντοδύναμον καὶ πάνσοφον πρέπει νὰ εἶναι καὶ πανάγαθον. Τὸ ἀγαθὸν δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ ἀληθὲς πραγματοποιούμενον. Ἀγαθὴ εἶναι πᾶσα πρᾶξις σύμφωνος πρὸς τὸν ἀληθῆ ἡμῶν προορισμόν. Τὸ ἀγαθὸν δὲν εἶναι ὅλη ἡ ἀλήθεια, διότι πολλαὶ ὑπάρχουσιν ἀλήθειαι, αἵτινες οὐδὲν ἔχουσιν ἠθικὸν στοιχεῖον, καὶ δὲν εἶναι οὔτε ἀγαθαὶ οὔτε κακαί. Τὸ

ἀγαθὸν εἶναι ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν ἠθικότητα ἀλήθεια. Τώρα πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ ἀγαθοῦ τί ἀπαιτεῖται; πλήρης γνῶσις τῆς ἠθικῆς ἀληθείας καὶ σταθερὰ θέλησις πρὸς πραγματοποίησιν αὐτῆς. Καὶ δύνασαι ν' ἀμφιβάλῃς ὅτι ὃν πάνσοφον δὲν ἔχει πλήρη γνῶσιν τῆς ἀληθείας, πάσης ἀληθείας, δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια; δύνασαι νὰ ἀμφιβάλῃς ὅτι ὃν παντοδύναμον ἔχον τοιαύτην γνῶσιν δὲν δύναται ἢ δὲν θέλει νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ; καὶ ποία ἡ δυσκολία, ποῖον τὸ πρόσκομμα; ὃν ἄπειρον δύναται νὰ ἔχῃ τὰς ἀδυναμίας τῶν πεπερασμένων; καὶ πᾶσαι αἱ κακίαι δὲν εἶναι ἐπὶ τέλους ἀδυναμίαι τῆς πεπερασμένης ἡμῶν φύσεως; Τὸ ἄπειρον τῆς δυνάμεως καὶ τὸ ἄπειρον τῆς σοφίας ἐπιφέρουσι λοιπὸν ὡς ἀναγκαίαν συνέπειαν τὸ ἄπειρον τῆς ἀγαθότητος. Καὶ τί ἕτερον θέλεις, ὅπως ἀναγνωρίσῃς τὸν Θεὸν ὡς πρόσωπον τέλειον, ἅγιον καὶ λατρευτόν; Ἡ ἄπειρος δύναμις καὶ σοφία καὶ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ συναποτελοῦσι μίαν τωόντι ἐνιαίαν καὶ τριαδικὴν φύσιν, ἣν καὶ αὐτοὶ οἱ μὴ πιστεύοντες εἰς τὴν χριστιανικὴν Τριάδα (περὶ ἧς δὲν ἀπόκειται εἰς ἐμὲ νά σε διδάξω) ἀναγκάζονται νὰ ὁμολογήσωσιν ὡς πηγὴν τῶν ὄντων. Πρόσθες τώρα τὰ τρία ταῦτα προσόντα εἰς τὰ προηγού-

μενα καὶ θέλεις ἔχει πλήρη τὴν λογικὴν ἔννοιαν τῆς θείας φύσεως· ὁ Θεὸς εἶναι *πνεῦμα κατά τε τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν διάρκειαν ἄπειρον, παντοδύναμον, πάνσοφον καὶ παράγαθον.* Περαιτέρω δὲν δύναται νὰ προβῇ ὁ λόγος διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων· περὶ Θεοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ μάθωμεν πλειότερα εἰμὴ δι' ἰδιαιτέρας αὐτοῦ ἀποκαλύψεως. Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται ἡμῖν διὰ τοῦ λόγου, διὰ τῆς φύσεως, διὰ παντὸς στοιχείου τῆς δημιουργίας, ἐν πάσῃ ἐποχῇ τῆς ἱστορίας. Κατὰ δὲ τὴν ὀρθόδοξον ἡμῶν πίστιν ἀπεκαλύφθη προσέτι διὰ τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου αὐτοῦ ἐν τῷ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ. Ἀλλὰ περὶ τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης ἄλλοι ὀφείλουσι νά σε διαφωτίσωσι συμπληροῦντες διὰ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας ὅσα προσπαθῶ νά σοι μεταδώσω διὰ τῆς ἀτελεστάτης ἡμῶν ἐπιστήμης. Ἐὰν δὲ εὐτυχήσῃς νὰ ἐμβαθύνῃς εἰς τὰς μελέτας ταύτας, θέλεις ἴδει ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν μάχεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν, καὶ ὅτι ἡ λογικὴ πίστις οὐδόλως ἀποκλείει τὴν θρησκευτικήν, καὶ ἄριστα συμβιβάζεται μετ' αὐτῆς. Ἐν τούτοις, ἐν αὐτῇ τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος, οἵαν παρέχει ἡμῖν ὁ ἀνθρώπινος λόγος, θέλεις εὕρει ὕλην σκέψεως ἀνεξάντλητον,

ὡς αὐτὸς ὁ Θεός. Μελέτησον ἓν ἕκαστον τῶν θείων προσόντων, καὶ θέλεις ἴδει πόσα ἄλλα περιλαμβάνει. Ἡ ἄπειρος δύναμις λ. χ. περιλαμβάνει τὴν δύναμιν τοῦ ποιεῖν καὶ τοῦ μηδενίζειν, τοῦ συντηρεῖν, τοῦ ῥυθμίζειν, τοῦ τροπολογεῖν, τοῦ ἐνεργεῖν ἐκτάκτως δι' ἐξαιρετικῶν πράξεων αἵτινες ὑπερφυσικῶς συναρμολογοῦνται μὲ τοὺς τακτικοὺς νόμους τῆς δημιουργίας. Ἡ ἄπειρος σοφία περιλαμβάνει τὴν κατοχὴν τῆς ἀπολύτου ἀληθείας καὶ ἐξηγεῖ τὴν τάξιν, τὴν ἀλληλουχίαν, τὴν καλλονήν, τὴν σκοπιμότητα, τὴν ἁρμονίαν ὅλων τῶν δημιουργημάτων καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν πρόνοιαν, ἂν καὶ πάντα ταῦτα λίαν ἀτελῶς ὁρῶμεν ἐν τῇ φύσει μὴ γινώσκοντες εἰμὴ μηδαμινά τινα κέρματα τοῦ παγκοσμίου συστήματος. Ἡ ἄπειρος ἀγαθότης περιλαμβάνει ἐπίσης πᾶσαν ἀρετήν, πᾶσαν ἠθικὴν τελειότητα, πᾶσαν ἁγιότητα, τὴν ἀπόλυτον δικαιοσύνην, τὴν εὐσπλαγχνίαν, τὸ ἔλεος, τὴν μακροθυμίαν, τὴν χάριν, τὴν συγκατάβασιν εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῶν πλασμάτων, καὶ πρὸ πάντων, τὴν ἄπειρον ἀγάπην. Πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν προσόντων τούτων μεταχειριζόμεθα ἐξ ἀνάγκης ἐννοίας καὶ λέξεις ἀνθρωπίνας, ἀλλ' οὐδεὶς νοῦς δύναται νὰ συλλάβῃ, οὐδεμία γλῶσσα δύναται νὰ ἐκφράσῃ ἐπαξίως τί εἶναι τὰ προσόντα ταῦτα, καὶ ὁποίαν

ἀποτελοῦσιν ἄφατον τελειότητα. Οἱ ἄνθρωποι πλήττονται ποτὲ μὲν ὑπὸ τοῦ ἑνὸς ποτὲ δὲ ὑπὸ τοῦ ἄλλου τῶν προσόντων τούτων, καὶ ἐκφράζουσι μέρος πάντοτε τῆς θείας ἀληθείας· καθὼς τὰ ἀντικείμενα ἀνταναλῶσιν ἀκτῖνάς τινας τοῦ ἡλιακοῦ φωτός, οὐδὲν δὲ ἐξ αὐτῶν δέχεται τὸ πλήρωμα αὐτοῦ, παρομοίως οἱ ἄνθρωποι βλέπουσι τὴν λάμψιν τῆς θεότητος, ἕκαστος ὑπὸ τὴν ὀπτικὴν ἀκτῖνα τῆς διανοίας του, ἀλλ' οὐδεὶς δύναται ν' ἀτενίσῃ εἰς τὴν ἀέναον αὐτῆς ἑστίαν. Τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ λ. χ. ἀναγνωρίζουσι καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρνούμενοι τὴν ὕπαρξίν του. Καὶ οἱ μόνην τὴν ὕλην θεωροῦντες ὡς πραγματικήν, καὶ εἰς αὐτὴν ἀνάγοντες τὰ πάντα, ὁμολογοῦσιν ὅτι αἱ δυνάμεις ὧν ἀντιλαμβάνονται ὑποθέτουσι καθολικὴν δύναμιν, ἐξ ἧς ἀπορρέουσι καὶ μεθ' ἧς ταυτίζονται, καὶ τῆς καθολικῆς ταύτης δυνάμεως δὲν θέτουσιν ὅρια, τὴν θεωροῦσιν ἀπόλυτον, καὶ ἐπομένως ἄπειρον· οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀρνεῖται ὅτι ἐπέκεινα καὶ ὄπισθεν τοῦ σχετικοῦ ἵσταται τὸ ἀπόλυτον, ἀλλὰ περιορίζοντες καὶ ἀκρωτηριάζοντες τὸν ἴδιον λόγον καὶ πρὸς ἑαυτοὺς ἀντιφάσκοντες ἰσχυρίζονται ὅτι οὐδεμίαν ἄλλην γνῶσιν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν τοῦ ἀπολύτου τούτου εἰμὴ ὅτι ὑπάρχει. Ὡσαύτως τὴν ἄπειρον σοφίαν τοῦ Θεοῦ, εἴτε ἑκουσίως εἴτε

ἀκουσίως, ἐξαγγέλλουσι καθ' ἑκάστην οἱ περὶ τὴν ὑλικὴν φύσιν ἐπιστήμονες, διότι καθ' ἑκάστην ἀνακαλύπτουσιν, ἐπαληθεύουσι καὶ ἀποδεικνύουσι νέον νόμον, νέαν ἁρμονίαν τῆς φύσεως, ὥστε πᾶσα πρόοδος τῆς ἐπιστήμης εἶναι πρόοδος ἐν τῇ γνώσει τοῦ Θεοῦ, καὶ διὰ τοῦτο τὴν πάνσοφον τῆς φύσεως σύστασιν ἐξαίρουσι καὶ θαυμάζουσι, καὶ ἐνίοτε θεοποιοῦσι καὶ λατρεύουσιν. Οὐχ ἧττον τῶν ἐπιστημόνων οἱ καλλιτέχναι, ἔν τε τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ ποιήσει τοῦ καλοῦ, συναισθάνονται ὅτι τὸ ἐν τῷ κόσμῳ καλὸν εἶναι πεπερασμένον, ἀτελὲς καὶ ἀντανάκλασις ἄλλου καλοῦ ἀμιγοῦς καὶ τελείου καὶ ἀπείρου, ὑφ' οὗ ἐμπνέονται, καὶ πρὸς ὃ ἀνατείνουσι προσπαθοῦντες καὶ οὐδέποτε κατορθοῦντες νὰ τὸ παραστήσωσι διὰ τῶν ἰδίων ἔργων. Τέλος, καὶ αὐτοὶ οἱ ἀπαίδευτοι, οἱ οὔτε τὴν ἐπιστήμην γινώσκοντες οὔτε τὴν τέχνην, ἀλλ' ἔχοντες ἐν τῇ ἀφελείᾳ τῆς συνειδήσεώς των τὴν συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ ἀγαθοῦ, τείνουσι διὰ τῆς καρδίας πρὸς τὸ ἄπειρον ἀγαθόν, καὶ τὴν ἄπειρον ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ ἐπικαλοῦνται, δι' αὐτῆς παρηγοροῦνται, καὶ εἰς αὐτὴν ἐπαναπαύονται. Τί σοι ἀποδεικνύουσι πάντα ταῦτα, φίλτατέ μοι; Ὅτι ὅπου δήποτε ζητεῖται τὸ ἀληθές, ἢ ποιεῖται τὸ καλόν, ἢ πράττεται τὸ

ἀγαθόν, ἐγείρεται ἡ ἔννοια τῆς πηγῆς παντὸς ἀληθοῦς καὶ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, ἡ ἔννοια τοῦ ἀπείρου, τοῦ τελείου, τοῦ ὑπερτάτου ὄντος, τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου τῶν προσόντων αὐτοῦ, καὶ προσφέρεται αὐτῷ αὐθόρμητος λατρεία. Αἱ λέξεις θεῖος καὶ θεῖον δὲν ἔρχονται αὐθορμήτως εἰς τὸ στόμα ὁσάκις θέλομεν νὰ ἐκφράσωμεν τὸν θαυμασμὸν ἢ τὴν ἀγάπην μας καὶ αὐτῶν τῶν φθαρτῶν καὶ μηδαμινῶν ἀντικειμένων τοῦ κόσμου τούτου; Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται διὰ πάσης νοήσεως ἀληθοῦς, διὰ παντὸς ἔργου καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἀποκαλύπτεται καὶ δι' αὐτῆς τῆς φωνῆς τῆς συνειδήσεως ὅτε παραβαίνομεν τὸν ἠθικὸν αὐτοῦ νόμον. Ὁ ἔλεγχος, ὁ ὀδηγμὸς τῆς συνειδήσεως, ἡ ἐσωτερικὴ ἐκείνη τιμωρία ἣν ὑπομένομεν ἀναποφεύκτως καὶ ὅταν ἐπιτύχωμεν ν' ἀποφύγωμεν τῶν ἀνθρωπίνων νόμων τὰς ποινάς, δὲν εἶναι καὶ αὕτη συναίσθησις καὶ φόβος τῆς θείας δικαιοσύνης; καὶ τὸ ἀνάπαλιν, ἡ γλυκυτάτη ἐκείνη εὐαρέσκεια τῆς συνειδήσεως ἡ παρακολουθοῦσα καὶ βραβεύουσα τὰς ἠθικὰς πράξεις δι' οὐρανίας γαλήνης καὶ θείας τῳόντι ἡδονῆς, ἥτις εἶναι ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ ἀναφαίρετος εὐδαιμονία καὶ οἱονεὶ πρόγευσις τελείας καὶ ἀτελευτήτου μακαριότητος, δὲν μαρτυρεῖ καὶ αὕτη τὴν θείαν δικαιοσύνην;

Ἰδοὺ λοιπὸν ὅτι οὐ μόνον ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ προσόντα αὐτοῦ ἀποδεικνύονται, εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως, ἐκ πάσης ἀνθρωπίνης νοήσεως καὶ πράξεως καὶ ὑπὸ τῶν σκεπτικωτέρων πνευμάτων καὶ ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων οἵτινες λέγουσιν ὅτι δὲν πιστεύουσιν εἰς αὐτόν, διότι πραγματικῶς ἄθεος, ὅλως ἄθεος δὲν εἶναι εἰμὴ ὁ ὅλως ἄλογος.— Ἀλλ' εἶναι καιρὸς νὰ διακόψω ἐπὶ μικρὸν τὴν σειρὰν τῶν ἀποδειξεών μου, καὶ νά σε ἀφήσω νὰ σκεφθῇς περὶ ὧν διέλαβον ἐν τῇ παρούσῃ ἐπιστολῇ ὡς πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰ προσόντα τοῦ Θεοῦ. Περὶ τῶν ἔργων αὐτοῦ θέλω σοὶ γράψει ἐν τῇ ἑπομένῃ.

ΣΤ'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Πόσον εἶναι μέγα τὸ προνόμιον τοῦ ἀνθρώπου; ὅστις μόνος ἐξ ὅλων τῶν ὄντων τῆς δημιουργίας ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς φύσεως, καὶ ἀνυψοῦται εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἐλπίζω ὅτι δὲν ἀμφιβάλλεις πλέον, φίλτατέ μοι, ὅτι ἡ θεωρία αὕτη δὲν εἶναι ἀκατόρθωτος, ἂν δὲ καὶ ἀπείρως ἀπέχει τῆς τελειότητος τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς, εἶναι ἐπαρκὴς εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς διανοίας καὶ

εἰς τὴν ἔφεσιν τῆς καρδίας. Ὅσα ὑπολείπονται νά σοι ἐκθέσω περὶ τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ, τουτέστι, περὶ τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἐπ' αὐτῆς προνοίας αὐτοῦ, δὲν θὰ εἶναι ἢ λογικὰ πορίσματα τῶν προεκτεθέντων.

Τί ἕτερον δύναται νὰ εἶναι ἡ ποίησις τοῦ κόσμου ἢ δῶρον καὶ τρόπον τινὰ ἐκχείλισμα τῆς ἀπείρου αὐτοῦ ἀγαθότητος; Ὂν πανάγαθον οὔτε ποιεῖ οὔτε συλλαμβάνει τὸ κακόν. Ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸν ὅπερ ποιεῖ δὲν δύναται νὰ εἶναι εἰμὴ πεπερασμένον, διότι δύο ἄπειρα εἶναι ἀντίφασις. Αἱ δύο αὗται ἀλήθειαι, αἵτινες λογικῶς ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς ἀπείρου φύσεως τοῦ Θεοῦ, μᾶς παρέχουσιν, ὡς θέλεις ἴδει, τὴν λύσιν ὅλων τῶν προβλημάτων ὅσα ἀναφύονται ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου καὶ ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος.

Τὸ πρῶτον ζήτημα εἶναι τὸ τῆς δημιουργίας. Καὶ ἐπεθύμουν νά σοι ἀποδείξω ὅτι κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν εἶναι ζήτημα, ἀλλὰ μόνον κατά τινας τῶν φιλοσόφων. Τῳόντι εὑρέθησαν φιλόσοφοι, καὶ ἐκ τῶν πρώτων, οἵτινες ἢ ἐθεώρησαν τὴν ὕλην ὡς αἰώνιον, καὶ τὸν Θεὸν μόνον ὡς διακοσμητὴν αὐτῆς, καὶ τοῦτο σημαίνει παρ' αὐτοῖς ἡ λέξις δημιουργός, ἢ ἐθεώρησαν τὸν

κόσμον ὡς αὐθύπαρκτον καὶ αἰώνιον, ἢ ἐθεώρησαν αὐτὸν ὡς ἀπόρροιαν καὶ μορφὴν τοῦ Θεοῦ μεθ' οὗ συνταυτίζεται. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σύστημα εἶναι ὁ πανθεϊσμός, ὅστις καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἔσχεν ὀπαδούς, καὶ ἔχει ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις. Τὸν κόσμον θεωροῦσιν αὐθύπαρκτον καὶ αἰώνιον ἐν γένει οἱ ὑλισταὶ καὶ οἱ τῆς θετικῆς φιλοσοφίας θιασῶται, καὶ τὴν αἰωνιότητα τῆς ὕλης καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διατύπωσιν αὐτῆς ἐπρέσβευον οἱ ἀρχαῖοι, καὶ οἱ δύο ἡγεμόνες τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Πόσον εἶναι ἀνώτεροι πάντων τούτων οἱ πιστεύοντες ὅτι ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν! Οὔτε ἐζήτησας παρ' ἐμοῦ, οὔτε ἐπεχείρησα νά σε διδάξω τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ πῶς νὰ μή σοι ἀναφέρω ἐνίοτε καὶ νὰ μὴ ἀνασκευάσω τὰ φιλοσοφικὰ δόγματα ἅτινα ἀντιμάχονται πρὸς τὰς ἀληθείας ὅσας προσπαθῶ νά σοι μεταδώσω, ὅπως καὶ ἐμπεδώσω αὐτὰς εἰς τὸ πνεῦμά σου καὶ ἐν ταυτῷ σε προασφαλίσω κατὰ τῆς δηλητηρίου ἐπιρροῆς ψευδῶν διδασκαλιῶν, αἵτινες, εἴτε διὰ τοῦ κύρους μεγάλων ὀνομάτων εἴτε διὰ τῆς φαινομένης αὐτῶν λογικότητος, δύνανται ν' ἀποπλανήσωσι τὴν νεανικήν σου διάνοιαν; Ἡ ἀνασκευὴ αὕτη δὲν θέλει ἀποβῆ δύσκολος, διότι πρὸς

τοῦτο ἔχομεν ἤδη πρόχειρα τὰ ἐπιχειρήματα.— Ἡ ἀϊδιότης τῆς ὕλης ἀντιβαίνει πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ πρώτου αἰτίου, διότι μόνον τὸ πρῶτον αἴτιον εἶναι ἄπειρον καὶ ἑπομένως ἀΐδιον. Ἐὰν ἡ ὕλη εἶναι αἰώνιος, ἄρα αὐτὴ εἶναι πρῶτον αἴτιον, καὶ τότε πῶς ὑπεβλήθη εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ Θεοῦ; Τί εἶναι τότε αὐτὸς ὁ Θεός; Πῶς διεκόσμησε τὴν ὕλην, ἐὰν δὲν ἐποίησεν αὐτήν, καὶ ἐὰν αὕτη εἶναι, καθὸ αἴτιον πρῶτον, ἀνεξάρτητος αὐτοῦ; Ἐὰν διεκόσμησεν ἁπλῶς τὴν ὕλην, καὶ ἐὰν τοῦτο σημαίνῃ ἡ δημιουργία, τότε ὁ Θεὸς εἶναι μόνον ποιητὴς τῆς τάξεως καὶ οὐχὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου, καὶ ὑπεράνω τοῦ ἐργάτου καὶ τῆς ὕλης ἣν ἐπεξειργάσθη, ἀναγκαζόμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ἕτερον αἴτιον πρῶτον, ποιητικὸν ἀμφοτέρων. Βλέπεις, φίλε μου, εἰς πόσας ἀντιφάσεις περιπλεκόμεθα, ἅμα ἀπομακρυνθῶμεν τῆς καθαρᾶς καὶ γνησίας θεωρίας τοῦ λόγου. Κατ' αὐτὴν ὁ Θεὸς δὲν εἶναι μόνον διακοσμητὴς καὶ διατάκτης, ἀλλὰ καὶ ποιητὴς τοῦ κόσμου, παραγαγὼν αὐτὸν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι, καὶ διακοσμήσας αὐτὸν κατὰ τὸν ἄπειρον αὐτοῦ λόγον. Τὸν ἐν τῷ κόσμῳ λόγον δὲν ἠδύναντο νὰ παραγνωρίσωσιν ὁ δαιμόνιος νοῦς τοῦ Πλάτωνος, καὶ ὁ ἀνακαλύψας τοὺς νόμους τῆς λογικῆς Ἀριστο-

τέλης, ἀλλ' ὅσῳ καὶ ἂν φαίνηται ἀπίστευτον, δὲν ἀνυψώθησαν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ ποιητοῦ τοῦ παντός. Τοῦτο σοὶ ἀποδεικνύει πόσῳ καὶ οἱ ἐξοχώτεροι νόες δύνανται ν' ἀπατηθῶσιν ὡς πρὸς τὰ σπουδαιότερα ζητήματα, καὶ πόσῳ τοὺς διαφεύγουσιν ἐνίοτε καὶ αὐταὶ αἱ ἐναργέστεραι ἀλήθειαι. Τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, τῆς ἐν ἡμῖν πνευματικῆς ἑνότητος καὶ ἐλευθερίας, τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ δὲν ἀρνεῖται ὁ κοινὸς ἄνθρωπος, ἅμα εἶναι ἔλλογος, ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἠρνήθησαν οἱ φιλόσοφοι. — Παρομοίως, τὸ αὐθύπαρκτον καὶ αἰώνιον τοῦ κόσμου πρεσβεύουσι καὶ σήμερον τινὲς τῶν φιλοσόφων, χωρὶς νὰ νοήσωσιν ὅτι αὐθύπαρκτον εἶναι μόνον τὸ ἄπειρον, καὶ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι σύνολον πεπερασμένων ὄντων, πεπερασμένων αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, ἅτινα προϋποθέτουσι κατὰ λογικὴν ἀνάγκην ἀνώτερον αἴτιον, κυρίως αἴτιον, παραγαγὸν καὶ συγκρατοῦν αὐτὰ ἐν τῇ ἀλληλουχίᾳ αὐτῶν, οὗ ἄνευ οὔτε κἂν νοεῖται ἡ ὕπαρξίς των. Ἄθροισμα πεπερασμένων, ὅσῳ καὶ ἂν ἐξογκωθῇ διὰ τῆς φαντασίας, οὐδέποτε ἐξισοῦται πρὸς τὸ ἄπειρον. Ἀλλὰ προσέτι αὐτὴ ἡ πρόοδος τοῦ κόσμου ἀποδεικνύει ὅτι ἔλαβεν ἀρχὴν καὶ τείνει πρός τι τέλος. Τὴν πρόοδον τοῦ κόσμου, τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ἀποδεικνύουσιν αἱ φυ-

σικαὶ ἐπιστῆμαι, καὶ αὐτοὶ οἱ πιστεύοντες μόνον εἰς τὴν ὕλην καὶ τὴν ἀνάγκην ὁμολογοῦσιν αὐτήν. Εἶναι λ. χ. τετριμμένη ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια ὅτι ὁ ἡμέτερος πλανήτης δὲν ἦτο πάντοτε οἷος εἶναι σήμερον. Ἀπὸ τῆς νεφοειδοῦς καταστάσεως ἐν ᾗ εὑρίσκετο κατ' ἀρχάς, μετέβη διὰ πολλῶν διαδοχικῶν μεταμορφώσεων εἰς ἄλλας ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τελειοτέρας, περιεβλήθη διάφορα στρώματα διατηροῦντα εἰσέτι ἐν τοῖς σπλάγχνοις αὐτῶν τὰ μνημεῖα τῆς ἱστορίας των, ἣν μελετᾷ καὶ ἐξακριβόνει καθ' ἑκάστην ἡ γεωλογία καὶ ἡ φυσικὴ ἱστορία. Ἀνέβησαν ὄρη καὶ κατέβησαν πεδία, θάλασσαι ἐκυμάτισαν ἐπὶ τοῦ προσώπου τῆς γῆς, ἡ θερμοκρασία αὐτῆς πολλάκις ἠλλοιώθη μέχρις οὗ ἀνεβλάστησαν φυτὰ καὶ δένδρα ὑπερμεγέθη, καὶ δάση ἐκάησαν καὶ μετεβλήθησαν εἰς γαιάνθρακας ζωογονοῦντας σήμερον τὴν ἀνθρωπίνην βιομηχανίαν, καὶ κτήνη πελώρια διέτρεχον ἐκείνας τὰς ἐρήμους, καὶ ἐπὶ τέλους ἐσχηματίσθη ἡ παροῦσα ἐπιφάνεια τῆς γῆς, καὶ ἀνεφάνη ἐπ' αὐτῆς ἡ φυτικὴ καὶ ἔμψυχος ζωή, ἧς καὶ ἡμεῖς μεταλαμβάνομεν. Πάντα ταῦτα σ' ἐδίδαξαν βεβαίως τὰ στοιχειώδη μαθήματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἅτινα παρεδόθης. Ἀλλ' ἐρωτῶ σε, ἡ προοδευτικὴ αὕτη ἀνάπτυξις καὶ

τελειοποίησις τοῦ παγκοσμίου συστήματος ἔλαβεν ἢ δὲν ἔλαβεν ἀρχήν; Ἐὰν ἀναπλεύσῃς τὸν ῥοῦν τῶν αἰώνων, καὶ ὀπισθοδρομήσῃς ἀπό τινος καταστάσεως εἰς ἄλλην ἀτελεστέραν, καὶ ἀπὸ ταύτης πάλιν εἰς ἄλλην, δὲν φθάνεις ἐξ ἀνάγκης εἴς τινα πρώτην καὶ ἀτελεστάτην οὐδὲν ἕτερον ἔχουσαν πρὸ αὐτῆς ἢ τὸ αἴτιον ὅπερ τὴν παρήγαγε, καθὼς ἀπὸ μείζονος ἀριθμοῦ εἰς πάντοτε μικροτέρους προβαίνων φθάνεις εἰς τὴν μονάδα οὐδὲν ἔχουσαν πρὸ αὐτῆς ἢ τὸν θέσαντα αὐτὴν ὡς ἀρχὴν τῆς ἀριθμητικῆς προόδου; Ναί, φίλε μου, ἡ πρόοδος τοῦ κόσμου εἶναι ἀπόδειξις τῆς ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίας αὐτοῦ. Τὴν ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργίαν δὲν νοοῦσι τινὲς τῶν φιλοσόφων, καὶ στηρίζονται εἰς τὸ ἀξίωμα, οὐδὲν ἐξ οὐδενός, ἵνα ὑποθέσωσι τὸν κόσμον αἰώνιον. Ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι αὐθαίρετος, διότι οὐδὲν τὴν δικαιολογεῖ, καὶ τὸ οὐδὲν ἐξ οὐδενὸς ὀρθῶς νοούμενον ἀπαιτεῖ ἐξ ἐναντίας αἴτιον πρῶτον· ἡ δὲ ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργία εἶναι δόγμα σαφέστατον λογικῶς ἀπορρέον ἐκ τῆς φύσεως τοῦ αἰτίου, ὡς μετ' οὐ πολὺ θέλω σοὶ ἀποδείξει. Ἀλλὰ πρῶτον ὀφείλω νά σοι εἴπω ὀλίγα τινὰ καὶ περὶ τῆς τρίτης φιλοσοφικῆς πλάνης τῆς γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πανθεϊσμοῦ. — Ἡ πλάνη αὕτη εἶναι

ἀρχαιοτάτη, ὥς σοι εἶπον, καὶ ὁ ἐμβριθέστερον τῶν ἄλλων συστηματοποιήσας αὐτὴν Σπινόζας εἶναι, κατὰ τὸν Γκιζῶτον, ὁ μᾶλλον πεπλανημένος τῶν πεπλανημένων ὀπαδῶν τῆς φιλοσοφίας. Καὶ τῳόντι ποία μεγαλητέρα πλάνη τῆς συγχύσεως καὶ συνταὐτίσεως τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου; Ὁ Θεός, κατὰ τοὺς πανθεϊστάς, εἶναι ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ὑπόστασις δι' αὐτοῦ ἐκδηλουμένη καὶ πραγματοποιοῦσα ἑαυτήν· ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ἔκτασις εἶναι μόριον τῆς ἐκτάσεως τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐν ἡμῖν νόησις εἶναι μερὶς τῆς θείας νοήσεως· πάντα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου εἶναι δηλώσεις τῆς θείας ὑποστάσεως· πάντα εἶναι θεῖα, ἓν μόνον ὂν ὑπάρχει, ὁ Θεός, καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ὁ κόσμος, καὶ διὰ τοῦτο πάντα τελοῦνται κατ' ἀνάγκην, ἂν καὶ οἱ πανθεϊσταὶ λαλοῦσι περὶ ἐλευθερίας ἀντιφάσκοντες πρὸς τὰς ἰδίας θεωρίας. Θεὸς εἶναι ὁ λίθος, τὸ δένδρον, τὸ ζῷον, ὁ ἄνθρωπος, ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ψεῦδος, τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν, τὸ καλὸν καὶ τὸ αἰσχρόν..... δύναται νὰ προβῇ περαιτέρω ἡ κατάχρησις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου; ἡ συνταύτισις τῶν φύσει διαφόρων καὶ ἐκ διαμέτρου ἐναντίων, δὲν εἶναι ἡ μεγαλητέρα ἀντίφασις; Καὶ πραγματικῶς διὰ τῆς ἀντιφάσεως προέβη ὁ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἀνανεώσας τὸν

πανθεϊσμὸν τοῦ Σπινόζα ὑπὸ σοφώτερον καὶ δῆθεν λογικώτερον τύπον περιώνυμος Ἔγελος. Ἡ λογικὴ τοῦ Ἐγέλου εἶναι τῳόντι ἡ λογικὴ τῶν συνταυτιζομένων ἀντιφατικῶν ἐννοιῶν προβαίνουσα δι' ἀτελευτήτων *θέσεων*, *ἀντιθέσεων* καὶ *συνθέσεων*. Δὲν δύναμαι νὰ εἰσέλθω εἰς τὰ καθ' ἕκαστα τῆς μεθόδου ταύτης, ἀλλὰ νοεῖς, φίλτατέ μοι, εὐκόλως, ὅτι δύο ἐναντία ἀποκλείονται ἀμοιβαίως, καὶ μακρὰν τοῦ νὰ παραγάγωσι τρίτον τι, καταστρέφονται δι' ἀλλήλων. Ἰδοὺ ποῦ εἶχε φθάσει ὁ πανθεϊσμὸς πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν. Ἡ συνταύτισις τῶν ἀντιφατικῶν καὶ ἐναντίων εἶναι αὕτη ἡ οὐσία τοῦ πανθεϊσμοῦ, διότι βάσις αὐτοῦ εἶναι ἡ ταυτότης τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου, καὶ ἑπομένως ἡ παραμόρφωσις ἀμφοτέρων. Οὔτε ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ προέλθῃ ἐξ αὐτοῦ, οὔτε ἡ ἐπιστήμη τοῦ κόσμου, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ἡ ἔλλογος γνῶσις τοῦ Θεοῦ, τῶν προσόντων αὐτοῦ καὶ τῆς δημιουργίας του.

Σοὶ εἶπον ὅτι τὸ περὶ δημιουργίας ζήτημα δὲν εἶναι ζήτημα πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ ὅτι ἡ ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργία εἶναι δόγμα σαφέστατον λογικῶς ἀπορρέον ἐκ τῆς φύσεως τοῦ αἰτίου. Τωόντι, ὅτε προφέρεις τὴν λέξιν αἴτιον, τί ἐννοεῖς; Ἐννοεῖς ἀναντιρρήτως τὸν πρῶτον

ὅρον τῆς ὑπάρξεως πράγματός τινος, ὄντος, φαινομένου, ἐνεργείας, πράξεως, κλ. Ἐννοεῖς ὅτι τὸ αἴτιον παράγει, γεννᾷ, ποιεῖ τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὁ λόγος σοὶ ἐπιβάλλει τὴν πίστιν ὅτι οὐδὲν ἔρχεται εἰς τὸ εἶναι ἄνευ αἰτίου. Ἴδιον λοιπὸν τοῦ αἰτίου καὶ φύσις αὐτοῦ εἶναι ἡ γέννησις, ἡ ποίησις, ἡ δημιουργία. Προκειμένου δὲ περὶ τοῦ πρώτου αἰτίου ἐξ οὗ πάντα τὰ δεύτερα, ἴδιον αὐτοῦ καὶ φύσις αὐτοῦ εἶναι ἡ ποίησις τοῦ παντός. Τί ὑπῆρχε πρὸ τοῦ κόσμου; Τὸ αἴτιον αὐτοῦ, ὁ Θεός· ἄλλως δυνάμει τοῦ ἀξιώματος οὐδὲν ἐξ οὐδενὸς οὔτε ὁ κόσμος θὰ ὑπῆρχεν. Ἆρα τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ἐφ' οὗ στηρίζονται οἱ ἀρνούμενοι τὴν δημιουργίαν, ὀρθῶς νοούμενον ἀπαιτεῖ μάλιστα αἴτιον πρῶτον, αἰώνιον, παντοδύναμον, ἐξ οὗ τὰ πάντα. Ἐὰν δέ σοι εἴπωσιν οἱ ἀντιφρονοῦντες ὅτι δυνάμει αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀξιώματος δυσκολεύονται νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι τὸ πρῶτον τοῦτο αἴτιον δὲν ἔχει ἕτερον πρὸ αὐτοῦ, δύνασαι νὰ τοῖς ἀπαντήσῃς, ὅτι καὶ ἡ ἀϊδιότης τῆς ὕλης καὶ τὸ αὐθύπαρκτον καὶ αἰώνιον τοῦ κόσμου τὰς αὐτὰς παρέχουσι δυσκολίας, ὅτι τοῦτο ἀποδεικνύει τὴν λογικὴν ἀνάγκην πρώτου καὶ ἀπείρου αἰτίου, ὅτι ἡ πίστις εἰς τὸ πρῶτον αἴτιον περιέχεται ἐξ ἀνάγκης ἐν τῇ ἀρχῇ

τῆς αἰτιότητος, διότι, ὡς εἶπε πρὸ τρισχιλίων ἐτῶν ὁ Ἀριστοτέλης, *εἴπερ μηδέν ἐστι τὸ πρῶτον, ὅλως αἴτιον οὐδέν ἐστι.* Πρέπει λοιπὸν ἢ ν' ἀρνηθῶσι τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος, ἢ νὰ πιστεύσωσιν εἰς τὸν Θεόν.

Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀπείρου ποίησις τοῦ πεπερασμένου εἶναι λοιπὸν δόγμα λογικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς ἀναντίῤῥητον καὶ ἡ *ἀθεότης*, ὡς ἔλεγεν ὁ Πλούταρχος, *λόγος ἐστὶ διεψευσμένος.* Μόνος ὁ ἄλογος, *ὁ ἄφρων*, δύναται νὰ εἴπῃ, *οὐκ ἔστι Θεός.* Ἀλλὰ τὸ δόγμα τοῦτο καταστρέφει συνάμα καὶ τὴν πανθεϊστικὴν συνταύτισιν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ Θεοῦ. Ἀδύνατον ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὸ ἄπειρον τὰς ἀσθενείας καὶ τὰς ἀθλιότητας τῶν πεπερασμένων. Ὁ πανθεϊστὴς εἶναι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀθέου ἀθεώτερος, διότι ὁ μὲν ἄθεος ἀρνεῖται, ἀγνοεῖ τὸν Θεόν, ὁ δὲ πανθεϊστὴς τὸν παραμορφόνει, τὸν ἐξευτελίζει, τὸν καταβιβάζει εἰς τὸν βόρβορον, καὶ ἀσεβῶν πρὸς αὐτὸν μὲ ὅ,τι ὑπάρχει κακὸν καὶ αἰσχρὸν τὸν συνταυτίζει.

Τώρα, τί εἶναι ἡ δημιουργία αὕτη; εἶναι τωόντι δῶρον τῆς ἀπείρου ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ; εἶναι ἀγαθὸν ἢ κακόν; καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ὕπαρξις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πρὸς τὸ ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ὁ ἀνθρώπινος βίος εἶναι σκληρὸς περίγελως καὶ

πικρὰ εἰρωνεία; Τὸ κακὸν ἀναντιρρήτως ὑπάρχει, ἀλλὰ τί εἶναι, καὶ πόθεν προέρχεται, καὶ πῶς σχετίζεται πρὸς τὸ ἀγαθόν; τοῦτο ὑπερτερεῖ, ἢ ἐκεῖνο; πῶς συμβιβάζονται μὲ τὴν παντοδύναμον, πάνσοφον καὶ πανάγαθον πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ τὰ κακὰ τοῦ κόσμου τούτου, ἅτινα, ὅ,τι καὶ ἂν πράξωμεν, δὲν δυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν; Ταῦτα εἶναι τὰ ζητήματα ἅτινα περισσότερον σὲ ἀνησυχοῦσι, καὶ περὶ ὧν θέλω διαλάβει ἐν τῇ προσεχεῖ καὶ ταῖς ἑπομέναις ἐπιστολαῖς.

Ζ΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Τὰ ζητήματα ὧν ἐπιλαμβανόμεθα σήμερον δικαίως σε ἀνησυχοῦσι, φίλτατέ μοι, διότι εἶναι καὶ τὰ σπουδαιότερα καὶ τὰ δυσκολώτερα ὅλων τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν περὶ Θεοῦ μελέτην. Θέλω προσπαθήσει, ὅσον τὸ ἐμοί, νά σε ὁδηγήσω ἀσφαλῶς εἰς τὴν λύσιν αὐτῶν. Εἶναι σπουδαῖα τὰ ζητήματα ταῦτα, διότι ἐξ αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἠθικὴ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὰ πρὸς αὐτὸν καθήκοντα, διὰ δὲ τῆς λύσεως αὐτῶν ἐπιβεβαιοῦνται ἢ καταστρέφονται ὅσα μέχρι τοῦδε εἴπομεν περὶ τῆς ὑπάρξεως, καὶ

τῶν προσόντων αὐτοῦ, διαφωτίζεται ὁ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἡμέτερος προορισμός, καὶ στηρίζεται ἡ προσδοκία πλήρους ἐν ἄλλῃ ζωῇ κατὰ τὰ ἔργα ἡμῶν δικαιώσεως. Εἶναι δὲ δυσκολώτατα, διότι ἐν μέρει ἐγείρονται ἐξ ἡμῶν αὐτῶν, ἐκ τῶν ψυχικῶν ἡμῶν διαθέσεων καὶ ἐφέσεων, ἐκ τῶν ἔργων ἡμῶν καὶ τῶν περὶ ἡμᾶς καὶ τῶν πρὸ ἡμῶν, ἐκ τῶν ποικίλων περιστάσεων τοῦ ἡμετέρου βίου, καὶ ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας θέσεως ἐν ᾗ εὑρισκόμεθα, καὶ ἀφ' ἧς ὁρμώμενοι ἀναγκαζόμεθα νὰ διανύσωμεν τὴν ἐπίγειον ἡμῶν πορείαν. Ταῦτα πάντα θέλεις νοήσει σαφέστερον προϊόντος τοῦ λόγου. Ἀλλ' ἐν τούτοις, ἃς προβῶμεν θαρραλέως δι' ἀκριβοῦς ἀναλύσεως καὶ διὰ λογικῆς μεθόδου, διότι ἐνταῦθα πρὸ πάντων ἀπαιτεῖται προσεκτικὴ ἀνάλυσις καὶ αὐστηρὰ λογική. Καὶ ἴσως ἤδη ἐσκέφθης ὅτι τὰ ζητήματα ταῦτα ἐκ τῶν προτέρων ἐξεταζόμενα εἶναι λελυμένα, διότι ἐὰν ὁ Θεὸς εἶναι πανάγαθος, ἡ δημιουργία του δὲν δύναται νὰ εἶναι εἰμὴ ἔργον ἀγαθόν, καὶ ἐὰν ὑπάρχῃ ἐν αὐτῇ τὸ κακόν, τοῦτο εἶναι ἄφευκτος συνέπεια τῆς πεπερασμένης φύσεως τῶν πλασμάτων, καὶ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἢ ὅρος, ἀφορμὴ καὶ μέσον μείζονος ἀγαθοῦ. Ἀλλ' ἡ λύσις αὕτη δὲν δύναται νά σ' εὐ-

χαριστήση, καὶ οὐδένα ἴσως εὐχαριστεῖ, διότι δὲν περιέχει τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐνστάσεων ὅσαι ἐξ αὐτῶν τῶν γεγονότων τοῦ κόσμου καὶ ἐκ τῶν δυστυχημάτων τοῦ ἀνθρώπου ἐγείρονται καθ'ἑκάστην. Ἂς τὰ ἐξετάσωμεν λοιπὸν ἐκ τῶν ὑστέρων.

Ἂς ὑποθέσωμεν πρὸς στιγμὴν ὅτι οὐδὲν ἠξεύρομεν περὶ Θεοῦ, περὶ τῆς ἀπείρου αὐτοῦ δυνάμεως καὶ σοφίας καὶ ἀγαθότητος, ὅτι ἀγνοοῦμεν ὅτι αὐτὸς ἐποίησε τὸν κόσμον, καὶ ὅτι εἶναι ὁ πανάγαθος πατὴρ καὶ οὐχὶ ὁ δήμιος τῶν πλασμάτων του. Τί παριστᾷ ἡμῖν κατὰ πρῶτον ὁ κόσμος; τάξιν ἢ ἀταξίαν; λόγον ἢ ἀλογίαν; τυχαίαν τινὰ σύμπτωσιν ἢ σκοπιμότητα; Ἂς ἐξαλείψωμεν ἀπὸ τοῦ πνεύματος καὶ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν τοῦ λόγου δυνάμει τῆς ὁποίας πιστεύομεν ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον πρός τι τέλος ὑπάρχει, καὶ τὴν ὁποίαν τινὲς τῶν φιλοσόφων δὲν θεωροῦσιν ἔμφυτον ἐν ἡμῖν ὡς τὰς ἀρχὰς τῆς αἰτιότητος καὶ τῆς ταυτότητος. Ἐπαναλαμβάνω, τί παριστᾷ ἡμῖν αὐτὸς ὁ κόσμος; Ἂς παραδεχθῶμεν πρὸς στιγμὴν τὰς πλέον ἀντιθέτους πρὸς τὸν πνευματισμὸν διδασκαλίας, ἂς πιστεύσωμεν ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰμὴ ὕλη καὶ δύναμις, ὅτι ἡ δύναμις αὕτη ἐνεργεῖ παντοχοῦ καὶ πάντοτε κατ' ἀνάγκην, ὅτι ὅλη ἡ νόησις εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου καὶ δὲν εἶναι εἰμὴ

σειρὰ διαδοχικῶν καὶ ἀναγκαίων μεταμορφώσεων τῆς αἰσθήσεως, ὅτι ἡ ἐν ἡμῖν ἀνάγκη, συνέχεια τῆς ἐν τῇ φύσει, συνδυάζεται μετ' αὐτῆς, καὶ παράγει τὴν γνῶσιν, καὶ ὅτι ἡ γνῶσις αὕτη οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ γνῶσις ἀναγκαίας διαδοχῆς φαινομένων, ὅτι ἀναγκαῖαι διαδοχαὶ εἶναι οἱ νόμοι τῆς φύσεως, ὅτι σκοποὶ καὶ τέλη δὲν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ φύσει, ὅτι κατά τινα ἀνάγκην ἡ ἀνόργανος φύσις μετεβλήθη εἰς ἐνόργανον, καὶ αὕτη εἰς ἔμψυχον, καὶ αὕτη εἰς ἔλλογον, ὅτι τὸ ὄργανον δὲν ὑπάρχει δι' ἣν τελεῖ λειτουργίαν, ἀλλ' ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς λειτουργίας προκαλουμένης ἐκ τῆς συγκρούσεως τῶν ὑλικῶν μορίων, ἐκ τοῦ περιέχοντος εἰς ὃ ἠναγκάζετο νὰ προσαρμοσθῇ τὸ πρῶτον ζῷον, παρήγαγε τὸ ὄργανον, καὶ ὅλον τὸν ὀργανισμόν, καὶ ὅλας τὰς διαδοχικὰς ἐξελίξεις τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου ἀπὸ τῆς ἀτελεστάτης μέχρι τῆς ἐντελεστάτης αὐτοῦ μορφῆς· ἃς παραδεχθῶμεν πρὸς στιγμὴν πάσας τὰς θεωρίας ταύτας, ἂν καὶ εἴδομεν ὅτι δὲν ἐξηγοῦσιν οὔτε τὸν ἄνθρωπον οὔτε τὸν κόσμον· ἃς πιστεύσωμεν οὐδὲν ἧττον ὅτι αἱ διδασκαλίαι αὗται εἶναι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια, τί προκύπτει ἐξ αὐτῶν; αὐτὴ ἡ ἀδιάρρηκτος ἄλυσις τῆς ἀνάγκης, ἥτις συνδέει καὶ συγκρατεῖ τὰ πάντα, τί εἶναι; Ἐὰν ἠδυνάμην νὰ συνενώσω

τὰ ἐκ διαμέτρου ἐναντία, θά σοι ἔλεγον, ὅτι εἶναι λόγος, ἀλλὰ λόγος τυφλός, οὐδὲ ἀνήκει εἰς ἐμὲ νὰ δικαιολογήσω τὴν ἀντίφασιν. Ἀναγκαῖον λέγεται ὅ,τι δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλως ἢ ὡς εἶναι. Καὶ διατί δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλως ἢ ὡς εἶναι; Ἀγνοῶ, ἀπαντᾷ ὁ ὑλιστής. Ἀλλ' ὁ ἔλλογος ἄνθρωπος θέλει πάντοτε ἀπαντήσει· ἐὰν δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλως ἢ ὡς εἶναι, τοῦτο δηλοῖ ὅτι ὑπάρχει αἴτιον, ποιητικὸν καὶ τελικὸν αἴτιον, δυνάμει τοῦ ὁποίου δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλως ἢ ὡς εἶναι. Ἡ ἀνάγκη τῆς φύσεως πράγματός τινος εἶναι συνέπεια τῆς ἐνεργείας τοῦ αἰτίου αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ ἐκ δύο φαινομένων τὸ μὲν ἐξ ἀνάγκης ἠγεῖται; τὸ δὲ ἐξ ἀνάγκης ἕπεται, τοῦτο δηλοῖ ὅτι ὑπάρχει αἴτιον τῆς ἀναγκαίας ταύτης διαδοχῆς. Ἐὰν τὸ ὄργανον δὲν ὑπάρχῃ δι' ἣν τελεῖ λειτουργίαν, ἀλλ' ὑπάρχει διότι ἡ ἀνάγκη τῆς λειτουργίας τὸ παρήγαγε, τοῦτο δηλοῖ ὅτι ὑπάρχει ἀναγκαῖος σύνδεσμος μεταξὺ λειτουργίας καὶ ὀργάνου, καὶ διὰ τῆς ἀνατροπῆς ταύτης τῆς φυσικῆς τάξεως οὐδὲν κερδίζομεν, δὲν ἀποφεύγομεν τὴν ἔννοιαν τῆς σκοπιμότητος, τὴν λογικὴν ἀρχὴν τῆς τελειότητος, ἀλλὰ μόνον μεταθέτομεν τοὺς συσχετικοὺς ὅρους τοῦ μέσου καὶ τοῦ σκοποῦ, ἡ λειτουργία γίνεται μέσον, καὶ τὸ ὄργανον γίνεται

σκοπός. Οὐδὲν λοιπὸν κερδίζομεν ἀρνούμενοι τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργίαν τοῦ κόσμου, καὶ τὸν ἐν τούτῳ λόγον. Ὁ λόγος ἐκδιωκόμενος τοῦ κόσμου διὰ τῆς φιλοσοφίας, ἐπανέρχεται διὰ τοῦ κοινοῦ νοός. Τοῦτο ἤθελον νά σοι ἀποδείξω, ὅτι ἡ φύσις, ὅπως δήποτε καὶ ἂν θεωρηθῇ, ἐμφαίνει λόγον, σκοπιμότητα, πρόνοιαν. Ἀλλὰ περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς τελειότητος εἰς τὴν μελέτην τῆς φύσεως δύο τινὰ ὀφείλω νά σοι παρατηρήσω· α΄, ὅτι μεγίστη ἐγένετο κατάχρησις τῆς ἀρχῆς ταύτης, διότι πανταχοῦ ἠθέλησαν νὰ ἴδωσι τέλη καὶ σκοποὺς αὐθαιρέτους ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ἐνίοτε γελοίους, ὅθεν καὶ ἀπεσκορακίσθη ἡ ἀρχὴ αὕτη ὑπὸ τῶν φυσικῶν ὡς περιττὴ καὶ μάλιστα ἐπιβλαβὴς καθὸ παρεμποδίζουσα τὴν ἀπροκατάληπτον ἔρευναν τῶν νόμων τῆς φύσεως· καὶ β΄, ὅτι ἡ πλήρης ἀνακάλυψις ὅλων τῶν σκοπῶν τῆς φύσεως εἶναι ἀδύνατος, διότι τότε δὲν θὰ εἶχε πλέον μυστήρια πρὸς ἡμᾶς ὁ κόσμος, καὶ θὰ εἴχομεν τὴν πανσοφίαν τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο δυνάμεθα ἀδιστάκτως νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι, ἀφ' οὗ ὁ κόσμος εἶναι ἔλλογος, καὶ τοῦτο δὲν δύνασαι πλέον ν' ἀρνηθῇς, σκοπὸς πρέπει νὰ ὑπάρχῃ, οὐ μόνον γενικός, εἰς ὃν ὅλη ἡ ὕπαρξις αὐτοῦ εἶναι προωρισμένη, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερος

ἑνὸς ἑκάστου τῶν ὄντων ἐξ ὧν συνίσταται, καὶ ὅτι οἱ ἰδιαίτεροι οὗτοι σκοποὶ μετὰ τοῦ γενικοῦ συναρμόζονται. Τοῦτο μαρτυρεῖ καθ' ἑκάστην ἡ πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, καὶ ἂν καὶ δὲν περιῆλθες εἰσέτι ὅλον τὸν κύκλον αὐτῶν, τοῦτο δύνασαι εὐκόλως νὰ νοήσῃς. Τῳόντι, τὸ ἔργον τῆς ἐπιστήμης εἶναι ν' ἀναγάγῃ τὰ μερικὰ εἴς τινα γενικὴν ἔννοιαν, ἣν ὀνομάζομεν νόμον, καὶ ταύτην, εἰς ἄλλην γενικωτέραν, καὶ ταύτην, πάλιν εἰς ἄλλην, καὶ οὕτω νὰ προσεγγίζῃ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εἴς τινα γενικωτάτην, ἥτις ἑπομένως εἶναι ὁ γενικὸς σκοπὸς τῆς δημιουργίας. Ἡ φυσικὴ ἀνάγει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὰ φαινόμενα τῆς ἀνοργάνου ὕλης εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀρχήν, εἰς μηχανικήν τινα κίνησιν, καὶ ὡς ἐκ τούτου πολλὰ φαινόμενα ἄτινα ἐθεωροῦντο ὡς ὑπὸ ἰδιαιτέρων δυνάμεων παραγόμενα, οἷα τὸ φῶς, ἡ θερμότης, ὁ ἠλεκτρισμός, ἀνήχθησαν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν δύναμιν· ἡ χημεία προσπαθεῖ ἐπίσης ν' ἀναγάγῃ τὰ φαινόμενα ὅσα μελετᾷ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν δύναμιν, εἴτε τὴν αὐτὴν τῶν φυσικῶν φαινομένων, εἴτε ἄλλην· ἡ φυσιολογία ἤ, ὡς σήμερον λέγουσιν, ἡ βιολογία παραλαμβάνει τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας, καὶ προσπαθεῖ νὰ συνταυτίσῃ μετ' αὐτῶν τοὺς νόμους

τῆς ζωῆς· παρομοίως, ἡ φυσικὴ ἱστορία πειρᾶται νὰ ἐξαγάγῃ ὅλους τοὺς ὀργανισμοὺς ἐξ ἑνὸς πρώτου τύπου, ὅστις διαδοχικῶς ἀναπτύσσεται καὶ τελειοποιεῖται· ἡ δὲ γεωλογία, ἀφ' ἑνὸς μέν, ἐκ τῆς φυσικῆς, τῆς χημείας, τῆς φυσικῆς ἱστορίας βοηθεῖται πρὸς μόρφωσιν τῶν ἰδίων θεωριῶν, ἀφ' ἑτέρου δέ, συνδέει ταύτας πρὸς τοὺς νόμους τοῦ στερεώματος, οὓς μελετᾷ καὶ ἀνακαλύπτει ἡ ἀστρονομία. Ὅλη ἡ ἐπιστήμη τῆς φύσεως τείνει λοιπὸν πρὸς τὴν ἑνότητα, καὶ τὴν ἑνοποίησιν ταύτην οὔτε φθονεῖ οὔτε φοβεῖται ἡ ἐπιστήμη τοῦ πνεύματος, ἀπ' ἐναντίας τὴν ἐπιθυμεῖ, διότι ὅσῳ μᾶλλον ἑνοποιηθῇ ὁ κόσμος τῆς ὕλης, τόσῳ μᾶλλον θέλει καταδειχθῇ ἡ φύσις αὐτῆς, καὶ θέλει ἐκλάμψει ἡ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ πνεύματος διαφορά. Ἀλλ' ἡ ἑνότης αὕτη, πρὸς ἣν τείνουσιν αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, τί μαρτυρεῖ; Ἁρμονίαν καὶ ἑνότητα σχέσεων ὁρατῶν καὶ ἀοράτων μεταξὺ τῶν ὄντων, ὅ ἐστιν ἑνότητα νόμου καὶ σκοποῦ. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἔφθασεν ὁ ἐν Παρισίοις διάσημος καθηγητὴς Π. Ἰανέτος ἐν τῷ σοφῷ αὐτοῦ πονήματι les causes finales, ὅπερ σὲ συμβουλεύω νὰ μελετήσῃς. Ἂν καὶ δὲν θεωρεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς τελειότητος ὡς ὑπάρχουσαν ἐν τῷ λόγῳ ἐκ τῶν προτέρων, καὶ τὴν σκοπιμότητα

τῆς φύσεως ἀνεζήτησεν ἐκ τῶν ὑστέρων δι' αὐστηρᾶς ἐπαγωγῆς, οὐχ ἧττον ἀπέδειξεν ὅτι ἡ σκοπιμότης εἶναι γενικὸς νόμος τοῦ κόσμου ἀποκαλύπτων πανταχοῦ συνδυασμοὺς αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν, καὶ πλήρη μεταξὺ αὐτῶν ἁρμονίαν. Ἀπέρριψεν οὕτω πᾶσαν τυχαίαν σύμπτωσιν καθὸ ὅλως ἀκατανόητον· καὶ ὅπου δήποτε ὑπάρχει ὀργανισμός, ἀνεγνώρισεν ἑνότητα σκοποῦ, καὶ μεταξὺ τῆς ἐνοργάνου φύσεως καὶ τῆς ἀνοργάνου, προφανεῖς σχέσεις ἀμοιβαιότητος καὶ ἁρμονίας. Μοὶ ἔλεγες ἔν τινι τῶν ἐπιστολῶν σου ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ ὀφθαλμὸς εἶναι ὀπτικὸν ὄργανον ἀτελέστατον, καὶ ὅτι ὁ ἔσχατος τῶν ὀπτικῶν θά τον κατεσκεύαζε καταλληλότερον. Ὁ Κ. Ἰανέτος ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ὀφθαλμὸς δι' ὃν σκοπὸν ὑπάρχει εἶναι καταλληλότατος, καὶ ἐὰν ἦτο τελειότερος, θὰ ἦτο ἀκατάλληλος· γελοία τῳόντι εἶναι ἡ οἴησις τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις οὐδὲν ὄργανον κατασκευάζει εἰμὴ ἀπομιμούμενος τὴν φύσιν καὶ ὑπ' αὐτῆς διδασκόμενος, καὶ οὐχ ἧττον τολμᾷ νὰ παραβάλῃ τὰ μηδαμινὰ ἔργα του πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, καὶ ταῦτα ἐπὶ σκαιότητι καὶ ἀμαθείᾳ νὰ κατηγορήσῃ! Πόσον εἶναι σοφὸν τὸ ῥῆμα τοῦ Βάκωνος, ὅτι ναὶ μὲν νικᾷ τὴν φύσιν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ὑπακούων εἰς αὐτήν. — Ἠδυνάμην νά σοι ἀποδείξω

τὴν σκοπιμότητα τῆς φύσεως εἰς τὰ καθ' ἕκαστα· πῶς τὸ βασίλειον τῶν ὀρυκτῶν προετοιμάζει τὴν ἐμφάνισιν τῶν φυτῶν, πῶς ταῦτα τρέφονται ἐκ τῆς γῆς καὶ πολλῷ μᾶλλον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, πῶς ἄνευ τῶν φυτῶν τὰ ζῷα δὲν θὰ ὑπῆρχον, πῶς καὶ ταῦτα καὶ ἐκεῖνα χρησιμεύουσιν εἰς συντήρησιν τοῦ ἀνθρώπου, πῶς ὁ ἐλάχιστος ὀργανισμὸς μυρίας ἔχει σχέσεις πρὸς τὸ περιέχον αὐτόν, καὶ πῶς ἀφ' ἑκάστου σημείου τῆς οἰκουμένης ἀπορρέουσι σχέσεις ἀναρίθμητοι πρὸς πάντα τὰ ἄλλα σημεῖα τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ, αἵτινες ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὁ Θεὸς πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησε. Καὶ ἐὰν ἀναβιβασθῇς εἰς τὸν οὐρανόν, οὐχὶ διὰ τῆς φαντασίας, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐπιστήμης, διὰ τῆς θετικωτέρας τῶν ἐπιστημῶν, ὁποία ἔκπληξις καὶ ὁποῖον ἄφατον μεγαλεῖον. Ἀπηρίθμησεν ἡ ἀστρονομία ὅσα ἠδυνήθη τῶν οὐρανίων σωμάτων, ἀλλ' ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἐξαντλεῖ τὰς δυνάμεις παντὸς ὑπολογισμοῦ, ἐζύγισε τὸν ὄγκον, ὥρισε τὰς διαστάσεις αὐτῶν, ἐπηλήθευσε διὰ τῆς ἀναλύσεως ὧν προχέουσιν ἀκτίνων τὰς οὐσίας ἐξ ὧν συνίστανται, διέγραψε τὰς τροχιὰς ἃς διέρχονται, ὑπελογίσθη ἀκριβῶς τὰς ἀποστάσεις αἵτινες τὰ διαχωρίζουσι, τὴν ταχύτητα τῶν κινήσεών των, τὴν δύναμιν τῆς πρὸς ἄλληλα ἕλξεως, διεῖδε τὸ

φῶς καὶ τὰ χρώματα δι' ὧν διαλάμπουσι, καὶ ἐν μέσῳ τῆς ἀτελευτήτου ταύτης ἀκτινοβολῆς μυριάδων ἡλίων, οὐδὲν εὕρηκε τυχαῖον, οὐδὲν ἄτακτον, πανταχοῦ συμμετρίαν καὶ ῥυθμὸν καὶ ἁρμονίαν, πανταχοῦ νόμον, ὅ ἐστι πανταχοῦ λόγον καὶ πρόνοιαν. Τώρα ἐρωτῶ σε, φίλτατέ μοι, ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ, ὅστις εἶναι ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς σοφὸς καὶ ἀλάνθαστος, δύναται νὰ ἔχῃ ἀτελείας ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον; διατί ἡ ἐξαίρεσις αὕτη πρὸς τὸ ἐπὶ γῆς τελειότερον πλάσμα; ἀγαθὸς πρὸς πᾶσαν τὴν κτίσιν ὁ Θεός, διότι τὴν διέπλασε καὶ διεκόσμησε διὰ πάσης καλλονῆς, δύναται νὰ μὴ εἶναι τοιοῦτος πρὸς ἡμᾶς; διατί ἡ ἀδικία αὕτη, ἐν ᾧ ἡ φύσις τὸν ἀγνοεῖ καὶ τὸν μαρτυρεῖ ἀκουσίως, ἄνευ συνειδήσεως καὶ λόγου, καὶ ἡμεῖς ἀνυψούμεθα πρὸς αὐτὸν διὰ τῆς γνώσεως, τὸν ἐπικαλούμεθα διὰ τῆς καρδίας, καὶ τείνομεν πρὸς αὐτὸν δι' ὅλων τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς μας; Ἀλλὰ βλέπω τὸ μειδίαμα τῆς ἀπιστίας εἰς τὰ χείλη σου, καὶ ἔχω εἰσέτι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τὰ ζοφερὰ χρώματα δι' ὧν μοι περιέγραψας τὰ κακὰ τῆς ἀνθρωπότητος, καί σε ἀκούω λέγοντα· τί με ὠφελεῖ ἐὰν ὁ ἥλιος καὶ οἱ ἀστέρες εὐημεροῦσιν, ἐν ᾧ ἐγὼ πάσχω; τὸ κακὸν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει;

καὶ ἐὰν ὑπάρχῃ, πῶς δικαιολογεῖται, πῶς συμβιβάζεται μὲ τὴν ἄπειρον δύναμιν καὶ σοφίαν καὶ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ ὅν μοι ἀπέδειξας; — Ναί, φίλε μου, τοῦτο εἶναι τὸ ζήτημα, ἢ τοὐλάχιστον τὸ πρακτικὸν μέρος τοῦ ζητήματος; καὶ περὶ τούτου ὑπόσχομαι νὰ πραγματευθῶ ἐν τῇ προσεχεῖ ἐπιστολῇ μου.

Η΄

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Σοὶ ὑπεσχέθην, ἀγαπητέ μοι, νά σοι γράψω σήμερον περὶ κακοῦ. Ἀλλὰ δὲν πρέπει ν' ἀπατώμεθα. Οὔτε ἐγὼ δύναμαι, οὔτε σὺ βεβαίως ἀπαιτεῖς νά σοι δικαιολογήσω ὅλα τὰ κακὰ τοῦ κόσμου τούτου, οἷα δήποτε καὶ ὅσα δήποτε εἶναι. Τοῦτο ἀδύνατον, διότι ἀληθεύει καὶ ἐνταῦθα ὅ,τι ἐλέγομεν περὶ τῆς σκοπιμότητος τῆς φύσεως, ὅτι δηλαδὴ ἐὰν ἐγνωρίζομεν ὅλους τοὺς λόγους ὅλων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ, θὰ εἴχομεν περὶ αὐτοῦ τὴν τελείαν ἐκείνην γνῶσιν ἣν μόνος δύναται νὰ ἔχῃ ὁ ποιήσας αὐτὸν Θεός. Καὶ ἐπαναλαμβάνω ὅ,τι σοὶ εἶπον ἀπ' ἀρχῆς, ὅτι ἐπὶ τοιούτων ζητημάτων δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν τὴν ἀξίωσιν ὅτι δικαιούμεθα νὰ ἠξεύρωμεν τὰ πάντα, ἢ οὐδέν,

καὶ ὅτι ἐὰν δὲν ἠξεύρομεν τὰ πάντα, οὐδὲν ἠξεύρομεν. Ὅσα δυνάμεθα νὰ ἠξεύρωμεν περὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ ἐν γένει, περὶ τῆς πηγῆς αὐτοῦ καὶ περὶ τῶν πρὸς τὸ ἀγαθὸν σχέσεων αὐτοῦ, ἀρκοῦσιν ἵνα ὑποστῶμεν μεθ' ὑπομονῆς καὶ ἐλπίδος μείζονος ἀγαθοῦ καὶ ὅσα τῶν κακῶν δὲν δυνάμεθα νὰ δικαιολογήσωμεν.

Περὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ ἐπεθύμουν πρῶτον νά σοι λαλήσω, διότι τοῦτο εἶναι τωόντι τὸ πρῶτον ζήτημα. Ἐσκέφθης ποτὲ περὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ, καὶ ἔχεις καθαρὰν περὶ αὐτοῦ ἰδέαν; Ὑπῆρξε φιλοσοφικὴ σχολὴ ἥτις ἠρνεῖτο τὴν ὕπαρξιν τοῦ κακοῦ. Οἱ στωϊκοὶ δὲν ἐθεώρουν τὸ κακὸν ὡς αὐθύπαρκτον, καὶ διὰ τοῦτο ἔλεγον ὅτι *παρυφίσταται τῷ ἀγαθῷ*, καὶ μέχρι τινὸς εἶχον δίκαιον, διότι τὸ κακὸν καὶ τὸ ἀγαθὸν εἶναι δύο συσχετικαὶ ἔννοιαι, καὶ νοοῦνται δι' ἀλλήλων. Τὸ κακὸν εἶναι ἐλάττωσις ἢ στέρησις τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ὅπως νοήσωμεν τί εἶναι, ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν τί εἶναι τὸ ἀγαθόν. Καὶ ἐξ ὅσων ἤδη εἴπομεν, ἠξεύρεις ὅτι τὸ ἀγαθὸν εἶναι ἡ πλήρης πραγματοποίησις τοῦ προορισμοῦ τῶν ὄντων. Ἐκ τούτου ἕπεται ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ μορφώσωμεν ἀκριβῆ ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ ὄντος τινὸς ἢ ὅταν γνωρίσωμεν ποῖος εἶναι ὁ ἀληθὴς αὐτοῦ προορι-

σμός· διὰ τοῦτο μέγιστον μέρος τῶν ἀγαθῶν ἀγνοοῦμεν, διότι ἀγνοοῦμεν τὸν προορισμὸν τοῦ πλείστου μέρους τῶν ὄντων. Πότε ἀποκαλύπτεται ἀριδήλως ἡμῖν ὁ προορισμός; Ὅτε πρόκειται περί τινος ὄντος ὅπερ διὰ τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ συστάσεως τείνει προφανῶς πρός τι τέλος. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἐνόργανα, εἴτε φυτὰ εἴτε ζῷα, τοιοῦτος εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Τὸ ἀγαθὸν τῆς ἀνοργάνου φύσεως δὲν γνωρίζομεν, διότι τὸν σκοπὸν αὐτῆς δὲν κατανοοῦμεν, εἰμὴ καθ' ὅσον σχετίζεται πρὸς τὸν ἡμέτερον προορισμὸν καὶ ὑπηρετεῖ εἰς αὐτόν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπειδὴ ἡ ἀνόργανος φύσις οὔτε αἴσθησιν ἔχει, οὔτε συνείδησιν, οὔτε βουλήν, οὔτε λόγον, οὔτε νόησιν, καὶ εἰς τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὑπάρχει τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι πρὸς αὐτὴν οὔτε τὸ ἓν οὔτε τὸ ἕτερον κυρίως ὑπάρχει. Ἀλλ' ἅμα ἐμφαίνεται ὀργανισμός, παρίσταται καὶ ἰδιαίτερος προορισμὸς τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου, καὶ ἀναφαίνεται ἡ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ. Οἱ ἄψυχοι ὀργανισμοὶ τῶν φυτῶν δὲν συναισθάνονται τὸ ἀγαθὸν αὐτῶν, καὶ ἂν οὐχὶ αὐτά, ἡμεῖς διαγινώσκομεν τί εἶναι τὸ ἀγαθὸν ἢ τὸ κακὸν αὐτῶν. Ὁ προορισμός, καὶ ἑπομένως τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν, ἐκδηλοῦται σαφέστερον ἐν τοῖς ἐμψύχοις, διότι

τότε ἄρχεται αἴσθησις, συνείδησις, αὐτενέργεια καί τις νόησις, ὥστε τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν τῶν ζῴων δύνανται σχετικῶς νὰ ὁρισθῶσιν. Ἀλλ' ἡ ἔννοια τοῦ προορισμοῦ ἐκλάμπει φαεινοτάτη ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ αἱ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ τὴν συμπαρακολουθοῦσι. Τὸ ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ πλήρης πραγματοποίησις τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ, τὸ κακὸν εἶναι ἡ ἀτελὴς ἐκπλήρωσις ἢ ἡ μὴ ἐκπλήρωσις αὐτοῦ. Καὶ ἐπειδὴ ἕκαστον στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως συντελεῖ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν ταύτην, ἕπεται ὅτι πρὸς ἓν ἕκαστον τῶν στοιχείων τούτων ὑπάρχει ἀγαθὸν καὶ κακόν. Βλέπεις λοιπὸν ὅτι τὸ κακὸν ἐκτείνεται καὶ διακλαδοῦται ὅσῳ τὸ ἀγαθόν· ὅπου ὑπάρχει ἀγαθόν, δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ κακὸν παρεμποδίζον ἢ ἐλαττοῦν αὐτό· δὲν παραγνωρίζω ἄρα οὔτε τὴν ὕπαρξιν οὔτε τὴν ἔκτασιν τοῦ κακοῦ. Ἀλλ' ἐντεῦθεν προκύπτει παρήγορος σκέψις, ὅτι δηλαδὴ ἐπειδὴ ὁ προορισμὸς τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὅπως δήποτε ἐκπληροῦται, τὸ ἀγαθὸν ὑπερισχύει τοῦ κακοῦ καὶ τὸ μεταβάλλει, καὶ τὸ κακόν, *παρυφιστάμενον τῷ ἀγαθῷ*, χρησιμεύει ὡς κέντρον καὶ ἐλατήριον αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀλλὰ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ κακοῦ πρὸς τὸ ἀγαθόν, καὶ περὶ τῆς ἀναλογίας καθ' ἣν δια-

νέμονται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, θέλω διαλάβει βραδύτερον. Ἐν τούτοις, ἐξ ὅσων εἴδομεν μέχρι τοῦδε, ἔχομεν κακὰ οὐκ ὀλίγα, βασανίζοντα τὸν ἄνθρωπον καθ' ἕκαστον στοιχεῖον καὶ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν τῆς ὑπάρξεώς του· κακὰ τῆς φύσεως ἀπειλοῦντα τὴν ζωήν του ἢ τὴν εὐημερίαν του· κακὰ τοῦ σώματος, νόσοι, ἐλαττώματα, πληγαί, θάνατοι παντὸς εἴδους· κακὰ τοῦ πνεύματος, ἐλλείψεις, ἀδυναμίαι, πλάναι τοῦ νοός· κακὰ ἠθικά, αἰσθήματα ἐπικίνδυνα, πάθη ἀνήμερα, ἕξεις παρεμποδίζουσαι τὴν ἐξάσκησιν τῆς ἀρετῆς· κακὰ τῆς οἰκογενείας, λύπαι οἰκειακαί, νοσήματα, ἀποτυχίαι· κακὰ τῆς κοινωνίας, ἀδικίαι, φθόνοι, μίση, συκοφαντίαι, καταδιωγμοί, ἐπαναστάσεις, πόλεμοι, κατακτήσεις, ὑποδουλώσεις. Δὲν εἶναι ταῦτα τὰ κακὰ περὶ ὧν μοι ἔγραψας, καὶ ἄτινα ἀπαιτεῖς νά σοι δικαιολογήσω; Τοῦτο θέλω προσπαθήσει, ἀλλὰ πρῶτον ἐπίτρεψόν μοι νὰ ζητήσω μετὰ σοῦ ἐὰν πάντα τὰ κακὰ ταῦτα δυνάμεθα ν' ἀναγάγωμεν εἰς ἓν μόνον εἶδος. Νομίζω ὅτι δυνάμεθα. Τὸ κακὸν εἶναι πάντοτε ἔλλειμμα, ἀτέλεια, bonum ex integra causa, malum autem ex quolibet defectu, ὡς ἔλεγον οἱ σχολαστικοί, ὅ ἐστιν, ἐν ἄλλοις λόγοις, ὑπάρχει τὸ κακόν, διότι οὔτε ὁ ἄνθρωπος εἶναι τέλειος, οὔτε

ὁ κόσμος. Ἐὰν ὁ ὑλικὸς κόσμος ὑπηρέτει ἡμῖν ἄνευ δυσκολίας, ἄνευ κόπου, ἐὰν ἡ ζωή μας δὲν εἶχεν ὅρια, ἐὰν δὲν ἦτο εἰμὴ παντοτεινὴ ἡδονή, ἐὰν εἴχομεν δύναμιν ἀπεριόριστον, ἐὰν ἡ διάνοιά μας ἐγίνωσκε πᾶσαν ἀλήθειαν, ἐὰν ἡ καρδία μας ἠγάπα, καὶ ἡ θέλησις ἡμῶν ἔπραττε πᾶν ἀγαθόν, θὰ εἴχομεν τελείαν μακαριότητα, καὶ οὐδὲν κακὸν θὰ τὴν διετάραττεν. Ἀλλὰ νοεῖς, φίλε μου, ὅτι ταῦτα πάντα εἶναι ἴδια μόνου τοῦ Θεοῦ, οὐδὲν πλάσμα αὐτοῦ, ὃν ἐξ ἀνάγκης πεπερασμένον, δύναται νὰ ἔχῃ τὴν τελειότητα τοῦ ἀπείρου, ὥστε τὸ συμπέρασμα ποῖον εἶναι; ὅτι τὸ κακὸν εἶναι ἀνεξάλειπτον καὶ ἀχώριστον πάσης φύσεως πεπερασμένης, καὶ τὸ μόνον ζήτημα ὅπερ δυνάμεθα νὰ ἐξετάσωμεν ἀνάγεται εἰς τὸ μέτρον καθ' ὃ τὸ κακὸν ὑπάρχει, καὶ εἰς τὴν ἀναλογίαν καὶ σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὸ ἀγαθόν. Ἀλλὰ τοῦτο μᾶς φέρει εἰς ἄλλην σκέψιν ἐπίσης σπουδαίαν. Ὅτε παραπονούμεθα πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τὰ κακὰ ὅσα ὑπομένομεν, λ. χ. διὰ τὴν βραχύτητα τῆς ζωῆς, διὰ τὴν ἀσθένειαν τοῦ σώματος ἢ τοῦ πνεύματος, νομίζεις ὅτι θὰ ἤμεθα ηὐχαριστημένοι, ἐὰν εἰσακούων τῶν δεήσεών μας ἔδιδεν ἡμῖν ὅσα παρ' αὐτοῦ ζητοῦμεν; Ὄχι, μυριάκις ὄχι. Ἐὰν ἡ ζωή μας ἐμετρεῖτο δι' αἰώνων ἀντὶ ἐτῶν, ἠθέλομεν

παραπονεθῇ ὅτι οἱ αἰῶνες εἶναι ὀλίγοι, διότι τότε θὰ ἦσαν πρὸς ἡμᾶς ἀπαραλλάκτως ὡς εἶναι τώρα τὰ ἔτη· ἐὰν ηὔξανεν ἡ δύναμις, ἡ σοφία καὶ ἡ εὐημερία μας κατὰ τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰς εὐχάς μας, πάλιν θὰ ἐπεθυμοῦμεν αὔξησιν μεγαλητέραν. Καὶ διατί ἡ ἀπληστία αὕτη; Δι' ὅ,τι σοὶ εἶπον ἔν τινι τῶν περὶ ψυχῆς ἐπιστολῶν μου, διότι ὁ ἄνθρωπος καθὼς ἔρχεται ἐκ τοῦ ἀπείρου, καὶ ζῇ ἐν τῷ ἀπείρῳ, τείνει πρὸς τὸ ἄπειρον, καὶ ἐν αὐτῷ μόνῳ δύναται νὰ εὕρῃ ἣν ποθεῖ μακαριότητα· καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἔλλειμμα, δὲν εἶναι ἀδυναμία, εἶναι ἀπ' ἐναντίας πηγὴ δυνάμεως καὶ μεγαλείου· ὁ ἄνθρωπος ἠδύνατο νὰ ὁρισθῇ ὂν πεπερασμένον ὅπερ τείνει πρὸς τὸ ἄπειρον, καὶ νοεῖς κάλλιστα ὅτι ὁ ὁρισμὸς οὗτος ἰσοδυναμεῖ μὲ ἄλλον, ὃν ἄλλοτε σοὶ ἀνέφερον, καὶ καθ' ὃν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῷον θρησκευτικόν. Ἀλλ' ἂς ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Θεὸς ὀφείλει νὰ πληροῖ ἑνὸς ἑκάστου τὰς εὐχάς, νομίζεις ὅτι αἱ εὐχαὶ αὗται δύνανται νὰ συμβιβασθῶσιν; Ὅ,τι ζητεῖ ὁ εἷς εἶναι ἐναντίον πρὸς ὅ,τι ζητεῖ ὁ ἕτερος, ὅ,τι εἶναι κακὸν πρὸς ἐμὲ εἶναι ἀγαθὸν πρὸς ἄλλον ἀξιώτερον ἴσως ν' ἀπολαύσῃ τοῦ ἀγαθοῦ τούτου· ὁ καιρὸς ὅστις βλάπτει τὴν συγκομιδὴν γεωργοῦ τινος εἶναι ἴσως ἀναγκαῖος εἰς τὰ προϊόντα ἄλλου γεωργοῦ πτωχο-

τέρου· γνωρίζεις, φίλε μου, ὅλας τὰς σχέσεις καθ' ἃς συμπλέκονται καὶ διανέμονται τὰ κακὰ καὶ τὰ ἀγαθὰ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, καὶ δύνασαι νὰ διϊσχυρισθῇς ὅτι ὑπάρχει κακὸν ἀπόλυτον, ἄσχετον πρὸς οἷον δήποτε ἀγαθόν; Ὄχι, κακὸν ἀπόλυτον δὲν ὑπάρχει, καθὼς δὲν ὑπάρχει οὔτε ἀπόλυτον ἀγαθόν, καὶ δι' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν λόγον ὅστις εἶναι τὸ πεπερασμένον τῆς ἡμετέρας φύσεως. Πόσον εἶναι ἐσφαλμέναι αἱ κρίσεις τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅτε πρόκειται περὶ τῆς ἀτομικῆς αὐτοῦ εὐημερίας! Τὸ μέγιστον κακὸν ὅπερ δύναται νὰ ἐνσκήψῃ εἰς τὴν ζωήν τινος ἀνθρώπου εἶναι ἴσως τὸ μέγιστον τῶν εὐεργετημάτων, καὶ οὐχὶ σπανίως ἡμεῖς αὐτοὶ τὸ ἀναγνωρίζομεν μετὰ ταῦτα. Πρόσθες εἰς πάντα ταῦτα ὅλα τὰ κακὰ ὅσα πλάττει ἡ φαντασία μας, καὶ εἶναι ἀνύπαρκτα, ἢ εἶναι φόβοι ἀδικαιολόγητοι, ἐλπίδες παράλογοι, ἐπιθυμίαι πονηραὶ τῆς καρδίας μας, ἐφέσεις τῶν παθῶν μας, συνέπειαι ἀναπόφευκτοι τῶν κακῶν μας πράξεων μεταδιδόμεναι ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, καὶ θέλεις ἴδει πόσον ἐλαττοῦται ὁ ἀριθμὸς τῶν κακῶν διὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἐδικαιούμεθα νὰ παραπονεθῶμεν. Τίς δύναται εὐσυνειδήτως νὰ εἴπῃ ὅτι κατ' οὐδὲν ἥμαρτε, πᾶν ἀγαθὸν ἔπραξε, πᾶν κακὸν ἀπέφυγε,

καὶ οὐχ ἧττον κακοδαιμονεῖ; Ἐὰν τοιοῦτος ἄνθρωπος ὑπάρχῃ, δὲν κακοδαιμονεῖ, εἶναι ὁ εὐτυχέστερος τῶν ἀνθρώπων, διότι ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὴν μεγίστην, τὴν μόνην ἀληθῆ καὶ ἀναφαίρετον εὐδαιμονίαν, τὴν συνείδησιν τῆς ἀρετῆς του. Ἀλλὰ πρέπει νὰ εἰσέλθωμεν εἰς βαθυτέραν ἀνάλυσιν, καὶ σὲ παρακαλῶ νὰ μὲ ἀκολουθήσῃς.

Εἴπομεν ὅτι τὸ κακὸν τῆς ὑλικῆς φύσεως δὲν διαγινώσκεται εἰμὴ καθ' ὅσον σχετίζεται πρὸς ἡμᾶς, ἀλλ' οὐσιωδῶς τί εἶναι τὸ κακὸν τοῦτο; Ἐὰν ἐρωτήσῃς τοὺς ἐπιστήμονας, θέλουσιν εὐκόλως σοὶ ἀποδείξει, ὅτι εἶναι στοιχεῖον τῆς καθολικῆς τάξεως καὶ τῆς προοδευτικῆς τελειοποιήσεως τοῦ κόσμου. Αἱ μεγάλαι ἐπαναστάσεις ἃς ὑπέστη ἡ ὑδρόγειος σφαῖρα, αἱ μετὰ τὴν τελευταίαν ἐπανάστασιν συγκινήσεις αὐτῆς δι' ὧν καταστρέφονται ἐνίοτε ὁλόκληροι χῶραι, αἱ θύελλαι, αἱ τρικυμίαι, αἱ καταιγίδες, πάντα ταῦτα εἶναι μόρια τῆς τάξεως ταύτης. Ὑπάρχει μέγα μέρος τῶν φαινομένων τούτων οἷον τὰ μετεωρολογικά, ἅτινα δὲν ὑπέβαλεν εἰσέτι ἡ ἐπιστήμη εἰς τοὺς ἀπαρεγκλίτους νόμους οὓς ἀνεκάλυψεν εἰς ἄλλας χώρας τοῦ ὁρατοῦ κόσμου, ἀλλ' ἡ ἐργασία αὕτη προβαίνει μετὰ μείζονος καθ' ἑκάστην ταχύτητος, χάρις εἰς τὰ τελειότερα μέσα

δι' ὧν γίνονται, μεταδίδονται καὶ συμπαραβάλλονται αἱ τῶν φαινομένων τούτων παρατηρήσεις, καὶ ἴσως δὲν εἶναι μακρὰν ὁ καιρὸς καθ' ὃν ἡ μετεωρολογία θέλει ἔχει τὴν αὐτὴν ἀκρίβειαν καὶ βεβαιότητα τῶν ἄλλων φυσικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ νοεῖς ἀμέσως ὅτι πᾶσα πρόοδος κατὰ τὴν μελέτην τῶν φαινομένων τούτων παρέχει ἐνταυτῷ καὶ νέα μέσα πρὸς ἀποφυγὴν ἢ ἐλάττωσιν τῶν καταστρεπτικῶν συνεπειῶν αὐτῶν. Ἀλλ' ἐν τούτοις, θέλεις μοὶ εἴπει, ὁ ἄνθρωπος γίνεται θῦμα τῶν συνεπειῶν τούτων. Τοῦτο ἀναντίρρητον, ἂν καὶ ἐνταῦθα ἐγχωρεῖ ἡ ἐξέτασις, ἐὰν οὐδὲν παρέλειψε τῶν μέσων δι' ὧν ἠδύνατο ν' ἀπαλλαγῇ αὐτῶν. Ὅταν ὅμως εἶναι θῦμα ὅλως ἀθῶον, πάλιν ἐξεταστέον, ἐὰν ἄλλα μείζονα δυστυχήματα τῷ ἐπεφυλάττοντο, καὶ ἐπὶ τέλους τί φοβεῖσαι; μήπως ὁ Θεὸς ἐγκαταλείψῃ τὰ ἀθῶα θύματα τῶν ἀναποφεύκτων κακῶν τῆς φύσεως; Λάβε ὀλίγην εἰσέτι ὑπομονήν, καὶ ἐλπίζω νὰ σοὶ ἀποδείξω ὅτι ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν περιορίζεται εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῆς ἐπιγείου ζωῆς του, ὅτι αὕτη εἶναι μόνον προετοιμασία ἄλλης μελλούσης, ὅτι ἐδῶ μόνον ἀγωνιζόμεθα, ἀλλ' ἀπολαμβάνομεν ἀλλαχοῦ πλῆρες τὸ βραβεῖον τῆς ἀρετῆς μας. Ἀνέβαλον ἐπίτηδες τὸ συμπλήρωμα

τοῦτο τῆς περὶ ψυχῆς διδασκαλίας, ἂν καὶ προκύπτει ὡς λογικὸν πόρισμα τῆς θεωρίας τοῦ πνεύματος, διότι τὸ πόρισμα τοῦτο ἔτι μᾶλλον ἐνισχύεται ἐκ τῆς προκειμένης ἐρεύνης, καὶ θέλεις πεισθῆ, δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι ἡ ψυχὴ δὲν θνήσκει μετὰ τοῦ σώματος, καὶ ὅτι ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ εἶναι ἰσχυροτάτη ἐγγύησις τῆς ἀθανασίας μας. Πᾶσαι αἱ θεωρίαι αὗται συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, καὶ ἀμοιβαίως ὑποστηρίζονται συναποτελοῦσαι τὸν πνευματικὸν κόσμον οὗ ὁ Θεὸς εἶναι τὸ κέντρον ἑλκύων πρὸς ἑαυτὸν τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Περὶ τῶν κακῶν τῆς φύσεως οὐδὲν ἔχω νὰ προσθέσω· ἂς ἴδωμεν τώρα πλησιέστερον τὰ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου.

Ὑπόθες ἄνθρωπον ἀπηλλαγμένον τῶν κακῶν τῆς περιστοιχούσης αὐτὸν φύσεως, ἀλλ' ἔχοντα ἐν ἑαυτῷ τὴν πηγὴν τοῦ κακοῦ· σῶμα νοσηρόν, πνεῦμα ἀνίκανον νὰ κατανοήσῃ τὸ ἀληθές, θέλησιν ἀσθενῆ μὴ ἀντέχουσαν εἰς τὰς ὁρμὰς τῶν παθῶν ἢ εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ ἐγωϊσμοῦ, χαρακτῆρα δύστροπον, τάσεις διεστραμμένας, ἢ νοῦν ὑγιᾶ, ἀλλ' εὐαισθησίαν ὑπερβολικήν, φαντασίαν ἀχαλίνωτον, θυμὸν εὐερέθιστον, ὑπόθες ὅπως θέλεις τὸν συνδυασμὸν τῶν στοιχείων ὅσα συνιστῶσι τὴν ἄπειρον ποικιλίαν τοῦ διανοητι-

κοῦ καὶ ἠθικοῦ χαρακτῆρος. Τί πταίει, θέλεις εἴπει, ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἐὰν αὐτὴ ἡ φύσις τὸν προώρισεν εἰς τὸ κακὸν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ἀγαθόν; Ἀλλὰ ἡ φύσις δὲν προορίζει, προορίζει ὁ Θεὸς. Ἄρα ὁ Θεὸς προορίζει τινὰ τῶν πλασμάτων του εἰς τὸ κακόν. Δύνασαι νὰ τὸ πιστεύσῃς μεθ' ὅσα περὶ Θεοῦ ἤδη γινώσκεις; Ἡ κρᾶσις τοῦ σώματος καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου τούτου πόθεν προῆλθεν; Ἐρώτησον οὐχὶ τοὺς πνευματιστάς, ἀλλὰ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Δαρβίνου. Θέλουσιν ἀπαντήσει ὅτι πᾶσαι αἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, ὡς ὅλων τῶν ζῴων, πᾶσαι αἱ ἐκ τῶν μεταμορφώσεων τούτων ποικιλίαι τοῦ σώματος, τοῦ ἀναστήματος, τοῦ νοητικοῦ καὶ ἠθικοῦ χαρακτῆρος, προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰ μὴ καθ' ὁλοκληρίαν, ἐκ τῆς κληρονομίας, ὅτι πᾶν ὅ,τι ἔχομεν μεταδίδομεν εἰς τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἀπογόνους εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως, διότι ἐνίοτε μετά τινας γενεὰς ἀναφαίνονται ἐλαττώματα ἢ προτερήματα ἀπωτάτων προπατόρων, ὥστε κατὰ τοὺς δαρβινιστὰς τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα δὲν εἶναι ἕν, ἀλλ' ἀναρίθμητα, ἂν καὶ δὲν δυνάμεθα ν' ἀναδράμωμεν πάντοτε εἰς τὰς πηγάς των. Ἕκαστος ἡμῶν εἶναι προϊὸν προηγουμένων γενεῶν ἀνθρώπων·

καθὼς κληρονομοῦμεν τὰ ἀγαθὰ τῶν πατέρων, κληρονομοῦμεν καὶ τὰ κακά, καὶ ἐπ' ἀληθείας τὰ κακὰ ταῦτα οὐδόλως δικαιούμεθα ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὸν Θεόν. Σοὶ εἶπον καὶ ἄλλοτε, ὅτι τὸ ζήτημα τοῦτο τῆς κληρονομικῆς μεταδόσεως εἶναι σπουδαιότατον. Ἡ ἐπιστήμη δὲν τὸ ἔλυσεν εἰσέτι ὁλοκλήρως, καὶ οὔτε ἐξηκρίβωσεν εἰσέτι, διὰ θετικῶν ἀποδείξεων, ἐννοῶ, καὶ οὐχὶ δι' εἰκασιῶν καὶ ὑποθέσεων, ποία ἦτο ἡ κατάστασις τῶν πρώτων ἀνθρώπων, καὶ πῶς βαθμηδὸν μετεβλήθη εἰς ἣν ἔχομεν σήμερον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ διαφθορὰ μεταδίδοται καὶ μετεδόθη, καὶ ὅτι ἡ διαφθορὰ εἶναι ἔργον τῆς ἡμετέρας θελήσεως. Ἀλλὰ καθὼς μεταδίδοται ἡ διαφθορὰ ἐπίσης μεταδίδοται πᾶσα βελτίωσις, πᾶσα τελειοποίησις, καὶ διὰ τοῦτο τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν συνυφαίνονται οὕτως εἰπεῖν ἐν τῇ ἱστορίᾳ· ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸν μάχεται πρὸς τὸ κακόν, καὶ ἐπὶ τέλους ὑπερισχύει, καὶ νόμος τῆς ἱστορίας εἶναι οὐχὶ ἡ προοδευτικὴ διαφθορά, ἀλλ' ἡ προοδευτικὴ τελειοποίησις. Ἡ δύναμις αὕτη ἣν ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ δημιουργῇ τὴν ἰδίαν εὐδαιμονίαν ἢ κακοδαιμονίαν οὐ μόνον δι' ἑαυτὸν ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀπογόνους του, σοὶ ἀποδεικνύει δύο τινά· τὸ μέγιστον

ἀξίωμα ὅπερ τῷ ἔδωκεν ὁ Θεὸς καλῶν αὐτὸν ὡς συνεργὸν τῆς δημιουργίας του, καὶ τὴν τρομερὰν εὐθύνην ἣν ἔχει ἀπέναντι αὐτοῦ διὰ τὴν κατάχρησιν τῶν δώρων τῆς ἀπείρου αὐτοῦ ἀγαθότητος. Τίς δὲ δύναται νὰ προϊδῃ ὁποῖα καὶ πόσα μέσα θέλει τῷ χορηγήσει ἡ ἐπιστήμη πρὸς τελειοποίησιν ἑαυτοῦ καὶ τῶν ὁμοίων του; Παράβαλε τὴν κατάστασιν οὐχὶ τῶν τρωγλοδυτῶν ἐκείνων τῶν ὁποίων ἀνασκάπτεται καθ' ἑκάστην ἡ ἱστορία ἐκ τῶν ὀρυκτῶν αὐτῆς μνημείων, ἀλλά τινος μεγιστᾶνος τοῦ μεσαιῶνος, τὰ φῶτα αὐτοῦ, τὰ ἤθη, τὸν οἰκειακὸν καὶ κοινωνικὸν βίον, πρὸς τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἁπλουστάτου ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς μας, τὴν ἀσφάλειαν ἧς ἀπολαύει ἐν πάσῃ εὐνομουμένῃ πολιτείᾳ, τὴν παιδείαν ἣν δύναται ν' ἀποκτήσῃ, τὴν εὐζωΐαν ἣν δύναται νὰ προμηθευθῇ διὰ τῆς φιλοπονίας καὶ τιμιότητός του, καὶ θέλεις ἴδει πόσον ὁ ἄνθρωπος βελτιοῦται καθ' ἑκάστην, καὶ δύναται νὰ βελτιωθῇ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον, καὶ θέλεις πεισθῇ ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἐγκαταλείπει τὸ πλάσμα του, ἀλλὰ τῷ ἀνοίγει ἀτελεύτητον στάδιον νοητικῆς, ἠθικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς προόδου, καὶ ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτᾶται νὰ τὸ διατρέξῃ μετὰ πλήρους ἐπιτυχίας. Ὑπεθέσαμεν ἄνθρωπον στε-

ρούμενον ἐκ γενετῆς τῶν φυσικῶν βοηθημάτων πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἀληθοῦς αὐτοῦ προορισμοῦ, ἢ ὠθούμενον ἐκ κληρονομικῶν τάσεων πρὸς τὸ κακόν, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος οὗτος, ὅσον ἀτελὴς καὶ ἂν εἶναι, ἐφ' ὅσον ἔχει ἐλευθερίαν καὶ λόγον, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ εἶναι ἄνθρωπος, δύναται καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἔμφυτα κακὰ νὰ ὑπερνικήσῃ, καὶ νὰ ῥυθμίσῃ τὴν ζωήν του κατὰ τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ. Ὅταν τὸν παραβῇ, δικαίως πάσχει, καὶ τὸ κακὸν εἶναι τότε ἡ κύρωσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἡ τιμωρία τῆς παραβάσεως.

Ἔρχομαι τώρα εἰς τὰ κακὰ ὅσα δὲν προέρχονται οὔτε ἐκ τῆς βλαβερᾶς ἐπιδράσεως τῆς ὑλικῆς φύσεως οὔτε ἐξ ἡμῶν αὐτῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀγνοῶ ἐὰν ταῦτα εἶναι τὰ πλειότερα, ἀλλὰ βεβαίως εἶναι ἐκεῖνα ἅτινα ζωηρότερον αἰσθανόμεθα καὶ δι' ἃ μᾶλλον δυσανασχετοῦμεν, διότι οἱ αὐτουργοὶ αὐτῶν εἶναι ἐνώπιον ἡμῶν, καὶ εἶναι ὁμοειδῆ ὄντα, πρὸς ἃ ἐκ φύσεως συμπαθοῦμεν, ὥστε ὅταν μᾶς βλάψωσι, θεωροῦμεν τὴν πρᾶξιν αὐτῶν ὡς τὴν μεγαλητέραν ἀνατροπὴν τοῦ νόμου τῆς κοινῆς ἡμῶν φύσεως, ἔτι δὲ μᾶλλον ὅτε συνδέονται πρὸς ἡμᾶς διὰ τῶν στενοτέρων δεσμῶν τῆς φιλίας, τῆς συγγενείας, τῶν πρὸς ἡμᾶς ὑποχρεώσεων. Ὅτε

τὸ κακὸν ἔρχεται ἐκ τῆς τάξεως τοῦ κόσμου ἢ ἐξ' ἀγνώστων αἰτίων, δυνάμεθα νὰ τὸ ὑπομείνωμεν ἀγογγύστως, διότι ἔχομεν ἐντὸς ἡμῶν τὴν παρήγορον ἐλπίδα ὅτι ὁ Θεὸς ἐν τῇ δικαιοσύνῃ αὐτοῦ θέλει ἀνταμείψει δι' ἄλλων ἀγαθῶν τὴν ὑπομονήν μας, ἀλλ' ὅτε ἔρχεται ἐκ τῆς κακοβουλίας τῶν ἀνθρώπων, τότε ἐγείρεται σφοδρὰ ἡ ἀγανάκτησίς μας καὶ τότε ἐρωτῶμεν διατί ὁ Θεὸς ἀνέχεται τοιούτους ἀνθρώπους, καὶ διατί τοὺς ἔπλασεν, ἐν ᾧ ἐγνώριζεν ὅτι ἤθελον καταχρασθῇ τὰ δῶρα τῆς ἀγαθότητός του πρὸς βλάβην τῶν ὁμοίων των. Καὶ ὅμως ὑπάρχει καὶ ἐνταῦθα λόγος, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀταξίᾳ ἥτις εἶναι ἔργον τοῦ ἀνθρώπου ἀναφαίνεται θαυμαστὴ ἁρμονία τῶν νόμων τοῦ Θεοῦ. Ἐνταῦθα, φίλε μου, ἀποκαλύπτεται σαφέστερον ἢ ἀλλαχοῦ ἡ ἠθικὴ ὠφέλεια τοῦ κακοῦ, ἢ ἐὰν αἱ δύο αὗται ἔννοιαι σοὶ φαίνονται ἀντιφατικαί, ἡ διὰ τοῦ κακοῦ δοκιμασία καὶ ἠθικὴ τελειοποίησις. Ὑπάρχει ἐν οἵᾳ δήποτε ἠθικῇ θεωρίᾳ ὁλόκληρος σειρὰ ἀρετῶν αἵτινες δὲν γεννῶνται, δὲν ἐξασκοῦνται εἰμὴ ὅταν προκληθῶσιν ὑπὸ τοῦ κακοῦ ἐν γένει, καὶ ἰδίως, ὑπὸ τοῦ ἐπιβαλλομένου ἡμῖν παρὰ τῶν ἄλλων· ἡ γενναιότης ἐν μέσῳ τῶν κινδύνων, ἡ φρόνησις πρὸς ἀποφυγὴν αὐτῶν, ἡ

ἀνδρεία πρὸς ἀπόκρουσιν οἱῶν δήποτε ἐπιθέσεων, ἡ μεγαλοψυχία ἐν τοῖς δυστυχήμασιν, ἡ ὑπομονή, ἡ καρτερία, ἡ ἀφοσίωσις πρὸς σωτηρίαν τῶν ἄλλων, ἡ πραότης, ἡ ἀμνησικακία, ἡ ἀντὶ τοῦ κακοῦ ἀπόδοσις τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ μακροθυμία, ἡ ἀγάπη καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐχθροῦ· δὲν εἶναι αὗται αἱ λαμπρότεραι τῶν ἀρετῶν, αἱ μᾶλλον ἀξιοθαύμαστοι καὶ αἱ μᾶλλον ἀξιόμισθοι; καὶ ἑκάστη αὐτῶν δὲν ὑποθέτει κακόν τι ὅπερ ὀφείλομεν νὰ πολεμήσωμεν, ἢ νὰ ὑπομείνωμεν, καὶ ὅπως δήποτε νὰ μεταβάλωμεν εἰς μέσον ἀγαθοῦ; Προεῖδεν ὁ Θεὸς βεβαίως τὴν κατάχρησιν τῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐπιδοκιμάζει, καὶ τὴν ἀνέχεται, διότι καὶ αὐτὴ πλαγίως φέρει εἰς τὸ ἀγαθόν. Ἦτο ἄρα προτιμότερον νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἐλευθερία, ἐὰν ἔμελλε νὰ γίνῃ κατάχρησις αὐτῆς, ἢ προτιμότερον εἶναι νὰ ὑπάρχῃ μὲ ὅλας τὰς ἐνδεχομένας αὐτῆς ἀδυναμίας καὶ παρεκτροπάς; Ἀλλ' εἰ μὴ ὑπῆρχεν ἐλευθερία, δὲν θὰ ὑπῆρχεν οὔτε ἄνθρωπος, διότι, ὡς ἄλλοτε εἴπομεν, ἐλευθερία καὶ λόγος εἶναι ὅλος ὁ ἄνθρωπος. Διότι κατεχράσθης πολυτίμου δώρου δι' οὗ ἠδύνασο νὰ ἦσαι εὐτυχής, κακίζεις τὸν δωρητήν; Δὲν εἶναι ἡ ἐλευθερία πολυτιμότατον δῶρον, πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ καὶ παντὸς μεγαλείου; καὶ ἐὰν καὶ αὐτὴ

ἡ κατάχρησις αὐτῆς δύναται νὰ μεταβληθῇ εἰς ἐλατήριον ἀγαθοῦ, δὲν δικαιούμεθα νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὴν κατάχρησιν ταύτην ὡς στοιχεῖον τῆς ἠθικῆς τάξεως, καθὼς στοιχεῖον τῆς ὑλικῆς τάξεως εἶναι, καθ' ἃ πρὸ μικροῦ ἐλέγομεν, τὸ κακὸν τῆς φύσεως; Τοιαύτη εἶναι ἡ καθολικὴ τάξις τοῦ κόσμου· πρόοδος πρὸς τὸ ἀγαθόν. Ἡ πρόοδος αὕτη τελεῖται ἀκουσίως, ἀσυνειδήτως καὶ κατ' ἀνάγκην ὑπὸ τῆς φύσεως, τελεῖται ἑκουσίως, μετὰ συνειδήσεως καὶ λόγου καὶ διὰ τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ αἱ φαινόμεναι παρεκτροπαὶ τῆς τάξεως ταύτης εἶναι ἀπ' ἐναντίας ὅροι καὶ μέσα τῆς πραγματοποιήσεως αὐτῆς. Ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι συνέχεια τῆς προόδου τῆς φύσεως, καὶ τὸ κακὸν ὅπερ φαίνεται πρόσκομμα ἐν τῇ πρὸς τὸ ἀγαθὸν πορείᾳ, ἀνθίσταται τῳόντι κατ' αὐτῆς, ἀλλὰ δι' αὐτῆς τῆς ἀντιστάσεως πιέζει τρόπον τινὰ ἕτερον ἐλατήριον ὑφ' οὗ καταβάλλεται, καὶ γίνεται ἀφορμὴ ἀγαθοῦ, δι' οὗ ἡ πρόοδος ἐπισπεύδεται. Ταῦτα δύνασαι νὰ ἐπαληθεύσῃς καθ' ἑκάστην ἐν τῷ ἀτομικῷ βίῳ, καὶ ἔτι μᾶλλον θέλεις ἐπαληθεύσει ἐν τῷ κοινωνικῷ καὶ ἐν τῷ ἱστορικῷ, ὅταν ἐπιχειρήσῃς τὴν φιλοσοφικὴν αὐτῶν μελέτην· διότι τὰ αὐτὰ στοιχεῖα ὅσα συνιστῶσι τὸν ἀτο-

μικὸν ἄνθρωπον, καὶ ὧν ἔλαβες γνῶσίν τινα οὐχὶ βεβαίως πλήρη ἀλλ' ἀληθῆ διὰ τῆς περὶ ψυχῆς μελέτης, τὰ αὐτὰ ἐνεργοῦσι μετὰ μεγαλητέρων διαστάσεων ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Οὐδεμία κοινωνία εἶναι τελεία, καθὼς οὐδεὶς ἄνθρωπος εἶναι τέλειος, ἀλλ' οὐδεμία μὴ ἔχουσα ἐν ἑαυτῇ στοιχεῖα εὐημερίας καὶ δικαιοσύνης, καθὼς πᾶς ἄνθρωπος ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὰ μέσα τῆς ἠθικῆς του τελειοποιήσεως. Καὶ ἓν τῶν μέσων τούτων εἶναι, ἂς τὸ ἐπαναλάβωμεν, αὐτὸ τὸ κακόν. Ὅταν δὲν εἶναι συνέπεια τῶν πράξεών μας καὶ δικαία τιμωρία, ὅταν ἐπιβάλληται ἡμῖν παρὰ τῆς φύσεως ἢ παρὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς δίδαγμα, ὡς δοκιμασία, ὡς μέσον ἠθικῆς ἀναγεννήσεως, ἀλλ' οὐδέποτε πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπιβαλλόμενον ἡμῖν ἀδίκως παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὅστις οὔτε ποιεῖ οὔτε θέλει τὸ κακόν.

Ἀλλ' ἐν τέλει τῆς μακρᾶς ταύτης ἐπιστολῆς συναισθάνομαι ὅτι αἱ ἀποδείξεις μου δὲν εἶναι πλήρεις, καὶ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι καὶ σὺ θέλεις τὸ αἰσθανθῇ, ἀφ' οὗ τὴν ἀναγνώσῃς· ὅθεν σπεύδω νὰ μεταβῶ εἰς τὸ συμπλήρωμα καὶ αὐτῶν καὶ τῆς περὶ ψυχῆς μελέτης, διότι, καθὼς σοὶ εἶπον, ἡ περὶ ἀθανασίας θεωρία ἀπορρέει κατὰ λογικὴν

ἀνάγκην ἐκ τῆς περὶ φύσεως πνεύματος, καὶ ἐπιβεβαιοῖ ὅσα περὶ θείας προνοίας εἴπομεν μέχρι τοῦδε.

Θ'.

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἐξ ὅλων τῶν κακῶν περὶ ὧν ἐπραγματεύθην ἐν τῇ προηγουμένῃ ἐπιστολῇ δὲν νομίζεις, ἀγαπητέ μοι, ὅτι τὸ μέγιστον εἶναι ὁ θάνατος; Ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ζωή, ὑπάρχει καὶ ἐλπίς, καὶ ὅσῳ δυσφόρητα καὶ ἂν εἶναι τὰ κακὰ ὅσα κατατρύχουσιν ἡμᾶς, ἔχομεν πάντοτε ἐλπίδα ἀπαλλαγῆς τινος ἢ ἀνακουφίσεως· ἀλλὰ θάνατος, καὶ θάνατος ἄνευ ἐλπίδος, εἶναι τὸ χείριστον τῶν κακῶν, ὥστε ἄνευ τῆς βεβαιότητος τῆς ἀθανασίας τὸ μέγιστον κακὸν μένει ἀδικαιολόγητον.

Ἀλλ' ἄνευ τῆς βεβαιότητος ταύτης καὶ αὐτὴ ἡ ζωὴ ἀποβάλλει πᾶσαν ἀξίαν· ὁ ῥοῦς αὐτῆς πρὸς τὸ μηδὲν εἶναι ἀκατάσχετος. Δὲν εἶχες τὸ προαίσθημα τῆς ἀληθείας ταύτης ὅτε ἔλεγές μοι ἔν τινι τῶν ἐπιστολῶν σου ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ἀθλιώτερον τῶν πλασμάτων, καί μοι περιέγραφες μὲ τὰ ζοφερώτερα χρώματα τὴν ζωήν του; Τῳόντι οὐδὲν ἀξίζει ἡ ζωή, ἐὰν δὲν γεννώμεθα εἰμὴ ἵνα ἀποθάνωμεν. Ὁ θάνατος

ἄρχεται μὲ τὴν ζωήν, καὶ τὴν παρακολουθεῖ κατὰ πᾶν βῆμα. Μᾶς ἁρπάζει ἐνίοτε πρὸ τῆς ὥρας, ἢ ἁρπάζει τινὰ τῶν φιλτάτων μας, καὶ τότε φαίνεται ἔτι σκληρότερος· ἔρχεται αἰφνιδίως, ὡς νυκτερινὸς κλέπτης, ἢ μᾶς προαναγγέλλει διὰ μυρίων βασάνων τὴν ἔλευσίν του· ἀναβαίνομεν πλήρεις ἐλπίδων κατὰ τὴν νεότητα τὸ ἀνθοστόλιστον ἀπόκλιμα τοῦ ὄρους τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἅμα φθάσωμεν κατὰ τὴν ὥριμον ἡλικίαν εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ, ἐκτείνεται παγερὰ πρὸ τῶν ποδῶν μας ἡ ἄλλη κλιτὺς τοῦ ὄρους, ἡ κλιτὺς τοῦ γήρατος, καὶ ἐν τῷ βάθει αὐτῆς βλέπομεν τὸ σκοτεινὸν βάραθρον τοῦ μηδενὸς ὅπερ μᾶς προσμένει ἀναποφεύκτως. Κατὰ πᾶσαν στιγμὴν τῆς ζωῆς σπεύδομεν πρὸς τὸν θάνατον, καὶ οὐδὲν μόνιμον καὶ διαρκὲς ἀναχαιτίζει τὴν πρὸς αὐτὸν καταφοράν μας, οὐδεμία δὲ παρηγορία ἔρχεται νὰ μετριάσῃ τὴν πικρὰν συναίσθησιν τῆς ἀδυσωπήτου ταύτης καταδίκης. Πάντα τὰ ἀγαθὰ ὅσων δυνάμεθα ν' ἀπολαύσωμεν, ἔστω καὶ ὑπὲρ τὸ φειδωλὸν μέτρον καθ' ὃ διανέμονται, εἶναι πρόσκαιρα καὶ ἀβέβαια, καὶ πρὶν μὲν τὰ ἀπολαύσωμεν, φαίνονται ἡμῖν ἄξια πάσης προσπαθείας καὶ παντὸς ἀγῶνος, ἅμα δὲ τὰ ἐγγίσωμεν διὰ τῆς χειρός, διαλύονται ὡς πομφόλυ-

γες καὶ διαρρέουσι διὰ τῶν δακτύλων. Ἡ πρώτη φωνὴ τοῦ ἀνθρώπου ἅμα εἰσέρχεται εἰς τὸν κόσμον εἶναι κραυγὴ πόνου καὶ κλαυθμός· ἡ βρεφική του ἡλικία εἶναι ἀσυνείδητος, καὶ ὀλίγον διαφέρει τῆς ζωῆς τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων· ἅμα δὲ κατὰ τὴν νεότητα ἀρχίσῃ ἡ ἐνέργεια τοῦ λόγου, δύσκολον εἶναι νὰ μορφώσῃ ἀκριβεῖς περὶ τῶν πραγμάτων ἰδέας καὶ σχεδὸν πάντοτε ἀπατᾶται, ἁφαρπάζεται ὑπὸ τῶν ὀνείρων τῆς φαντασίας, συλλαμβάνει ἐλπίδας αἵτινες εἶναι προωρισμέναι νὰ ματαιωθῶσι μετ' ὀλίγον, κυριεύεται ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος καὶ τοῦ πάθους, ἐκτίθεται εἰς μυρίους κινδύνους, ὧν τὰς συνεπείας δὲν βλέπει, καὶ αἵτινες βασανίζουσιν ἐνίοτε ὅλην τὴν ζωήν του· ἅμα δὲ ὡριμάσῃ, ἡ πρώτη του σκέψις εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ ματαιότης τῶν σχεδίων ἃ συνέλαβε κατὰ τὴν νεότητα, καὶ οὐχ ἧττον νέα ἐπιχειρήματα σχεδιάζει καὶ νέα ἔργα προτίθεται, καθ' ἃ πολὺ σπανίως ἐπιτυγχάνει, καὶ ἡ ἀπογοήτευσις ἕνεκεν τοῦ παρελθόντος συνοδεύει τὴν εἴσοδον αὐτοῦ εἰς τὸ γῆρας· ἀλλὰ τότε δὲν ἔχει πλέον μέλλον, καὶ ἑκάστη ἡμέρα τὸν ὠθεῖ πρὸς τὸν θάνατον, καὶ τότε ἀποκαλύπτεται αὐτῷ μὲ ἀπελπιστικὴν ἐνάργειαν ὅλου τοῦ βίου ἡ ματαιότης, καὶ ἐ-

ρωτᾷ ἑαυτόν, διατί ἔζησε, διατί ἐγεννήθη καὶ διατί ἀποθνήσκει. Ἐὰν δὲ ὑποθέσωμεν καὶ τὸν εὐτυχέστερον βίον, διηνεκῆ εὐεξίαν τοῦ σώματος, προοδευτικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ πνεύματος, πολλὰς ἡδονὰς καὶ ὀλίγας λύπας, ὅπερ σπανιώτατον, καὶ πάλιν ἐρωτῶμεν πρὸς τί πάντα ταῦτα; τί ὠφελοῦσιν, ἀφ' οὗ παρέρχονται ἀνεπιστρεπτεί, καὶ πρὸς τί χρησιμεύει ἡ πληρεστέρα γνῶσις τῶν πραγμάτων ἣν διὰ μακρᾶς πείρας καὶ πολλῶν κόπων καὶ μόχθων ἀποκτῶμεν ἐν τέλει τῆς ζωῆς, ἀφ' οὗ καθ' ἣν στιγμὴν δυνάμεθα νὰ τὴν χρησιμοποιήσωμεν, ἡ ζωὴ ἐξαφανίζεται; Μάταια λοιπὸν τὰ πάντα, καὶ ἡ ζωὴ μένει αἴνιγμα ἄνευ λύσεως, διότι παύει ἅμα ἠδύνατο νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ. Ἡ νεότης, τὸ κάλλος, ὁ πλοῦτος, ἡ σοφία, ἡ δόξα, ὅλα τὰ ἀγαθὰ ἐφ' οἷς ἐπαιρόμεθα, καὶ αὐτὴ ἡ ἀρετή, δι' ἣν μᾶς λέγουσιν ὅτι ὀφείλομεν νὰ θυσιάσωμεν τὰ πάντα, ὅλα μάταια καὶ ἄνευ σκοποῦ. Καὶ ἡ ζωὴ αὕτη, ἐὰν ἄλλη δὲν ὑπάρχῃ, οὐ μόνον αἴνιγμα εἶναι ἀνεπίλυτον, ἀλλὰ καὶ ἀντίφασις οἰκτρὰ καὶ ἐμπαιγμὸς σκληρὸς καὶ πικρότατος, διότι ἡ ἔκβασις ἀντιφάσκει πρὸς τὴν προσδοκίαν, καὶ ἡ ἀθλία πραγματικότης ἀντίκειται πρὸς τὰς ἐφέσεις τοῦ νοὸς καὶ τῆς καρδίας. Τῳόντι ἐξ ὅ-

λων τῶν γνωστῶν ἡμῖν πλασμάτων μόνος ὁ ἄνθρωπος συλλαμβάνει τὸ ἄπειρον, καὶ δι' ὅλων τῶν δυνάμεών του τείνει πρὸς αὐτό. Ὁ λόγος του βαίνει γοργὸς πρὸς τὴν ἀλήθειαν, καὶ ὅσας μερικὰς ἀληθείας ἀνακαλύψῃ, ἠξεύρει ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτος καὶ ἄπειρος ἀλήθεια ἧς αἱ ἄλλαι πᾶσαι εἶναι μηδαμινὰ κλάσματα, ἅτινα δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσι, καὶ διὰ τοῦτο ἐργάζεται ἀδιακόπως, καὶ εἰς τὴν ζήτησιν τῆς ἀληθείας θυσιάζει τὸν πλοῦτον, τὴν ὑγίειαν καὶ αὐτὴν τὴν ζωήν· ἡ φαντασία του συλλαμβάνει τὸ ἰδανικόν, τὸ τέλειον τοῦ καλοῦ, καὶ ὅσα καλὰ ἀνακαλύψῃ ἐν τῇ φύσει ἢ δημιουργήσῃ διὰ τῆς τέχνης, δὲν τὴν ἱκανοποιοῦσιν· ἡ καρδία του ποθεῖ τὸ ἄκρον ἀγαθόν, τὴν πλήρη μακαριότητα, καὶ οὐδὲν ἀγαθὸν τοῦ κόσμου, οὐδεμία γηΐνη εὐδαιμονία τὴν ἱκανοποιεῖ. Τὰ κτήνη ἐκπληροῦσι τὸν προορισμόν των, μόνος ὁ ἄνθρωπος, ἂν καὶ διαγινώσκει σαφῶς καὶ συναισθάνεται βαθέως τὸν προορισμόν του, καὶ προσπαθεῖ νὰ ῥυθμίσῃ τὴν ζωήν του συμφώνως πρὸς αὐτόν, εἶναι καταδεδικασμένος νὰ ἐργάζηται, ν' ἀγωνίζηται ἀδιακόπως πρὸς ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ, καὶ οὐδέποτε νὰ ἐπιτυγχάνῃ. Δύναται ὁ ὀρθὸς λόγος ν' ἀνεχθῇ τοιαύτην τερατώδη ἀντίφασιν; Τὰ ἄψυχα σώ-

ματα διαρκοῦσιν ἐπὶ αἰῶνας ἀκαταλογίστους. Τίς δύναται ν' ἀριθμήσῃ τοὺς αἰῶνας τῆς ζωῆς τῶν ἀστέρων; καὶ αὐτὴ ἡ μικρὰ μικροτάτη σφαῖρα ἐφ' ἧς εὑρισκόμεθα, ζῇ καὶ ἀνακαινίζεται ἀδιακόπως, οὐδὲν ἀποβάλλει καὶ τῶν ἐλαχίστων μορίων της, οὐδεμίαν τῶν δυνάμεών της, μεταμορφοῦται, ἀλλὰ διαμένει, μόνος ὁ ἄνθρωπος διαλάμπει ὡς σπινθὴρ ἐπ' αὐτῆς μίαν μόνην στιγμὴν καὶ σβέννυται. Τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἡ ἀνθρωπότης, κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς ζωὴν προοδεύει τοὐλάχιστον, καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τελειοποιεῖται, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ θέσῃ ὅρια εἰς τὴν πρόοδον ταύτην· διατί ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος, δι' οὗ καὶ μόνου γίνεται οὐχ ἧττον ἡ πρόοδος αὕτη, μόλις κινηθῇ, ἐπιστρέφει εἰς τὸ μηδέν; τί εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ ἀπέναντι τῆς διαρκείας τῆς γῆς καὶ τοῦ στερεώματος, ἀλλ' ἀπέναντι τῆς ἱστορικῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ γένους εἰς ὃ ἀνήκει; Μία μόνη στιγμή. Ζῇ ὀλίγα ἔτη, καὶ ἐνίοτε ὀλίγους μῆνας, ὀλίγας ἡμέρας, ὀλίγας ὥρας· τὸ τέταρτον τῶν ἀνθρώπων ἀποθνήσκει πρὸ τοῦ ἑβδόμου ἔτους, τὸ ἥμισυ δὲν ὑπερβαίνει τὸ δέκατον ἕβδομον, καὶ ὁ μέσος ὅρος τῆς ζωῆς εἶναι τριάκοντα τριῶν ἐτῶν, ἐὰν δὲ ἀφαιρεθῇ ἀπ' αὐτῶν ἡ βρεφικὴ ἡλικία, τὸ ἀναί-

σθητον γῆρας, καὶ ὁ κτηνώδης ὕπνος, καὶ αἱ νόσοι καὶ αἱ ἄλλαι ἐκλείψεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, οὔτε τὸ ἥμισυ τῶν τριάκοντα τριῶν ἐτῶν ὑπολείπεται. Τί εἶναι οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι παραβαλλόμενοι πρὸς τὰ ἑκατομμύρια αἰώνων τῆς ἱστορίας τοῦ παντός; Ὁ βασιλεὺς τῆς κτίσεως, τὸ προσφιλέστατον πλάσμα τῷ δημιουργῷ τῶν ἁπάντων εἶναι τὸ ἀσθενέστερον, τὸ ἀθλιώτερον, τὸ δυστυχέστερον τῶν ζῴων, καὶ αὐτὴ ἡ λάμψις τοῦ λόγου ἥτις ὡς ἀστραπὴ τὸν φωτίζει, καταδεικνύει μόνον τὸ σκότος τοῦ μηδενὸς ἐξ οὗ ἦλθε καὶ εἰς ὃ ἐπιστρέφει. Νοεῖς, φίλε μου, εἰς ποῖον λαβύρινθον ἀντιφάσεων, ἀδικιῶν καὶ παραλογισμῶν περιπλεκόμεθα, ἅμα ἀποβάλωμεν τὴν ἰδέαν τῆς ἀθανασίας; Πάντα τὰ αἰσθήματα καὶ νοήματα, πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἐξανίστανται κατὰ τῆς ἰδέας τῆς μηδενίσεως τοῦ ἡμετέρου ὄντος. Καὶ πάντες οἱ λαοὶ συνησθάνθησαν τὴν μεγάλην ταύτην ἀλήθειαν· ὅτι ἀφ' οὗ ἡ ἠθικὴ τάξις δὲν συμπληροῦται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, διότι οὔτε ἡ ἀρετὴ λαμβάνει τὴν ὀφειλομένην αὐτῇ ἀμοιβήν, οὔτε ἡ κακία τὴν δικαίαν αὐτῆς τιμωρίαν, οὔτε ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐντελῶς πραγματοποιεῖται, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἄλλη ζωὴ ἐν ᾗ τελεῖται ἡ δικαίωσις τοῦ ἀνθρώ-

που καὶ ἡ συμπλήρωσις τῆς ἠθικῆς τάξεως. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην θέλεις εὕρει ἐκφραζομένην διὰ τῶν θρησκευμάτων ὅλων τῶν λαῶν ἅμα ἐξελθόντων τῆς κτηνώδους καταστάσεως καὶ ὁπωσοῦν ἐκπολιτισθέντων, καὶ θέλεις ἴδει αὐτὴν διατυπουμένην ἐν τοῖς δόγμασι καὶ ταῖς τελεταῖς αὐτῶν. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην πρεσβεύουσιν οἱ πλεῖστοι καὶ οἱ σοφώτεροι τῶν ἐπιστημόνων πάσης ἐποχῆς, ὡς σοι ὑπεδείκνυον ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν ἐπιστολῶν μου, καὶ οἱ διασημότεροι τῶν φιλοσόφων· καὶ αὐτὸς ὁ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐγείρας, οὕτως εἰπεῖν, τὴν ἀκρόπολιν τοῦ σκεπτισμοῦ διὰ τῆς κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου, ὁ περικλεὴς Κάντιος, ἀνεῦρεν ἐν τῷ πρακτικῷ λόγῳ τὴν πίστιν εἰς τὴν πνευματικὴν ἡμῶν φύσιν, εἰς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ἀπόλυτον αὐτοῦ δικαιοσύνην, καὶ εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ ἐν μελλούσῃ ζωῇ, καθ' ἣν δικαιοῦται ὁ ἄνθρωπος, καὶ πληροῦται ὁ ἠθικὸς νόμος. Καὶ ὁ συλλογισμός του ἦτο ἁπλούστατος. Ἐὰν ἔχομεν, ἔλεγε, τὴν συναίσθησιν τοῦ ἠθικοῦ καθήκοντος, τὸ καθῆκον ὑποθέτει τὸν νόμον, καὶ ὁ νόμος ἀπαιτεῖ νομοθέτην, καὶ ἐὰν ὁ νόμος δὲν ἐκτελεῖται καθ' ὁλοκληρίαν ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ, ἄρα ἡ ἐκτέλεσις αὐτοῦ συμπληροῦται ἐν ἄλλῃ, ἄρα ἔ-

χομεν ψυχὴν ἐλευθέραν καὶ ἔλλογον πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος, καὶ ἡ ψυχὴ αὕτη εἶναι ἀθάνατος.

Ἀλλ' ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ὥς σοι εἶπον, ἀπορρέει κατὰ λογικὴν ἀνάγκην ἐκ τῆς περὶ τῆς φύσεως αὐτῆς θεωρίας. Τῳόντι θάνατος καὶ πνεῦμα εἶναι δύο ὅροι ἀντιφατικοὶ καὶ ἀσυμβίβαστοι. Τί εἶναι θάνατος; ἀποσύνθεσις τῆς ὕλης καὶ μεταμόρφωσις. Ἡ ἐπιστήμη ὥρισε τὰς οὐσίας ἐξ ὧν συνίσταται ἡ ὕλη τοῦ σώματος, καὶ ὁ θάνατος εἶναι ἡ ἀποσύνθεσις τῶν οὐσιῶν τούτων, καὶ ἡ μετάβασις αὐτῶν εἰς τὴν σύστασιν ἄλλων σωμάτων καὶ ἄλλων ὀργανισμῶν. Τί κοινὸν μεταξὺ τῶν ἐργασιῶν τούτων καὶ τῆς φύσεως τοῦ πνεύματος; Οὐ μόνον οὐδὲν κοινόν, ἀλλ' ἐναντιότης ἀσυμβίβαστος. Ὁ πρῶτος χαρακτὴρ τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι πραγματικὴ καὶ ἀδιαίρετος ἑνότης οὐδαμοῦ ἄλλοθι ὑπάρχουσα ἢ ἐν τῷ πνεύματι; Τοιαύτη ἑνότης δὲν ἐπιδέχεται ἀποσύνθεσιν, διότι οὔτε διὰ τῆς φαντασίας δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ποικίλας οὐσίας συνιστώσας αὐτήν. Δεύτερος χαρακτὴρ τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἐν χρόνῳ παράτασις τῆς ἑνότητος, ἤτοι ἡ ταυτότης, καὶ δὲν ἀποκλείει καὶ αὕτη πᾶσαν σύνθεσιν ποικίλων οὐσιῶν καὶ πᾶσαν ἀποσύνθεσιν; Ἡ δὲ αὐτενέρ-

γεια, ἤτοι ἡ ἐλευθερία τῆς ψυχῆς, ὁ τρίτος αὐτῆς χαρακτήρ, οὐ μόνον δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀναγκαίαν σύνθεσιν καὶ ἀποσύνθεσιν τῆς ὕλης, ἀλλὰ νικᾷ τὴν ἀνάγκην, καὶ καταστρέφει τὸν ὀργανισμόν, ὅταν θέλῃ. Ἆρα θάνατος τοῦ πνεύματος εἶναι πρᾶγμα ἀκατανόητον, διότι εἶναι πρᾶγμα ἀδύνατον, καὶ ἐὰν θέλωμεν ἐξ ἅπαντος καὶ τὸ πνεῦμα νὰ εἶναι θνητόν, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἕτερον εἶδος θανάτου, οὔτινος οὔτε παράδειγμα ἔχομεν οὔτε ἰδέαν, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ μηδένισιν τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ τότε πρέπει νὰ εὕρωμεν τῆς ὑποτιθεμένης ταύτης ἀποφάσεως τοῦ Θεοῦ τὸν ἀποχρῶντα λόγον, καὶ οὐ μόνον τοιοῦτος λόγος δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ πάντα ὅσα γνωρίζομεν περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀποδεικνύουσι τὸ ἐναντίον.—Πάντα ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι τείνουσι πρὸς τὴν ἀθανασίαν, καὶ ἐὰν μὲν νοῇ τὴν τάσιν ταύτην ὁ ἄνθρωπος καὶ τὴν ἀκολουθῇ, δύναται καὶ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ν' ἀπολαύῃ τῆς ἐφικτῆς αὐτῷ εὐδαιμονίας, καὶ ν' ἀσφαλίσῃ ἑαυτῷ τὴν μέλλουσαν μακαριότητα· ἐὰν δὲ παρανοῇ τὸν ἀθάνατον προορισμόν του, καὶ προσκολλᾶται εἰς τὰ ψευδῆ καὶ στιγμιαῖα ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου, κακοδαιμονεῖ ἐξ ἀνάγκης, διότι ταῦτα δὲν δύνανται νὰ κορέσωσι τὴν δίψαν τοῦ

ἀπείρου ἀγαθοῦ ὑφ' ἧς βασανίζεται. Ἡ δυστυχία δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἀντινομία μεταξὺ ὧν ἔχομεν, καὶ ὧν δεόμεθα καὶ ἐπιθυμοῦμεν, καὶ πρὸς ἃ ἐκ φύσεως φερόμεθα. Πῶς δὲ πάντα ἐν ἡμῖν τείνουσι πρὸς τὴν ἀθανασίαν εἶναι ἄρα ἀνάγκη ἐκ νέου νά σοι ἀποδείξω; Ἀρκεῖ πρὸς τοῦτο ν' ἀνακαλέσῃς εἰς τὴν μνήμην ὅσα σοὶ εἶπον περὶ τοῦ τετάρτου προσόντος τῆς ψυχῆς, ὅπερ εἶναι ἡ ἔλλογος νόησις, καὶ ἐξ οὗ πᾶσα ἐπιστήμη καὶ πᾶσα τέχνη. Ἡ διὰ τῆς ἐπιστήμης ζήτησις τῆς ἀληθείας εἶναι προφανῶς τάσις πρὸς τὸ ἄπειρον, διότι σὲ παρακαλῶ νά μοι εἴπῃς πότε θέλει παύσει ἡ ζήτησις αὕτη, καὶ πότε ὁ ἄνθρωπος θέλει εἴπει· αἱ ἀλήθειαι· ἃς μέχρι τοῦδε ἀνεκάλυψα μοὶ ἀρκοῦσι, καὶ ἄλλας δὲν θέλω, δὲν ἐπιθυμῶ. Δὲν εἶναι ἀπ' ἐναντίας βέβαιον ὅτι ὅσῳ μακρότερον προβῇ εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας, καὶ ὅσῳ μᾶλλον εὐδοκιμήσῃ κατ' αὐτήν, τοσούτῳ μᾶλλον θέλει ἐξαφθῇ ἡ ὄρεξις τοῦ εἰδέναι, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον θέλει ἀγωνισθῇ διὰ τὴν κατάκτησιν πληρεστέρας γνώσεως καὶ τελειοτέρας ἐπιστήμης; τοῦτο δὲν εἶναι τὸ ἐλατήριον πάσης νοητικῆς προόδου, ἢ ποῖον ἕτερον; καὶ τίς ἐφαντάσθη ποτὲ νὰ θέσῃ ὅρια εἰς τὴν πρόοδον ταύτην; Τείνει λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸ ἄπειρον διὰ τοῦ ἐπι-

στημονικοῦ λόγου ζητῶν τὸ ἀληθές· ἀλλ' οὐχ ἧττον τείνει διὰ τῆς ἐλλόγου φαντασίας συναισθανόμενος καὶ ποιῶν τὸ καλόν. Ὁ ἔρως τοῦ καλοῦ δὲν εἶναι ὁ ἔρως τοῦ δεῖνα ἢ δεῖνα καλοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἀπείρου καλοῦ, καί, ὡς ἡ ὄρεξις τῆς μαθήσεως, εἶναι ἀκόρεστος. Τοῦτο εἶναι τὸ μυστήριον τῆς καλλιτεχνικῆς ἐμπνεύσεως, τῆς *θείας μανίας*, κατὰ Πλάτωνα, ὑφ' ἧς κυριεύονται καὶ κατέχονται οἱ μεγάλοι ποιηταὶ καὶ καλλιτέχναι, οὗτος εἶναι ὁ λόγος καὶ ἡ ἀληθὴς σημασία τοῦ *ἐνθουσιασμοῦ*, ὑφ' οὗ ἁφαρπάζονται οἱ θεώμενοι τὰ καλὰ ἔργα τῆς τέχνης, καὶ διὰ τοῦτο ἡ καλλιτεχνία συναρμόζεται μετὰ τῆς θρησκείας, καὶ ἐνδοτάτην σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν εὐσέβειαν. Τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ καλὸν συνενοῦνται ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ δι' αὐτοῦ πραγματοποιοῦνται. Ὁ ἐνάρετος βίος εἶναι καὶ πραγματοποίησις μεγάλης ἀληθείας, καὶ ποίησις καλλίστου ἔργου. Πολλὰ θέλγητρα ἔχουσι τὰ κάλλη τῆς φύσεως, τὰ κάλλη τοῦ σώματος, ἀλλὰ πολὺ ἀνώτερα εἶναι τὰ θέλγητρα τῆς ὑψηλῆς διανοίας καὶ τῆς ἀγαθῆς καρδίας, καὶ ὅταν ἡ σοφία καὶ ἡ ἀρετὴ συνενωθῶσιν ἐν μιᾷ μόνῃ καὶ θείᾳ τωόντι ἁρμονίᾳ τὰ θέλγητρα αὐτῆς εἶναι ἀνίκητα. Αἱ τρεῖς αὗται τάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος πρὸς τὸ ἄπειρον ἀληθὲς

καὶ καλὸν καὶ ἀγαθόν, ἀνάγονται εἰς μίαν μόνην, τὴν πρὸς τὸν Θεὸν τάσιν. Τοιοῦτος εἶναι ὁ ἄνθρωπος, οἷον ἔπλασεν αὐτὸν ὁ Θεός. Καὶ ἡ τάσις αὕτη εἶναι τοσοῦτον ἀνίκητος, καὶ τοσοῦτον κυριευόμεθα ὑπ' αὐτῆς, ὥστε καὶ ὅτε παραγνωρίζομεν τὸν ἀληθῆ ἡμῶν προορισμόν, καὶ τρεπόμεθα πρὸς σκοποὺς κατωτέρους καὶ πρὸς ἀντικείμενα ἀνάξια τῆς ἡμετέρας ἀφοσιώσεως, ἀνυψοῦμεν καὶ αὐτὰ εἰς τὸ ἄπειρον, καὶ τρόπον τινὰ τὰ θεοποιοῦμεν. Ὁ ἐμπαθὴς θεοποιεῖ τὸ ἀντικείμενον τοῦ πάθους του, καὶ θέλει ἄπειρον τὴν ἀπόλαυσίν του, ὁ ἐγωϊστὴς θεοποιεῖ ἑαυτόν, καὶ ἄπειρον θέλει τὴν ὑπεροχήν του. Ἐπαλήθευσον, ὅσον θέλεις καὶ ὅπως θέλεις, τὰς θεωρίας ταύτας, καὶ θέλεις ἴδει ὅτι ὁ ἄνθρωπος, εἴτε βαδίζων τὴν εὐθεῖαν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν ἀρετὴν εἴτε παρεκτρεπόμενος αὐτῆς, ἓν μόνον ἐπιθυμεῖ καὶ ἐπιδιώκει, τὸ ἄπειρον, εἴτε τὸ ὑπ' αὐτοῦ ὑποτιθέμενον, εἴτε τὸ ἀληθὲς ὅπερ εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός.—Τώρα, ἐρωτῶ σε, φίλτατέ μοι, δύνασαι ποτὲ νὰ πιστεύσῃς ὅτι ὁ Θεός, ὅστις ἐνέβαλε καὶ τρόπον τινὰ διὰ τῆς ἰδίας χειρὸς ἐνεχάραξεν εἰς τὸν νοῦν, εἰς τὴν καρδίαν, εἰς τοὺς ἐνδοτάτους μυχοὺς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου τὴν πρὸς αὐτὸν τάσιν αὐτοῦ, ὅτε ἐξέρχεται τοῦ κόσμου τούτου, τὸν ἀποκρούει καὶ τὸν μηδενίζει;

Ὄχι, φίλε μου, τοῦτο δὲν γίνεται, δὲν δύναται νὰ γίνῃ, διότι εἶναι ἀντιφατικὸν καὶ παράλογον, καὶ ἑπομένως ἀδύνατον. Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς εἶναι ἀλήθεια, καὶ ἔχει τὴν αὐτὴν βεβαιότητα ἣν πᾶσαι αἱ περὶ ψυχῆς ἀλήθειαι ἃς σοὶ ἀπέδειξα μέχρι τοῦδε, διότι συνδέεται μετ' αὐτῶν δι' ἀρρήκτου λογικῆς ἀλύσεως ἣν οὐδεμία προσπάθεια τοῦ σκεπτισμοῦ ἰσχύει νὰ διασπάσῃ. Καθὼς δὲ ἄνευ τῆς βεβαιότητος τῆς ἀθανασίας ἡ ζωὴ ἀποβάλλει πᾶσαν ἀξίαν, ὥς σοι ἔλεγον ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιστολῆς μου, οὕτω μετ' αὐτῆς ἀναλαμβάνει τὴν ἀληθῆ αὐτῆς ἀξίαν, διότι ἀποκαλύπτεται ἡ πραγματικὴ αὐτῆς σημασία, καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἡμετέρου προορισμοῦ. Ἀξίζει τωόντι νὰ ζῶμεν, ἀξίζει ν' ἀγωνιζώμεθα πρὸς ἡμετέραν τελειοποίησιν, νὰ φωτιζόμεθα ὅσῳ τὸ δυνατὸν περισσότερον, νὰ ῥυθμίζωμεν πάντοτε τὴν ζωήν μας συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, νὰ ὑπομένωμεν ἀγογγύστως τὰ δεινὰ τῆς ζωῆς, τὰς ἀδικίας τῶν ἀνθρώπων, τὰς περιπετείας τοῦ κόσμου καὶ τὰ ἐν αὐτῷ παντοῖα δυστυχήματα, καὶ τὰ μὲν ἀγαθὰ ν' ἀποδεχώμεθα μετ' εὐγνωμοσύνης μὴ ἐπαιρόμενοι ἐπ' αὐτοῖς, τὰ δὲ κακὰ νὰ θεωρῶμεν ὡς δοκιμασίαν, καὶ νὰ μετατρέπωμεν εἰς μέσα ἠθικῆς τελειοποιήσεως. Καὶ

οὐ μόνον ἡ ἀτομικὴ ἡμῶν ζωὴ ἀναλαμβάνει τοιουτοτρόπως τὴν φυσικὴν αὐτῆς ἀξιοπρέπειαν, ἀλλὰ καὶ ἡ ζωὴ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων γίνεται πολυτιμοτέρα πρὸς ἡμᾶς καὶ σεβαστοτέρα, ἅμα ἠξεύρομεν ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ὅσῳ ἀτελὴς καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀνάπτυξίς του καὶ ταπεινὴ ἡ κοινωνικὴ θέσις του, εἶναι πνεῦμα ἀθάνατον, τέκνον τοῦ αὐτοῦ πατρὸς συνδεόμενον πρὸς ἡμᾶς διὰ τῶν γλυκυτάτων δεσμῶν τῆς πνευματικῆς ἀδελφότητος.— Ἰδοὺ λοιπόν, φίλε μου, πῶς διὰ τῆς θεωρίας τῆς ἀθανασίας καὶ ἡ περὶ ψυχῆς καὶ ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία συμπληροῦνται, καὶ τίθεται ἡ κορωνὶς εἰς τὸ πνευματικὸν οἰκοδόμημα οὗ προσεπάθησα νά σοι διαγράψω τὸ σχέδιον καὶ τὸν ῥυθμόν. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο μένει ἀτελὲς μέχρις οὗ εὕρομεν τὸ κατακόρυφον σημεῖον, ἔνθα αἱ κυριώτεραι γραμμαὶ αὐτοῦ συνάπτονται ἐν τῇ ἀψίδι δι' ἧς ἐπιστέφεται· αἱ δὲ δευτερεύουσαι γραμμαί, αἵτινες εἶναι αἱ ἠθικοπολιτικαὶ θεωρίαι, συναρμόζονται μετὰ τῶν κυριωτέρων καὶ συνανυψοῦνται, καὶ πᾶσαι ὁμοῦ εἶναι τόσῳ ἀδιαρρήκτως συγκεκολλημέναι διὰ τῆς σφύρας τοῦ λόγου, ὥστε τὸ οἰκοδόμημα μετέχει τῆς αἰωνιότητος αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Οὐδέποτε λοιπὸν θέλει ἰσχύσει κατ' αὐτοῦ ὁ σκεπτισμὸς ἢ ἡ σοφιστεία τῶν ἀρνουμένων καὶ

τὴν ψυχὴν καὶ τὸν Θεὸν καὶ τὸν νόμον δι' οὗ ἐκ Θεοῦ ἐρχόμεθα καὶ εἰς Θεὸν ἐπιστρέφομεν. Ἐὰν ὁ πνευματικὸς οὗτος κόσμος εἶναι ὄνειρον, οὔτε ἄνθρωπος ὑπάρχει, οὔτε Θεός, ἀλλὰ ὕλη κινουμένη ἀδιακόπως ἄνευ πρώτου αἰτίου καὶ τελικοῦ σκοποῦ, μεταμορφουμένη κατὰ πᾶσαν στιγμήν, συνθέτουσα καὶ ἀποσυνθέτουσα ὀργανισμοὺς κενοὺς πνεύματος, ἄνευ πραγματικῆς ἑνότητος, ἄνευ ἐλευθερίας, ἄνευ λόγου, καὶ εἷς τῶν προσκαίρων τούτων ὀργανισμῶν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ὅστις καὶ αὐτὸς κινεῖται κατ' ἀνάγκην, καὶ αἰσθάνεται, καὶ ζῇ μίαν στιγμὴν συνδυάζων κατ' ἀνάγκην τὰς αἰσθήσεις του καὶ νοῶν ὅτι ἔρχεται ἐκ τοῦ μηδενός, καὶ ἐπιστρέφει εἰς τὸ μηδέν. Παράβαλε τὰς πνευματικὰς θεωρίας, ὅσας ηὐτύχησα νά σοι ἀναπτύξω, καὶ ἐλπίζω ὅτι ἤδη ἀποδέχεσαι, μὲ τὰς διδασκαλίας τῶν ὑλιστῶν, καὶ τώρα δύνασαι μόνος σου ν' ἀποφασίσῃς ἐὰν αἱ πρῶται ἢ αἱ δεύτεραι ἐξηγοῦσι τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον, καὶ ποῦ κεῖται ἡ ἀλήθεια.

Ι'

Εὐγενίου πρὸς Φιλόθεον.

Τὰς πέντε ἐπιστολάς σου, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, ἀνέγνων καὶ μετὰ πολλῆς προσοχῆς ἐμελέτησα,

καὶ τοσούτῳ συνδεδεμένας εὗρον ἐν αὐταῖς τὰς ἀποδείξεις, ὥστε τὸ πνεῦμά μου δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνθέξῃ, καὶ παρεδόθην εἰς αὐτὰς ὡς αἰχμάλωτος τῆς ἀληθείας. Καὶ τῳόντι, δὲν δύναμαι ν' ἀρνηθῶ τὴν ἐν τῷ λόγῳ ἀρχὴν τῆς αἰτιότητος, καὶ τὴν ἐν αὐτῇ περιεχομένην ἔννοιαν ἑνὸς μόνου καὶ πρώτου καὶ ἀπείρου αἰτίου, καὶ ἅμα τοιοῦτον αἴτιον ὑπάρχει, πρέπει νὰ εἶναι παντοδύναμον, πάνσοφον καὶ πανάγαθον, καὶ ὡς ἐκ τούτου πρόσωπον τέλειον καὶ ἅγιον, ἐν ᾧ καὶ ἐξ οὗ πᾶσα δύναμις καὶ ἀλήθεια καὶ καλλονὴ καὶ ἀγαθότης. Ὡς τοιοῦτον, ἀναντιρρήτως δὲν θέλει καὶ δὲν ποιεῖ εἰμὴ τὸ ἀγαθόν. Ἆρα καὶ τὸ τυχὸν ὑπάρχον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ κακὸν δὲν χρησιμεύει, ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς πανσόφου καὶ παναγάθου αὐτοῦ προνοίας, ἢ ὡς ὅρος καὶ μέσον μείζονος ἀγαθοῦ. Παραδέχομαι ἐπίσης ὡς ἀποδεδειγμένην τὴν ἀθανασίαν τοῦ πνεύματος, διότι καὶ αὕτη προκύπτει ὡς λογικὸν πόρισμα τῆς περὶ ψυχῆς καὶ περὶ Θεοῦ θεωρίας. Ὁποίαν δέ σοι ὀφείλω εὐγνωμοσύνην ὅτι μετὰ τοσαύτης ὑπομονῆς εἰσήγαγες εἰς τὸ πνεῦμά μου τὰς σωτηρίους ταύτας πεποιθήσεις ἃς θὰ ἔχω τοῦ λοιποῦ ὡς πολύτιμον θησαυρὸν ἐντὸς τῆς ψυχῆς μου. Ἔχω ὅμως εἰσέτι ἀνάγκην τῆς πατρικῆς ἀρωγῆς σου,

διότι μοὶ ἀπομένουσιν ὀλίγαι τινὲς ἀπορίαι, οὐχὶ πλέον περὶ τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τελειότητος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ περὶ τῶν μεταξὺ αὐτῶν σχέσεων, καί σοι ὑποβάλλω τὰς ἀπορίας ταύτας ἐν πάσῃ εἰλικρινείᾳ καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι καὶ ταύτας θέλεις μοι διαλύσει· εἶναι δὲ τὰ τελευταῖα νέφη ἅτινα ὡς μέλανα σημεῖα στίζουσι τὸν ἐν τῇ διανοίᾳ μου ἀνατέλλοντα ἥλιον τῆς ἀληθείας καὶ τῆς πίστεως.

Τὸ πρῶτον συμπέρασμα ὅπερ ἐξάγω ἐξ ὅσων μοι ἀπέδειξας μέχρι τοῦδε εἶναι ἡ μηδαμινότης τοῦ παρόντος βίου. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος εἶναι πνεῦμα ἀθάνατον προωρισμένον εἰς ἀτελεύτητον μακαριότητα, διατί νὰ βασανίζεται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ πρὸς ἀπολαβὴν ψευδῶν καὶ προσκαίρων ἀγαθῶν, ἀφ' οὗ ἄπειρον καὶ τέλειον ἀγαθὸν ἐν ἄλλῃ ζωῇ τὸν περιμένει; διατί ὁ ἀγὼν καὶ ἡ πάλη τῆς παρούσης ζωῆς, ἐὰν πάντα ἐν αὐτῇ εἶναι ἀνάξια καὶ τῆς ἐλαχίστης προσπαθείας; Εἶχεν ἄρα δίκαιον ὁ Πλάτων λέγων ὅτι ὅλη ἡ ζωὴ πρέπει νὰ εἶναι μελέτη θανάτου, καὶ ὅτι ἡ μελέτη αὕτη εἶναι ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία. Καὶ ἐὰν ὁ Θεὸς ἔδωκεν ἡμῖν ἐλευθερίαν καὶ λόγον, διατί νὰ μὴ μεταχειρισθῶμεν τὴν ἐλευθερίαν πρὸς ἐπίσπευσιν

τῆς ἀπαλλαγῆς ἡμῶν ἀπὸ τοῦ κόσμου τούτου καὶ ταχυτέραν πραγματοποίησιν τοῦ ἀληθοῦς ἡμῶν προορισμοῦ ἐν τῷ ἄλλῳ, ὅστις εἶναι αὐτὴ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ; Ἔχουσι λοιπὸν δίκαιον καὶ οἱ σημερινοὶ ἀπαισιόδοξοι, οἵτινες ἀνακαλύψαντες ὅτι πάντα ἔχουσι κακῶς ἐν τῷ κόσμῳ, συμβουλεύουσι τὴν ἀνθρωπότητα νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν καταστροφήν της. Μελέτη θανάτου, προσδοκία θανάτου, ἐπίσπευσις θανάτου, τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἔργον καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς μας, καὶ τοῦτο πρέπει νὰ ζητῶμεν παρὰ Θεοῦ δι' ἀτελευτήτων δεήσεων. Ἀλλ' ἀκούει ἄρα ὁ Θεὸς τὰς δεήσεις μας, καὶ συγκατανεύει εἰς αὐτάς; Καὶ τοῦτο, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, μὲ ταράττει ἐπίσης καί με ἀνησυχεῖ. Μοὶ εἶπες ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποδίδωμεν εἰς τὸν Θεὸν ἀνθρωπίνην μορφὴν καὶ ἀνθρώπινα στοιχεῖα, ἀλλ' εἶναι τοῦτο δυνατόν; Βεβαίως ὁ Θεὸς εἶναι πνεῦμα, καὶ οὐδὲν ὑλικὸν ἐν αὐτῷ. Ἀλλὰ καὶ πνευματικῶς θεωρούμενος, καὶ πνευματικῶς ἐνεργῶν, δὲν ἐνεργεῖ ὡς ἄνθρωπος ὅτε εἰσακούει ἢ δὲν εἰσακούει τὰς δεήσεις μας; ἄρα θέλει μετὰ τὴν δέησιν ὅ,τι δὲν ἤθελε πρίν, ἄρα δὲν εἶναι ἀναλλοίωτος, καὶ ἑπομένως δὲν εἶναι τέλειος, μεταβάλλεται ὡς ἡμεῖς, σκέπτεται, σταθμίζει τοὺς ὑπὲρ καὶ κατὰ λόγους καὶ

ἀποφασίζει· δικαία εἶναι ἡ ἀπόφασίς του, δὲν ἀμφιβάλλω, ἀλλ' εἶναι ἀπόφασις. Ἔχει, καθὸ αἴτιον πρῶτον, δύναμιν ἄπειρον, τοῦτο εἶναι ἀναντίρρητον, καὶ ἐπειδὴ ἐν τῷ αἰτιατῷ ὑπάρχει λόγος, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ εἶναι ἄπειρος ὡς ἡ δύναμίς του, καὶ ἐκ τῶν δύο τούτων προσόντων παραδέχομαι ἐπίσης ὅτι κατὰ λογικὴν ἀνάγκην προκύπτει καὶ τὸ τρίτον· ἡ ἄπειρος ἀγαθότης. Ἀλλὰ δύναμιν, λόγον καὶ ἠθικότητα ἔχει καὶ ὁ ἄνθρωπος, διότι καὶ βούλεται, καὶ συλλογίζεται καὶ ἐνεργεῖ, καὶ πῶς πάντα ταῦτα γίνονται ὑφ' ἡμῶν τὸ νοῶ, διότι ἔχομεν συνείδησιν αὐτῶν, ἀλλὰ πῶς γίνονται παρὰ Θεῷ; μήπως γίνονται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον; μήπως ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, οἵαν παρέχει ἡμῖν ὁ λόγος, εἶναι ἰδανίκευσις τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρώπου, ἰδανίκευσις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως; καὶ τότε τί ἕτερον εἶναι ὁ Θεὸς ἢ ἰδανικὸν πλάσμα τῆς διανοίας μας; Ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, τοῦτο δοξάζουσι καί τινες τῶν συγχρόνων φιλοσόφων, διότι πολλαχοῦ ἀνέγνων ὅτι συσταίνουσι τὴν λατρείαν τοῦ ἰδανικοῦ καὶ τὸν πρὸς αὐτὸ σύμφωνον βίον· ἀλλὰ τοῦτο καταστρέφει ἄρδην πᾶσαν πραγματικότητα τοῦ Θεοῦ καὶ πᾶσαν πρὸς αὐτὸν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου, διότι τότε ὁ ἄνθρωπος λατρεύει

τὴν ἰδέαν του δηλαδὴ ἑαυτόν. Δέν σοι φαίνεται ὅτι καὶ αἱ ἐνστάσεις αὗται ἔχουσιν ἀξίαν τινά, καὶ χρήζουσιν ἀπαντήσεως; Ἐὰν καὶ ταύτας λύσῃς, ἀγαθέ μοι διδάσκαλε, θὰ ἐπιθέσῃς τὴν κορωνίδα εἰς τὸ ἔργον σου, καὶ θὰ σώσῃς τὴν κινδυνεύουσαν ψυχήν μου.

ΙΑ'.

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἀνέγνων μετὰ ζωηρᾶς χαρᾶς τὴν ἐπιστολήν σου, καὶ δοξάζω τὸν Θεὸν ὅτι ἠξίωσέ με νά σοι μεταδώσω τὴν εἰς αὐτὸν πίστιν. Θέλει ἔλθει καιρὸς ὅτε καὶ σύ, ἀγαπητέ μοι, θέλεις συναισθανθῇ ὅτι ἡ πίστις αὕτη εἶναι τῳόντι πολύτιμος θησαυρὸς γλυκυτάτων παρηγοριῶν καὶ ἀθανάτων ἐλπίδων. Ἠξεύρεις ἤδη ὅτι οὐ μόνον ὑπάρχει πρῶτον αἴτιον, πηγὴ τοῦ ὄντος, ἀλλ' ὅτι τὸ αἴτιον τοῦτο δὲν εἶναι ἄγνωστος δύναμις παράγουσα καὶ συγκρατοῦσα τὸ πᾶν, ἀλλὰ πρόσωπον τέλειον καὶ ἁγιώτατον, ποιῆσαν τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον διὰ τὴν ἄπειρον αὐτοῦ ἀγαθότητα. Ἠξεύρεις ὅτι ἔχων ἄπειρον δύναμιν καὶ σοφίαν, ὁ Θεὸς εἶναι παντεπόπτης, πανταχοῦ παρὼν καὶ πανταχοῦ ἐνεργῶν, τὰ πάντα ἐπιστάμενος καὶ τὰ

πάντα ὁρῶν· οὐδὲν τὸν διαφεύγει, τὸ ἐλάχιστον τῶν διανοημάτων σου καὶ ἡ ἐλαχίστη τῶν βουλῶν σου τελοῦνται ὑπὸ τὸ ὄμμα αὐτοῦ· εἶναι ἐν τῷ πνεύματί σου οὐ μόνον διὰ τῆς ἐννοίας του, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς διηνεκοῦς καὶ ἀλανθάστου μαρτυρίας του, εἶναι ἐν τῇ καρδίᾳ σου, καὶ διὰ τῆς φωνῆς τῆς συνειδήσεως σὲ ἐπιδοκιμάζει ἢ ἐλέγχει κατὰ τὰ ἔργα σου, σὲ παρακολουθεῖ κατὰ πᾶσαν στιγμὴν τῆς ζωῆς σου, καὶ μετὰ θάνατον σὲ βραβεύει ἢ τιμωρεῖ κατὰ τὴν ἀξίαν σου. Δύνασαι ν' ἀμφιβάλῃς ὅτι ὁ Θεὸς ὅστις ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν τὴν δικαιοσύνην, δὲν θέλει εἶναι δίκαιος πρὸς ἡμᾶς; Ἡ ἀπόλυτος δικαιοσύνη δὲν περιλαμβάνεται ἐν τῇ ἀπείρῳ αὐτοῦ ἀγαθότητι; Ὄχι, φίλτατέ μοι, ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἓν ἰδανικὸν ἄνευ πραγματικῆς ὑπάρξεως, οὔτε ἡ ἰδανίκευσις τοῦ ἀνθρώπου. Εἷς τῶν περιφημοτέρων σοφιστῶν τῆς ἐποχῆς μας εἶπεν ὅτι ἡ ἀνθρωπότης ἐλάτρευε μέχρι τοῦδε τὴν σκιάν της· ἡ φαντασία, ἕτερος εἶπεν, ἐδημιούργησεν ἄνθρωπον τέλειον, καὶ τὸν ἐλάτρευσεν ὡς Θεόν. Δὲν εἶναι γελοῖαι αἱ ἀξιώσεις αὗται τῆς ψευδοῦς καὶ ἐπιπολαίου ἐπιστήμης, ἥτις παραγνωρίζει καὶ τὴν ἱστορικὴν καὶ τὴν φιλοσοφικὴν ἀλήθειαν; Βεβαίως ὁ ἄνθρωπος ἐλάτρευσε τὸ ἰδανικὸν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς

πολυθεΐας, καθὼς ἐλάτρευσε τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως, τὰ ζῷα, τὰ φυτά, τὸν ἥλιον, τοὺς ἀστέρας καὶ αὐτὰ τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ποταπώτερα καὶ μηδαμινώτερα. Τοῦτο μόνον σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος πλανᾶται καὶ παραλογίζεται καὶ παρεκτρέπεται εἰς τὰ αἰσχρότερα ἔργα. Ἀλλὰ τὸ δόγμα τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ, ποιητοῦ τοῦ παντὸς καὶ πατρὸς τῆς ἀνθρωπότητος ἀνέτειλεν ἀπ' ἀρχῆς ἐν τῷ ὁρίζοντι τῆς ἱστορίας, καὶ ἀνεφάνη πάντοτε μᾶλλον ἢ ἧττον ἐκπεφρασμένον καὶ καθαρὸν εἰς τὰς διδασκαλίας τῶν σοφωτέρων καὶ ἐναρετωτέρων ἀνδρῶν πάσης ἐποχῆς καὶ παντὸς ἔθνους, καὶ εἶναι καὶ τὴν σήμερον τὸ πρῶτον ἄρθρον τῆς πίστεως τῆς ἐκλεκτοτέρας μερίδος τῆς ἀνθρωπότητος. Καὶ ἡ πίστις αὕτη δὲν εἶναι τυφλὴ καὶ ἀδικαιολόγητος, εἶναι ἡ καθαρωτέρα ἔκλαμψις αὐτοῦ τοῦ λόγου· τὸ δὲ ἀντικείμενον αὐτῆς εἶναι τόσῳ πραγματικόν, ὥστε χωρὶς αὐτοῦ οὐδεμίαν πραγματικότητα δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν, εἶναι ἡ ὑψίστη πραγματικότης. Ἐὰν ὁ κόσμος, καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, καὶ οἱ νόμοι ὑφ' ὧν διέπονται εἶναι πραγματικά, πραγματικὸν εἶναι καὶ τὸ πρῶτον αἴτιον αὐτῶν, καὶ μάλιστα τὸν κόσμον ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν μὴ ὑπάρχοντα, ἢ ὑπάρχοντα ἄλλως ἢ ὡς ὑπάρ-

χει, διότι τοιαύτη εἶναι ἡ φύσις τοῦ ἐνδεχομένου, οὐδὲν ἐν αὐτῷ ἀναγκαῖον· ἠδύνατο ὁ Θεὸς νὰ μὴ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον, ἀλλ' ὁ Θεὸς θὰ ὑπῆρχε πάντοτε ὡς ὑπάρχει, διότι τοιαύτη εἶναι ἡ φύσις τοῦ ἀπείρου. Καὶ ἰδοὺ διατί εἶναι παραλογισμὸς νὰ συγχέῃ τις τὸ ἰδανικὸν μετὰ τοῦ ὑπερτάτου ὄντος. Τὸ ἰδανικὸν στηρίζεται ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ, εἶναι ἡ διὰ τῆς φαντασίας ἀνύψωσις αὐτοῦ εἰς ἀνώτερον βαθμὸν τελειότητος, ἀλλ' ὅσῳ καὶ ἂν ἀνυψωθῇ, τὸ πραγματικὸν εἶναι πάντοτε πεπερασμένον, καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἄπειρος. Νοεῖς, φίλε μου, τὴν σχέσιν τῶν δύο τούτων ὅρων, τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ πεπερασμένου; Μεταξὺ αὐτῶν ὑπάρχει ἀντίφασις· ὁ πρῶτος εἶναι ἡ ἄρνησις τοῦ δευτέρου, καὶ ὅσῳ καὶ ἂν τελειοποιηθῇ οὗτος διὰ τῆς καλλιτεχνίας, οὐδέποτε ταυτίζεται τῷ πρώτῳ, ἡ μεταξὺ αὐτῶν ἐναντιότης διαμένει ἀσυμβίβαστος. Ἐὰν δὲ ἐν τῇ ἀναλύσει τοῦ πρώτου αἰτίου εὑρίσκωμεν δύναμιν, λόγον, βουλήν, ἐλευθερίαν, ἀγάπην, τοῦτο συμβαίνει διότι ἐν τῷ αἰτίῳ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ αἰτιατοῦ, ἄλλως οὔτε αἴτιον ὑπάρχει οὔτε αἰτιατόν, ἀλλὰ τὰ προσόντα ταῦτα δὲν εἶναι διόλου ἰδανίκευσις τῶν ἡμετέρων, εἶναι ἐξαγόμενα τῆς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου, διότι ἐν αὐτῇ περιέχον-

ται· ἄλλη ἡ πηγὴ αὐτῶν, ἄλλη ἡ φύσις, ἄλλη ἡ ἐνέργεια. Διὰ τοῦτο ὁσάκις λαλοῦμεν περὶ τῆς ἐνεργείας ταύτης, πρέπει νὰ λησμονήσωμεν πῶς τά ἀνάλογα προσόντα ἐνεργοῦσιν ἐν ἡμῖν. Καὶ τοῦτο ἀπαντᾷ εἰς ἄλλην ἀπορίαν τῆς ἐπιστολῆς σου, διότι καθὼς αἱ ἐνστάσεις τοῦ σκεπτισμοῦ εἶναι ἀλληλένδετοι καὶ ἀμοιβαίως προκαλοῦνται, παρομοίως ἀλληλένδετοι εἶναι αἱ ἀνασκευάζουσαι αὐτὰς ἀλήθειαι καὶ ἀμοιβαίως ὑποστηρίζονται. Ἐρωτᾷς πῶς ὁ Θεὸς εἰσακούει τῶν δεήσεών μας, πῶς ἀποφασίζει, πῶς θέλει ὅ,τι πρὶν δὲν ἤθελεν· ἀλλ' ἐλησμόνησας, φαίνεται, ὅτι παρὰ Θεῷ δὲν ὑπάρχει οὔτε διαδοχή, οὔτε ἀλλοίωσις, οὔτε χρόνος, ὅτι καθὸ ἄπειρος εἶναι ἀΐδιος καὶ ἀναλλοίωτος καὶ καθ' ὅλα τέλειος. Τὸ πῶς τῆς ἐνεργείας, τῆς δυνάμεως, τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ οὔτε γνωρίζομεν, οὔτε θέλομεν ποτὲ γνωρίσει· τοῦτο μόνον ἠξεύρομεν, καὶ τοῦτο ἀρκεῖ, ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ δὲν εἶναι ὡς ἡ ἀνθρωπίνη, οὐδὲν ἔχει τῶν ἐλλειμμάτων, οὐδεμίαν τῶν ἀδυναμιῶν τῆς ἡμετέρας ἐνεργείας. Καθὼς δὲν ἠξεύρομεν πῶς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος παρήγαγε τὸν κόσμον εἰς τὸ εἶναι, πῶς διὰ τῆς παντοδυναμίας του τὸν ἐποίησεν, ἂν καὶ δὲν ἀμφιβάλωμεν ὅτι τὸν ἐποίησε, παρομοίως δὲν

ἠξεύρομεν πῶς τὸν συγκρατεῖ καὶ τὸν διοικεῖ διὰ τῆς προνοίας του, ἂν καὶ δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι οὐχὶ τύχῃ ἀλλὰ τῇ προνοίᾳ αὐτοῦ τὰ πάντα διέπονται. Ὅτε λοιπὸν ἀποτεινόμεθα πρὸς αὐτὸν δι' ἐλλόγων καὶ οὐχὶ παραλόγων δεήσεων, ἀγνοοῦμεν πῶς καὶ πότε εἰσακούονται, καὶ διατί δὲν εἰσακούονται, ἂν καὶ δὲν πρέπει ν' ἀμφιβάλωμεν ὅτι πάντα ταῦτα δὲν γίνονται ὡς παρ' ἀνθρώποις, ἀλλὰ μετ' ἀπείρου δυνάμεως καὶ σοφίας καὶ ἀγαθότητος. Μὴ φοβηθῇς λοιπὸν ν' ἀποταθῇς πρὸς τὸν Θεόν, ὡς πρὸς τὸν οὐράνιον πατέρα σου, ἐν πλήρει ἐμπιστοσύνῃ, καὶ μὴ ἀμφιβάλῃς ὅτι ἀκούει τὰς δεήσεις σου, καὶ τὰς εἰσακούει, ὅτε εἶναι δίκαιον νὰ τὰς εἰσακούσῃ. Καὶ μὴ νομίσῃς ὅτι ἔχει ἀνάγκην ν' ἀνατρέψῃ τοὺς νόμους τῆς φύσεως διὰ νὰ τὰς εἰσακούσῃ· πάντα προεῖδε, πάντα προδιέταξε καὶ συνδιέταξε· τοῦτο καὶ οὐδὲν ἕτερον σημαίνει ἡ λέξις πρόνοια. Ἀφ' ἑτέρου, τί γνωρίζομεν ἡμεῖς ἐκ τῶν νόμων τοῦ κόσμου; πῶς τολμῶμεν νὰ εἴπωμεν τί εἶναι νόμος, καὶ τί ἐξαίρεσις, ἐὰν ὑπάρχωσιν ἐξαιρέσεις, ἐὰν εἶναι ἐξαιρέσεις ὅσαι φαίνονται ἡμῖν τοιαῦται, καὶ πῶς ν' ἀμφιβάλωμεν ὅτι αὗται μετὰ τῶν γνωστῶν ἡμῖν νόμων συναρμολογοῦνται. Πᾶσαι αἱ περὶ τῶν ζητημάτων τούτων ἀπορίαι ἡμῶν ἐκ μιᾶς

μόνης πηγῆς ἀπορρέουσιν, ἐκ τῆς ὁμοιώσεως τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ ἀνθρώπινα, ἐκ τῆς παρανοήσεως, δηλαδή, τῆς θείας φύσεως καὶ ἐνεργείας. Καὶ πέποιθα ὅτι πᾶσαν τοιαύτην ὁμοίωσιν ἤδη ἀποκρούεις, καὶ ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, οἵαν προσεπάθησα νὰ παραστήσω εἰς τὸ πνεῦμά σου, θέλει διαμείνει ἐν αὐτῷ ὡς ἡ μεγίστη τῶν ἐπιστημονικῶν ἀληθειῶν, αἵτινες ἐξ αὐτῆς ἐξαρτῶνται, ἐπ' αὐτῆς ὡς ἐπὶ ἀδιασείστου θεμελίου στηρίζονται, μετ' αὐτῆς ζῶσι καὶ μετ' αὐτῆς ἐκλείπουσιν. — Ἀλλ' ἔρχομαι εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐπιστολῆς σου, ἐν ᾧ θέτεις τὸ ζήτημα τῆς πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἔχεις δίκαιον ὅτε ἀναγνωρίζεις τὴν μηδαμινότητα τοῦ παρόντος βίου. Ἀλλὰ δὲν ἔχεις δίκαιον ὅτε νομίζεις ὅτι πρέπει νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν ἐλευθερίαν πρὸς ἐπίσπευσιν τῆς ἀπαλλαγῆς ἡμῶν ἀπὸ τοῦ κόσμου καὶ ταχυτέραν πραγματοποίησιν τοῦ ἀληθοῦς ἡμῶν προορισμοῦ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπίσπευσις τοῦ θανάτου εἶναι παράβασις τοῦ θείου νόμου, διότι ὁ Θεὸς μᾶς ἔδωκε τὴν ζωὴν οὐχὶ ἵνα τὴν καταστρέψωμεν, ἀλλ' ὅπως ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς γίνωμεν ἄξιοι αὐτοῦ, καὶ δὲν πορευόμεθα βεβαίως πρὸς αὐτὸν ἀθετοῦντες τὰς ἐντολάς του. Χαίρω ὅμως

ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πλάνῃ διεῖδες ποία πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρὸς τὸν Θεὸν σχέσις ἡμῶν. Θέλεις νά σοι εἴπω διὰ μιᾶς μόνης λέξεως τί πρέπει νὰ εἶναι ἡ σχέσις αὕτη; Ἡ εὐσέβεια. Ἀλλ' ἡ λέξις αὕτη εἶναι πλήρης ἐννοιῶν. Ὁ εὐσεβὴς ζῇ κατὰ τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, καὶ διὰ πασῶν τῶν δυνάμεών του ἀφοσιοῦται εἰς αὐτόν, ὅπως μετὰ θάνατον ἑνωθῇ μετ' αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν πολλὰ καθήκοντα, πάντα τὰ καθήκοντα ἄτινα συγκεφαλαιοῦνται καὶ συμπληροῦνται ἐν τῇ εὐσεβείᾳ. Δὲν εἶναι δυνατὸν νά σοι ἐκθέσω ἐν τέλει τῆς μακρᾶς ταύτης ἀλληλογραφίας πλήρη ἠθικὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' ἡ ὀξυδέρκειά σου βεβαίως διορᾷ ποῖα καὶ πόσα εἶναι τὰ καθήκοντα εἰς ἃ ἀναλύεται τὸ πρώτιστον καὶ μέγιστον, τὸ πρὸς τὸν Θεόν, καὶ πῶς πάντα εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ συντελοῦσιν. — Ἵνα διάγωμεν ζωὴν σύμφωνον πρὸς τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, πρέπει νὰ γνωρίζωμεν τὸν νόμον τοῦτον, καὶ ἡ γνῶσις προαπαιτεῖ τὴν μελέτην αὐτοῦ. Ἆρα ἡ ἀπόκτησις τῆς ἐπιστήμης, καθ' ἃ ἔχομεν μέσα καὶ κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνάμεών μας, εἶναι καθῆκον, καὶ ἡ πρόοδος πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶναι πρόοδος πρὸς τὸν Θεόν. Μὴ διστάσῃς ἑπομένως νὰ πλουτίσῃς τὸν νοῦν σου μὲ ὅσας δύνασαι πλειοτέρας γνώσεις ἀληθεῖς

καὶ μὴ νομίσῃς ὅτι ἡ εὐσέβεια ἐπιβάλλει τὴν ἀμάθειαν, καὶ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐπιστήμην. Ὅταν μελετήσῃς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὸν βίον τῶν δημιουργῶν τῆς ἐπιστήμης, θέλεις ἴδει ὅτι οἱ σοφώτεροι ἦσαν καὶ οἱ εὐσεβέστεροι. Ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, μεταξὺ τῶν ἀρχαίων, ὁ Καρτέσιος, ὁ Βάκων, ὁ Νεύτων, ὁ Λεϊβνίτιος, ὁ Πασχάλ, ὁ Κάντιος, μεταξὺ τῶν νεωτέρων, τίς ἐξ αὐτῶν ἠρνήθη τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ; τίς ἐθεώρησεν αὐτὸν ὡς ἰδανικὸν πλάσμα τῆς φαντασίας καὶ οὐχὶ ὡς τὴν ὑψίστην πραγματικότητα; καὶ τίς δὲν ὡμολόγησεν ὅτι ὀφείλομεν σέβας πρὸς αὐτὸν καὶ ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν; Πολλὰς ἠδυνάμην νά σοι ἀναφέρω θρησκευτικὰς γνώμας τῶν δαιμονίων τούτων πνευμάτων, ἐὰν δὲν ἐφοβούμην νὰ παρατείνω ὑπὲρ τὸ δέον τὴν τελευταίαν ταύτην ἐπιστολήν μου, ἀλλὰ παρακαλῶ σε νά μοι εἴπῃς ἐὰν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑψηλότεροι νόες, καὶ ἐὰν τὰ ἔργα τῶν μεγάλων ἐκείνων διδασκάλων δὲν εἶναι αἱ πηγαὶ πάσης τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης. Δέν σοι ἀναφέρω οὔτε τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε τοὺς Θεολόγους, οὔτε ἐκ τῶν συγχρόνων τοὺς εὐσεβεῖς μαθηματικούς, φυσικούς, χημικούς, φυσιολόγους, φυσεωΐστορας,

διότι τοὺς μὲν πρώτους ἠδύνασο νὰ θεωρήσῃς ὡς προκατειλημμένους ὑπὸ θετικῆς τινος πίστεως, εἰς δὲ τοὺς δευτέρους ἠδύνασο ἄλλους ἀσεβεῖς ν' ἀντιτάξῃς, ἀλλὰ διαμένων εἰς τὰ ὕψη ἅτινα καταυγάζει καὶ ἐξ ὧν κατῆλθε καὶ εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην διεδόθη τὸ φῶς τῆς γνώσεως, καὶ πάλιν παρακαλῶ σε καὶ προκαλῶ νά μοι εἴπῃς ἐὰν δύνασαι ν' ἀναβῇς ὑψηλότερον. Μὴ διστάσῃς λοιπὸν νὰ παραδεχθῇς τὴν παιδείαν ὡς ἓν τῶν πρώτων καθηκόντων, καὶ μὴ φοβηθῇς μήπως ἡ φιλοσοφικὴ γνῶσις σὲ φέρῃ εἰς τὴν ἀσέβειαν· Philosophia, εἶπεν ὁ Βάκων, καίτοι ὁ ἧττον εὐσεβὴς τῶν μεγάλων ἐκείνων διδασκάλων, obiter libata a Deo abducit, pleniter hausta ad Deum reducit. Ἄντλησον λοιπὸν γενναίως ἐκ τῶν καθαρῶν ναμάτων τῆς ἐπιστήμης, διότι ἐξ αὐτῶν θέλει ζωογονηθῇ ἡ διάνοιά σου, καὶ θέλει ἀνδρωθῇ διὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ βίου. Δὲν ἠξεύρεις ἤδη ὅτι ἡ ἐπίγειος αὕτη ζωὴ εἶναι ἀδιάλειπτος σειρὰ ἀγώνων, καὶ ὅτι πᾶσαν στιγμὴν ἀναγκαζόμεθα νὰ παλαίωμεν κατὰ μυρίων προσκομμάτων, κατὰ μυρίων κακῶν, ἅτινα ὀφείλομεν νὰ μεταβάλλωμεν εἰς μέσα νοητικῆς καὶ ἠθικῆς τελειοποιήσεως; Καὶ ἐντεῦθεν ἕτερα προκύπτουσι καθήκοντα συμπεριλαμβανόμενα καὶ

ταῦτα εἰς τὴν εὐσέβειαν· τὸ καθῆκον τοῦ νὰ διατηρῶμεν ἀλώβητον καὶ ἐνεργὸν τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος κατὰ τῶν ἀλόγων ὀρέξεων τοῦ σώματος διὰ τῆς σωφροσύνης, καὶ ἰσχυρὰν κατὰ τῶν παθῶν καὶ ἄκαμπτον εἰς τὴν εὐθύτητα τὴν θέλησίν μας διὰ τῆς μετριοπαθείας. Διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν δύο τούτων καθηκόντων διατηροῦμεν τὸ πνεῦμα εἰς τὴν ὑψηλὴν θέσιν ἥτις τῷ ἀνήκει, ὅπως ἐξασκήσῃ τὴν ἐπὶ τοῦ σώματος κυριαρχίαν του. Μόνος ὁ μὴ κυριευόμενος ὑπὸ τῶν σαρκικῶν ὀρέξεων καὶ ὑπὸ τῶν ἐνστιγμάτων ἅτινα ἔχομεν κοινὰ μὲ τὰ κτήνη, ζῇ βίον σύμφωνον πρὸς τὴν φύσιν του. Ἐὰν ἀφαιρέσῃς ἀπὸ τῆς ὑπάρξεώς σου τὸ νοητικὸν καὶ ἠθικὸν στοιχεῖον, μένει τὸ κτηνῶδες, καὶ ὀρθῶς εἶπεν εἷς τῶν ἠθικολόγων ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸν ἄγγελον καὶ τὸ κτῆνος, ἀλλὰ δὲν εἶναι οὔτε καθαρὸς ἄγγελος οὔτε καθαρὸν κτῆνος, εἶναι μίγμα ἀμφοτέρων, καὶ μεταξὺ τῶν δύο τούτων στοιχείων, ἡ ὑπεροχὴ καὶ ἡ διοίκησις ἀνήκει νομίμως εἰς τὸ ἀνώτερον. Ἡ ζωὴ οὐδὲν ἕτερον πρέπει νὰ εἶναι ἢ ἡ διηνεκὴς καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πλήρης πραγματοποίησις τῆς ὑπεροχῆς ταύτης. Τοιοῦτος πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἡμετέρου βίου, πάσης πράξεως καὶ πάσης

προσπαθείας, διότι τοιοῦτος εἶναι ὁ πρὸς ὃν ὅρος τῆς ἀτομικῆς, τῆς κοινωνικῆς, τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ζωὴ αὕτη δὲν τείνει πρὸς τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν μηδένισιν, ἀλλὰ τείνει πρὸς τὴν πρόοδον, καὶ ἡ πρόοδος γίνεται οὐχὶ πρὸς μόνον τὸ ὑλικῶς ὠφέλιμον, τὸ εἰς τὸ σῶμα εὐάρεστον καὶ ἡδονικόν, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν, διὰ τὰ ὁποῖα τὸ ὠφέλιμον εἶναι μέσον. Ἡ εὐεξία τοῦ σώματος, ἡ συντήρησις καὶ ἡ παράτασις τῆς σωματικῆς ζωῆς, ὁ ὑλικὸς πλοῦτος, ἡ ὑλικὴ εὐημερία, οὐδὲν τούτων καταδικάζεται ὑπὸ τοῦ πρώτου καθήκοντος τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβείας, οὐδὲν τούτων εἶναι ἀσυμβίβαστον πρὸς αὐτήν· ἀρκεῖ νὰ ὑποτάσσωνται πάντα εἰς τὸν κύριον καὶ ἀληθῆ σκοπόν, ὅστις εἶναι ἡ ἠθικὴ τελειοποίησις, καὶ ἐρρέθη ἡμῖν πρὸ πολλῶν αἰώνων ὅτι πρέπει νὰ ἤμεθα τέλειοι ὡς ὁ πατὴρ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Ἄρα οὐχὶ μελέτη θανάτου, ἀλλὰ μελέτη Θεοῦ εἶναι ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία, καὶ ἀνάτασις καὶ ἄνοδος πρὸς αὐτὸν ἡ ἀληθὴς ζωή. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα καθήκοντα ὑπάρχουσιν ἀπορρέοντα καὶ ταῦτα ἐκ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. — Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνος ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Διὰ νὰ εἶναι μόνος ἔπρεπεν, ὡς εἶπεν ὁ Ἀριστοτέλης, νὰ

εἶναι ἢ Θεὸς ἢ θηρίον. Συνδεόμεθα διὰ μυρίων δεσμῶν πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἀλλ' ὁ πρώτιστος καὶ γενικώτατος σύνδεσμος εἶναι ἡ ταυτότης τῆς καταγωγῆς, τῆς πνευματικῆς φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ· ἐκ τῆς τριπλῆς ταύτης ταυτότητος προκύπτει ἡ καθολικὴ ἀδελφότης. Καὶ κατὰ τοῦτο οὐδεμία ὑπεροχὴ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Εἴμεθα πάντες τέκνα τοῦ αὐτοῦ πατρός, ἴσοι ἐνώπιον Θεοῦ, εἰς ὃν πάντες ἐξ ἴσου ὑποτασσόμεθα, λαβόντες παρ' αὐτοῦ τὰ αὐτὰ δῶρα, τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν λόγον, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχοντες τὰ αὐτὰ πάντες πρὸς πάντας καθήκοντα καὶ δικαιώματα. Καὶ τὸ πρῶτον τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων εἶναι τὸ ἀμοιβαῖον σέβας τῆς ἐλευθερίας, ἤτοι ἡ δικαιοσύνη, τὸ δεύτερον εἶναι τὸ συμπλήρωμα καὶ ἡ τελειοποίησις τοῦ πρώτου, ἡ ἀμοιβαία εὐποιΐα καὶ ἀγάπη. — Ἡ δικαιοσύνη εἶναι καθῆκον ἀπαιτητόν, τοῦ ὁποίου, δηλαδή, δυνάμεθα ν' ἀπαιτήσωμεν τὴν ἐκπλήρωσιν παρὰ τῶν ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο δύναται ἡ κοινωνία νὰ τὸ ἐπιβάλῃ εἰς τὰ μέλη αὐτῆς διὰ τοῦ καταναγκασμοῦ. Αὕτη εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κράτους, καὶ ἡ βάσις τοῦ πολιτικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον κηρύττει καὶ καθιεροῖ ἡ πολιτεία διὰ θετικῶν νόμων, αὕτη εἶναι ἡ πηγὴ ὅλης τῆς

ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἥτις ἀπορρέει ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης, καὶ μᾶς διδάσκει τίνι τρόπῳ ἡ ἔννοια αὕτη πραγματοποιεῖται εἴτε ὑπὸ τῶν ἀτόμων εἴτε ὑπὸ τῆς πολιτείας· ὅθεν προκύπτει ἀκριβὴς καὶ πραγματικὸς καὶ οὐχὶ ἰδανικὸς ὁ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὁρισμὸς τῆς πολιτικῆς, *τέχνη ποιητικὴ δικαιοσύνης ἐν πόλει*. — Ἀλλὰ πολὺ ἀτελὴς θὰ ἦτο ἡ ἐκπλήρωσις τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων ἡμῶν, ἐὰν περιωρίζετο εἰς τὴν δικαιοσύνην. Δὲν ἀρκεῖ νὰ μὴ βλάπτωμεν τοὺς ἀδελφοὺς ἡμῶν, ὀφείλομεν νὰ τοὺς βοηθῶμεν καὶ νὰ τοὺς ἀγαπῶμεν. Τὰ καθήκοντα ταῦτα εἶναι, ὡς σοι ἔλεγον, λογικαὶ συνέπειαι τῆς καθολικῆς ἀδελφότητος, ἥτις εἶναι καὶ αὕτη λογικὸν πόρισμα τῆς πνευματικῆς ταυτότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ὅπου δήποτε ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, τὰ καθήκοντα ταῦτα προκύπτουσιν ἐπιτακτικὰ καὶ ἀπαραίτητα. Αὐστηρότερα εἶναι βεβαίως πρὸς τοὺς συγγενεῖς, τοὺς φίλους, τοὺς συμπατριώτας καὶ ὁμογενεῖς, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν ὑποχρεωτικὴν δύναμιν ἔχουσι πρὸς τοὺς ξένους, πρὸς τοὺς ἑτερογενεῖς, πρὸς τοὺς ἐχθρούς, πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους, πρὸς τοὺς μικροὺς καὶ τοὺς μεγάλους, πρὸς τοὺς πολιτισμένους καὶ τοὺς ἀγρίους. Ἡ ἠθική, ὡς πᾶσα ἄλλη ἐπι-

στήμη, εἶναι γενική, καὶ ἡ αὐτὴ πρὸς πάντας, ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ καὶ κατὰ πάσας τὰς περιστάσεις. Ὅπου δήποτε ὑπάρχει ἄνθρωπος, ὑπάρχει πνεῦμα ἐλεύθερον καὶ ἔλλογον, πνεῦμα ἀθάνατον, σχετιζόμενον πρὸς ἡμᾶς διὰ τοῦ συνδέσμου τῆς ἀδελφότητος, καὶ οὐδεμία πρόφασις δύναται νὰ μᾶς ἀπαλλάξῃ τῶν πρὸς αὐτὸ καθηκόντων, καὶ ἐκπληροῦντες αὐτὰ προσεγγίζομεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ πρώτου καὶ ὑψίστου. Ἡ πρὸς πάντας ἀδελφικὴ ἀγάπη εἶναι ἡ ἀκμὴ τῆς ἠθικότητος καὶ τὸ ἥμισυ τῆς εὐσεβείας, διότι ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη δὲν εἶναι πλήρης, ἐὰν δὲν ἄρχεται ἐκ τῆς πρὸς τὸν πλησίον, καὶ *ἐάν τις εἴπῃ· ὅτι ἀγαπῶ τὸν Θεόν, καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ μισῇ, ψεύστης ἐστίν* (Ἰω. Α'. 4. 20). Ὁ σύνδεσμος οὗτος τῆς τελειότητος δὲν εἶναι τωόντι τέλειος εἰμὴ ὅτε συνδέει ἡμᾶς πρὸς ἀλλήλους, καὶ πάντας ἡμᾶς πρὸς τὸν Θεόν. Διὰ δὲ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης ἀνυψούμεθα εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ὑψίστου καθήκοντος, οὗ τὰ ἄλλα εἶναι αἱ προοδευτικαὶ βαθμίδες. Ἀναβαίνοντες βαθμηδὸν τὴν κλίμακα ταύτην γινόμεθα ὅ,τι πρέπει νὰ ἤμεθα, τέκνα Θεοῦ, προωρισμένα εἰς τὴν μετ' αὐτοῦ ἕνωσιν καὶ μακαριότητα. Ἀλλὰ δι' αὐτοῦ τούτου

καὶ πᾶσαν τὴν ἐν τῷ κόσμῳ δυνατὴν εὐδαιμονίαν ἀσφαλίζομεν καὶ ἀπολαμβάνομεν. Ἡ κυριαρχία τοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ σώματος, ὁ διὰ τῆς ἀληθείας φωτισμὸς τοῦ πνεύματος, ἡ σωφροσύνη, ἡ μετριοπάθεια, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀγάπη, δὲν εἶναι μόνον συστατικὰ τῆς εὐσεβείας στοιχεῖα, ἀλλ' ἐν ταυτῷ καὶ μέσα γηΐνης εὐημερίας, διότι ταῦτα συνιστᾷ καὶ ἐπιβάλλει ὡς ἀπαραίτητα καὶ αὐτὴ ἡ τέχνη τοῦ ὠφελίμου καὶ αὐτὴ ἡ ἄθεος φιλοσοφία. Καὶ αὐτοὶ οἱ θεωροῦντες τὸν ἄνθρωπον μόνον ὡς ὑλικὸν ὀργανισμὸν κατά τι τελειότερον τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν ἄλλων ζώων, καὶ τὴν ἡδονήν, τὴν ὠφέλειαν, τήν τε ἀτομικὴν καὶ τὴν κοινωνικήν, θέτοντες ὡς βάσιν πάσης ἠθικῆς, ἀναγνωρίζουσιν ὅτι αἱ ἠθικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἡδοναί, αἱ ἐκ τῆς γνώσεως καὶ πράξεως τῆς ἀληθείας, εἶναι εὐγενέστεραι, μονιμώτεραι καὶ προτιμότεραι τῶν ὑλικῶν, καὶ ὅτι ἀπαραίτητοι ὅροι τῆς τε ἰδιωτικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἡ κοινὴ δικαιοσύνη καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἠθικῆς ταύτης τοῦ μηχανισμοῦ καὶ τῆς ὠφελείας ἐλλείπει τὸ ὄργανον πάσης ἠθικῆς ἐνεργείας, τὸ κῦρος παντὸς ἠθικοῦ παραγγέλματος, καὶ ἡ θεία κορυφὴ τῆς ἀρετῆς, τουτέστιν, ἐλλείπουσιν ἡ ἐλευ-

θερία, ὁ ἠθικὸς νόμος καὶ ἡ πρὸς τὸν θεῖον νομοθέτην ἀνύψωσις τῆς ἠθικότητος διὰ τῆς εὐσεβείας, ἐν ἄλλοις λόγοις, ἡ ἠθικὴ αὕτη εἶναι συνέχεια τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, καὶ μᾶς διδάσκει μόνον τί ὠφελεῖ καὶ τί βλάπτει, χωρὶς νὰ μᾶς εἴπῃ πῶς δυνάμεθα καὶ διατί ὀφείλομεν νὰ διώκωμεν τὸ πρῶτον καὶ ν' ἀποφεύγωμεν τὸ δεύτερον, καὶ χωρὶς νὰ ἐξηγήσῃ καὶ ἱκανοποιήσῃ τὰς ὑψηλοτέρας ἀνάγκας τοῦ νοὸς καὶ τῆς καρδίας. Τοιαῦτα δόγματα ἔφερον πάντοτε τὴν ἐξαχρείωσιν, τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν. Καὶ κατ' αὐτῶν ἐλπίζω ὅτι εἶσαι ἤδη, ἀγαπητέ μοι Εὐγένιε, τεθωρακισμένος καὶ ἕτοιμος νὰ πολεμήσῃς, διότι ἤδη, καθ' ἣν μοι ἐξέφρασας ἐπιθυμίαν, σοὶ ἐξέθηκα τί φρονῶ περὶ ψυχῆς καὶ περὶ Θεοῦ ὅσον ἠδυνάμην σαφῶς καὶ συντόμως. — Εἰς σὲ ἀπόκειται τώρα νὰ συμπληρώσῃς τὸ ἔργον τῆς σῆς τελειώσεως. Καὶ ἔχεις τὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμενα προσόντα, διότι καὶ ὁ νοῦς σου ἀντιλαμβάνεται εὐκόλως τῆς ἀληθείας, καὶ ἡ καρδία σου εἶναι ἀγαθή, καὶ ὀρέγεται τῆς μαθήσεως. Ἀλλὰ τὰ δύο ταῦτα πολύτιμα προσόντα θέλουσι μείνει ἄχρηστα, ἐὰν δὲν τὰ γονιμοποιήσῃ ἡ θέλησίς σου. Ἐνθυμεῖσαι τί ἐλέγομεν ὅτε ἐπραγμα-

τευόμεθα περὶ ψυχῆς; Ἡ ἐλευθερία τῆς θελήσεως εἶναι ὁ μοχλὸς ὅλης τῆς ἐσωτερικῆς ἐνεργείας. Ἡ ἐλευθερία εἶναι τὸ ἐγώ, ἡ οὐσία τῆς ἀτομικότητος, καὶ ἡ ἐπίμονος καὶ διηνεκὴς χρῆσις τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ἡ σταθερὰ θέλησις σύμφωνος πρὸς τὸν λόγον, δημιουργεῖ ἐν ἡμῖν νέον πρόσωπον καὶ παράγει θαύματα καὶ κατὰ τὴν τάξιν τῆς νοήσεως καὶ κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἠθικότητος. Ὁ νοῦς καὶ ἡ καρδία εἶναι ἐν ἡμῖν οἷα ἐλάβομεν αὐτὰ ἐκ γενετῆς, αἱ κλίσεις, αἱ διαθέσεις, τὰ ἐνστίγματα, ὑπάρχουσιν ἐν ἡμῖν ἀνεξαρτήτως τῆς θελήσεώς μας, ἀλλὰ πάντα ταῦτα κυριεύει καὶ ῥυθμίζει ἡ ἐλευθέρα θέλησις ἡμῶν, καὶ ὀφείλει νὰ τὰ ῥυθμίσῃ κατὰ τὸν αἰώνιον τύπον τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Οὐδὲν χρησιμεύει ἡ ἀγωγή, ἡ ἐκπαίδευσις, εἰ μὴ ἀναλάβωμεν ἡμεῖς καὶ συνεχίσωμεν καὶ συμπληρώσωμεν τὸ ἔργον τῶν γονέων καὶ τῶν διδασκάλων· ἡμεῖς ὀφείλομεν νὰ δημιουργήσωμεν ἐντὸς ἡμῶν τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον, τὸ ἠθικὸν καὶ ἔλλογον ὃν τὸ ἐνυπάρχον ἐν ἑκάστῳ ἡμῶν, ὡς ἐνυπάρχει τὸ ἄγαλμα ἐν τῷ ἀξέστῳ μαρμάρῳ, ἐξ οὗ τὸ ἐξάγει ἡ σμίλη τοῦ καλλιτέχνου. Καὶ ἡ σμίλη τῆς ἐλευθερίας εἶναι τὸ ἰσχυρότερον τῶν ὀργάνων, διότι οὐ μόνον νὰ διατυ-

πώση δύναται ὡς θέλει τὴν ἀκατέργαστον ὕλην τῆς φύσεως, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ὕλην νὰ βελτιώση. Καὶ τὸ μὲν σῶμα διατηρεῖ, ἐνισχύει καὶ τελειοποιεῖ διὰ τῆς σώφρονος ἀσκήσεως, καὶ τὸ καθιστᾷ εὔχρηστον ὄργανον τῆς διανοίας, τὸ δὲ πνεῦμα ὀξύνει διὰ τῆς ἐνδελεχοῦς καὶ συντόνου προσοχῆς, καὶ ἀποτελεῖ νοημονέστερον καὶ λογικώτερον διὰ τῆς εὐμεθόδου μελέτης, καὶ τὴν μνήμην τελειοποιεῖ, καὶ τὴν φαντασίαν διοικεῖ, καὶ πάσας τὰς νοητικὰς δυνάμεις ἀναπτύσσει καὶ συναρμολογεῖ ἐν τῇ γνώσει τοῦ ἀληθοῦς καὶ συναισθήσει καὶ ποιήσει τοῦ καλοῦ. Τὸ δὲ ἀγαθὸν εἶναι κυρίως καὶ ἀποκλειστικῶς ἐφ' ἡμῖν, εἶναι προϊὸν τῆς ὀρθῆς προαιρέσεως, δι' ἧς καὶ τὰ ἐνστίγματα νικῶμεν, καὶ τὸν ἐγωϊσμόν, καὶ τὰ πάθη, καὶ ῥυθμίζομεν ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν πρᾶξιν κατὰ τὸν αἰώνιον καὶ ἀναλλοίωτον νόμον τοῦ Θεοῦ. Ἐκ τούτων βλέπεις, φίλτατέ μοι, πόσα καλὰ καὶ μεγάλα ἔργα δύνασαι νὰ κατορθώσῃς διὰ μόνης τῆς θελήσεώς σου. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐπιληφθῇς ἀπ' ἀρχῆς τοῦ σωτηρίου τούτου ἔργου τῆς ἐσωτερικῆς μορφώσεως, καὶ νὰ μὴ τὸ διακόψῃς. Ἡ συνέχεια εἶναι νόμος τῆς ὑλικῆς φύσεως οὐχ ἧττον ἢ τῆς ἠθικῆς, καὶ καθὼς δι' ἀνεπαισθήτων ἀλλοιώσεων τελοῦνται αἱ τεράστιαι μεταμορφώσεις

τοῦ ὁρατοῦ κόσμου, ὡσαύτως διὰ τῶν καλῶν ἕξεων ἀναπλάττεται βαθμηδὸν ὁ ἀόρατος κόσμος τοῦ πνεύματος, καὶ τὰ δύσκολα κατ' ἀρχὰς ἀποβαίνουσι καὶ εὔκολα, καὶ εὐάρεστα, καὶ γίνονται σύμφυτα ἡμῖν καὶ ἀπαραίτητα καὶ ἀχώριστα τῆς ὑπάρξεώς μας. Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ ἐσωτερικὰ βοηθήματα ὅσα ὁ Θεὸς σοὶ ἐχορήγησε πρὸς τὴν σὴν τελειοποίησιν. — Ἐὰν δὲ καὶ εἰς τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα ἐπιστήσῃς τὴν προσοχήν σου, καὶ ἰδίως εἰς τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον ἐν οἷς ὁ Θεὸς σὲ ἐκάλεσεν εἰς τὴν ζωήν, θέλεις εὕρει καὶ ἐν αὐτοῖς πολύτιμα βοηθήματα. Ἐγεννήθης Ἕλλην καὶ χριστιανός, καὶ ἐὰν μελετήσῃς τὴν ἱστορίαν καὶ περιέλθῃς τὸν πολιτισμένον κόσμον, δὲν θέλεις βραδύνει νὰ νοήσῃς ὁποίαν ἀπαράμιλλον ἀξίαν ἔχουσιν ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἀνθρωπότητος τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἡ χριστιανικὴ πίστις. Θέλεις ἀναγνωρίσει εἰς αὐτὰ τὰς πρώτας πηγὰς καὶ τοὺς κυριωτέρους παράγοντας τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ· ἀμφότερα δὲ θέλεις εὕρει συνηνωμένα εἰς τὰς ἐθνικὰς ἡμῶν παραδόσεις. Ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς ἐξέλιπεν, ἀλλὰ καθὼς τὸ φῶς ἀπωτάτων ἀστέρων κατέρχεται ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἀφ' οὗ ἀπεσβέσθησαν, παρομοίως ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία

ἐξακολουθεῖ φωτίζουσα τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ ἀφ' οὗ κατεστράφη ἡ ἑστία ἐξ ἧς ἀπέρρευσε. Καὶ ἡ φιλοσοφία, καὶ αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι, καὶ ἡ καλλιτεχνία, καὶ ἡ εὐγλωττία, καὶ ἡ ἱστορία, καὶ ἡ ἐλευθερία, καὶ ὁ ἡρωϊσμός, πάντα ταῦτα ἤκμασαν παρ' ἡμῖν ὡς οὐδαμοῦ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καὶ ταῦτα πάντα οἰκειοποιήθη ὁ νέος, καὶ μελετᾷ ἀνενδότως, καὶ ἐξ αὐτῶν διδάσκεται, καὶ αὐτὰ ἔχει ὡς τύπους τελειότητος ἀνεφίκτου, διότι ἂν καὶ οἱ νεώτεροι προσπαθοῦσι νὰ προσεγγίσωσιν εἰς αὐτοὺς διὰ τῶν ἰδίων ἔργων, δὲν ἔφθασαν εἰς τὴν τελειότητα ἐκείνων. Καὶ δὲν εἶναι μέγα ἡμῶν πλεονέκτημα ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι ἡ πατρικὴ ἡμῶν περιουσία καὶ ὅτι ἐκ τῆς αὐτῆς ἑστίας, ἔχομεν νὰ ἀναζωπυρήσωμεν τοὺς σπινθῆρας τοῦ νέου ἡμῶν πολιτισμοῦ; Καὶ μὴ νομίσῃς, φίλτατέ μοι, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ σοφία μάχεται πρὸς ἐκείνην τὴν πίστιν ἥτις ἔχει ὡς βάσιν τὴν ὕπαρξιν τῆς ψυχῆς, τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἄπειρον αὐτοῦ ἀγάπην, δι' ἧς καὶ ἐποίησε τὸν κόσμον καὶ ἔσωσε τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ περὶ ψυχῆς καὶ περὶ Θεοῦ διδασκαλία, οἵαν ἐν ἀτέχνῳ ἰχνογραφίᾳ ἔθηκα ὑπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ πνεύματός σου, ἐξάγεται, ἂν καὶ οὐχὶ πλήρης, ἐκ τῶν καθαρωτέρων δογμάτων τῆς Ἑλληνικῆς

φιλοσοφίας, καὶ κατὰ τοῦτο, ὡς καὶ κατὰ πολλὰ ἄλλα, ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ χριστιανισμὸς εἶναι δύο στοιχεῖα ἀχώριστα ἐν τῇ ἱστορίᾳ, καὶ ταῦτα εἶναι, ὥς σοι ἔλεγον, τὰ κυριώτατα συστατικὰ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ. — Σοὶ εἶπον ὅτι καὶ ὁ χρόνος ἐν ᾧ ἐγεννήθης εἶναι πολύτιμον βοήθημα εἰς τὴν νοητικὴν καὶ ἠθικήν σου τελειοποίησιν. Ἐὰν ὁ Θεὸς δωρήσῃ σοι τὸ σύνηθες μέτρον τῆς ἐπιγείου ταύτης ζωῆς, θέλεις ἴδει οὐ μόνον τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐννάτου ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τὸ τέταρτον τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, καὶ θέλεις ἴδει τὸν ἥλιον τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ καταγαύζοντα ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ ἐκείνας τὰς χώρας αἵτινες καλύπτονται εἰσέτι ὑπὸ τοῦ σκότους τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς βαρβαρότητος. Τί εἶναι ὁ πολιτισμὸς οὗτος, ποία ἡ βάσις αὐτοῦ, ποῖα τὰ μέσα δι' ὧν προάγεται καὶ τελειοποιεῖται καθ' ἑκάστην, ποῖαι αἱ ἐν αὐτῷ ἐπικρατοῦσαι ἀρχαί, καὶ ὁποίαν σχέσιν ἔχουσι πάντα ταῦτα πρὸς τὰς πεποιθήσεις ἃς σοι ἐνέπνευσα, καὶ θέλεις διατηρήσει, ἐλπίζω, ὡς ἐφόδια ἀπαραίτητα καθ' ὅλην τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ὁδοιπορίαν σου; Ὄχι, φιλτατέ μοι, ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι προϊὸν τῆς ὑλικῆς ἀνάγκης, δὲν συνάδει οὔτε μὲ τὴν ὑλοδοξίαν οὔτε μὲ τὴν ὑλολατρείαν, οὔτε προῆλθεν

ἐξ αὐτῶν. Ὁ πολιτισμὸς πηγάζει ἐξ αὐτῶν τῶν δύο συστατικῶν τῆς πνευματικῆς ἡμῶν φύσεως, ἅτινα ἐξηκριβώσαμεν ἐν ἡμῖν, ἐκ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἦτο μόνον ὑλικὸς ὀργανισμὸς κατά τι τελειότερος τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν κτηνῶν, δὲν θὰ ἐπολιτεύετο, καὶ ἡ κατάστασίς του δὲν θὰ διέφερε τῆς τῶν ἄλλων ζώων εἰμὴ μόνον κατὰ βαθμὸν ἀνάλογον πρὸς τὴν διαφορὰν τοῦ ὀργανισμοῦ του, ὅ ἐστι σχεδὸν κατ' οὐδέν. Ἄνευ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου δὲν θὰ ἀνεκάλυπτε τοὺς νόμους τῆς φύσεως, δὲν θὰ ἐκυρίευε τὰς δυνάμεις αὐτῆς, καὶ δὲν θὰ μετεμόρφονε τὴν φύσιν πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν καὶ τέρψιν. Ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν φύσιν, καὶ ταύτης ἡ χρησιμοποίησις διὰ τῆς βιομηχανίας δὲν εἶναι ὁ μόνος σκοπὸς τοῦ πολιτισμοῦ· ἡ ἀξία αὐτοῦ δὲν ἐκτιμᾶται κατὰ τὸ βάναυσον μέτρον τῆς παραγωγῆς καὶ ἀναλώσεως τῶν ὠφελίμων καὶ τερπνῶν· ἀλλὰ ταῦτα θεωροῦνται ὡς μέσα εὐγενεστέρων ἀπολαύσεων, ἀνωτέρας ἀναπτύξεως νοητικῆς καὶ ἠθικῆς, τουτέστι, τῆς πνευματικῆς ἡμῶν τελειοποιήσεως· Ἆρα ἀληθεύει καὶ ἐνταῦθα ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὅλος ὕλη, ὅτι κυρίως εἶναι πνεῦμα, ὅτι τὸ σῶμα εἶναι ὄργανον τοῦ πνεύματος, καὶ

ὅτι τοῦτο τείνει πρὸς τὸ ἄπειρον ἀληθὲς καὶ καλὸν καὶ ἀγαθόν· ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς κατὰ τοσοῦτον προοδεύει, καθ' ὅσον προσεγγίζει εἰς τὴν γνῶσιν καὶ πραγματοποίησιν τῶν τριῶν τούτων ἐννοιῶν. Καὶ ποία ἡ ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ ἐπικρατοῦσα ἀρχή, καθ' ἣν συζῶσιν οἱ ἄνθρωποι ἐν κοινωνίᾳ καὶ συμπολιτεύονται; Ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶναι τὸ δίκαιον, τὸ σύνολον τουτέστι τῶν νόμων καὶ τῶν θεσμῶν δι' ὧν πραγματοποιεῖται ἡ δικαιοσύνη, ἤτοι τὸ ἀμοιβαῖον σέβας τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἔννομος ἐλευθερία, sub lege libertas· ἄρα καὶ ἐνταῦθα ἐλευθερία καὶ λόγος, διότι ὁ νόμος ἀποκαλύπτεται διὰ τοῦ λόγου ἐν τῷ ἀτόμῳ, καὶ ἐπιβάλλεται παρὰ τοῦ κοινωνικοῦ λόγου εἰς πάντα τὰ ἄτομα· καὶ κατὰ τοῦτο ἐπίσης ἀνυψοῦται ἡ ἀξία τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ εἶναι τελειότερος, ὅσῳ μᾶλλον βασιλεύει ἐν αὐτῷ ἡ δικαιοσύνη. Ἀδιάφορον ἐὰν δὲν πραγματοποιεῖται τὸ δίκαιον πάντοτε καὶ ὑπὸ πάντων· ἀρκεῖ ὅτι πάντες ἀναγνωρίζουσι τὴν κυριαρχίαν του καὶ τὸ ἐπικαλοῦνται καὶ ὅταν τὸ παραβαίνωσιν, ἀρκεῖ ὅτι πάντες ὁμολογοῦσιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πλέον δοῦλος τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι οἱ λαοὶ δὲν εἶναι πλέον κτήματα τῶν κρατούντων, ὅτι οὐδὲν ἔθνος ἀποκλείεται τῆς κληρονομίας τοῦ

δικαίου, οὐδὲν καταδικάζεται εἰς αἰώνιον δουλείαν, καὶ οὐδεὶς ἄνθρωπος ἐξαιρεῖται τῆς πνευματικῆς ἀδελφότητος τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ. Ἡ δὲ βασιλεία τῆς δικαιοσύνης, ἥτις, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπεκτείνεται ἐπὶ τῆς γῆς, προετοιμάζει καὶ θέλει ἐπιφέρει βαθμηδὸν τὴν βασιλείαν τῆς ἀγάπης καὶ τὴν ἠθικὴν ἑνότητα τῶν ἀνθρώπων. Εἰς τὸν ἠθικὸν τοῦτον σκοπὸν ὑπηρετοῦσιν ἐν ἀγνοίᾳ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρνούμενοι αὐτόν, εἰς αὐτὸν ὑπηρετοῦσιν οὐχ ἧττον τῆς διαδόσεως τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἠθικῶν γνώσεων καὶ αὐταὶ αἱ πρόοδοι τῆς ὑλικῆς εὐημερίας, ἡ τελειοποίησις τῆς βιομηχανίας, ἡ ἐπέκτασις τῆς ναυτιλίας καὶ τῆς ἐμπορίας, αἱ ταχύτεραι, ἀνετώτεραι καὶ εὐθηνότεραι συγκοινωνίαι, ἡ ἐν ἀκαρεῖ μετάδοσις τοῦ λόγου ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης· πάντα ταῦτα ἐπισπεύδουσι τὴν ἠθικὴν ἑνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἐν τῇ πνευματικῇ τελειότητι, ἐν τῷ νόμῳ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης. Τώρα ἐρωτῶ σε, φίλτατέ μοι, ὁ νόμος τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης δὲν εἶναι νόμος θεῖος; καὶ ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς δὲν εἶναι καὶ οὗτος λαμπρὰ ἀπόδειξις τῶν δύο μεγάλων ἀληθειῶν ἃς προσεπάθησα νὰ σοὶ μεταδώσω, τῆς πνευματικῆς ἡμῶν

φύσεως, καὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐπὶ τοῦ κόσμου προνοίας τοῦ Θεοῦ; Ἡ ψυχὴ καὶ ὁ Θεὸς εἶναι οἱ δύο πόλοι τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, καὶ συνάπτονται διὰ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, οὗ τὸ κύριον ἔνταλμα εἶναι ἡ ἀγάπη. Καὶ ἐπίτρεψόν μοι νά σοι ἐπαναλάβω ὅτι ἐν τῇ ἀγάπῃ περιλαμβάνεται καὶ συμπληροῦται ἡ δικαιοσύνη, ἥτις ἐγγυᾶται τὴν ἐλευθέραν καὶ ἔλλογον ἐνέργειαν ἑκάστου, καὶ δι' αὐτῆς πᾶσαν πρόοδον, τοῦ ἀτόμου, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀγάπη συνενοῖ πάντας ἡμᾶς καὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸν Θεόν, ζωογονεῖ καὶ γονιμοποιεῖ πάσας τὰς δυνάμεις τοῦ πνεύματος, τὰς ῥυθμίζει κατὰ τὸν πρὸς ὃν ὅρον αὐτῶν, καὶ τοιουτοτρόπως, ἐν ᾧ παράγει πᾶσαν τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἐφικτὴν εὐδαιμονίαν, μᾶς προετοιμάζει διὰ τὸν ἀθάνατον προορισμόν μας, καὶ ἔχε πάντοτε εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν σου τὸ σοφὸν τοῦτο ῥῆμα· ὅτι ἡ ἐνάρετος ζωὴ εἶναι *ἐν χρόνῳ ὅρος αἰωνίου μακαριότητος*.

ΤΕΛΟΣ

Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀνδρέου Κορομηλᾶ 1884. — Β. 822.

ΛΕΣΧΗ ΠΛΗΣΙΟΥ "BENIAMIN OF ΛΕΣΒΙΟΣ" ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1878